

Національний науковий журнал
Інституту керамології —
відділення Інституту народознавства
Національної академії наук України
та Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

ЗАСНОВНИКИ:

Інститут народознавства
Національної академії наук України,
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Виходить щоквартально
(лютий, травень, серпень, листопад)
з серпня 2001 року

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Партизанська, 102, Опішне,
Полтавщина, 38164, Україна
Тел. (+38 05353) 42175, 42416, 42415
Факс (+38 05353) 42416
E-mail: ceramology_inst@pi.net.ua;
opishne@pi.net.ua

СЛУЖБА РЕАЛІЗАЦІЇ:

тел./факс (+38 05353) 42416

Автори статей відповідають
за повноту висвітлення порушених питань,
достовірність наведених фактів
та їх автентичність, правильне цитування,
посилання на джерела, написання власних
імен, географічних назв, атрибутування
пам'яток гончарства тощо

Статті, підписані авторами, відображають
їхні власні погляди, а не погляди головного
редактора, членів редколегії чи редакції журналу

Права видавництва Національного
музею-заповідника українського гончарства
в Опішному «Українське Народознавство»
поширюються на всі країни.

Перевидання, репродукції, відтворення,
виконання за допомогою розмножувальної,
аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими
засобами, а також приватні копії можуть бути
виконані лише з дозволу Національного
музею-заповідника українського
гончарства в Опішному

Свідчення про реєстрацію
КВ 5425 від 30.08.2001

Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 15,48
Друк офсетний
Тираж 400 прим.

Надруковано в друкарні ДП «ХМЗ ФЕД»:
вул. Сумська, 132, Харків, 61023, Україна,
тел./факс (+38 0572) 196782, 402251,
e-mail: printing_fed@bars.net.ua

Головний редактор

Ольесь Пошивайло, доктор історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Відділ археології, історії, етнографії гончарства

Олександр Бобринський, доктор історичних наук (Москва)
Валентина Борисенко, доктор історичних наук (Київ)
Іван Курас, доктор історичних наук, академік НАН України (Київ)
Степан Макачук, доктор історичних наук (Львів)
Вячеслав Мурзін, доктор історичних наук (Київ)
Всеволод Наулко, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України (Київ)
Степан Павлюк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України (Львів)
Володимир Пашенко, доктор історичних наук,
академік АПН України (Полтава)
Ігор Пошивайло, кандидат історичних наук (Київ)
Ганна Скрипник, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України (Київ)
Петро Толочко, доктор історичних наук, академік НАН України (Київ)

Відділ мистецтва кераміки

Орест Голубець, доктор мистецтвознавства (Львів)
Олена Клименко, кандидат мистецтвознавства (Київ)
Юрій Лашук, доктор мистецтвознавства (Львів)
Володимир Овсійчук, доктор мистецтвознавства,
член-кореспондент Академії мистецтв України (Львів)
Фаїна Петрякова, доктор мистецтвознавства (Львів)
Михайло Селівачов, доктор мистецтвознавства (Київ)
Леонід Сморг, доктор філософських наук (Київ)
Михайло Станкевич, доктор мистецтвознавства,
член-кореспондент Академії мистецтв України (Львів)
Дмитро Степовик, доктор мистецтвознавства, доктор
філософських наук, доктор богословських наук (Київ)
Олександр Федорук, доктор мистецтвознавства,
академік Академії мистецтв України (Київ)
Ростислав Шмагало, кандидат мистецтвознавства (Львів)

Відділ гончарської термінології

Павло Гриценко, доктор філологічних наук (Київ)
Йосип Дзензелівський, доктор філологічних наук (Ужгород)
Іван Дзюба, академік НАН України (Київ)
Роман Кирчів, доктор філологічних наук (Львів)
Ніна Левун, кандидат філологічних наук (Дніпропетровськ)
Михайло Наєнко, доктор філологічних наук (Київ)
Любов Спанатій, кандидат філологічних наук (Миколаїв)
Микола Степаненко, кандидат філологічних наук (Полтава)
Михайло Худаш, доктор філологічних наук (Львів)

Відділ технічної кераміки

Микола Гивлюд, доктор технічних наук (Львів)
Віктор Голеус, доктор технічних наук (Дніпропетровськ)
Олексій Крупа, доктор технічних наук (Київ)
Ігор Немец, доктор технічних наук (Белгород)
Михайло Рищенко, доктор технічних наук (Харків)
Галина Семченко, доктор технічних наук (Харків)
Валентин Свідерський, доктор технічних наук (Київ)

Відповідальний секретар

Людмила Овчаренко

Видавництво «Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна,
тел. (+38 05353) 42175, 42416; факс (+38 05353) 42416;
e-mail: opishne@pi.net.ua

© Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, 2004
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2004

РЕДАКЦІЯ:

«УКЖ»
надходить
до найбільших книгозбірень
України та зарубіжжя
«УКЖ»

ПРЕДСТАВНИЦТВА «УКЖ»

- 7 **Керамологічні сюжети в постсоветській археологічній науковій літературі: домінанта профанного**

Головний редактор Олесь Пошивайло

СЛОВО ЧЛЕНІВ РЕДКОЛЕГІЇ «УКЖ»

- 16 **Соціалізм на церковному згарищі**
Володимир Пащенко (Полтава)

АРХЕОЛОГІЧНА КЕРАМІКА

- 25 **Історія дослідження кераміки доби раннього заліза та археологічне матеріалознавство**
Надія Гаврилюк (Київ)
- 30 **Про характер та обсяги виробництва глиняного посуду в трипільських протомістах**
Михайло Відейко (Київ)
- 37 **Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи–раннього заліза (за матеріалами Більського городища)**
Петро Гавриш (Полтава), Анатолій Гейко (Опішне)
- 45 **Технологічні особливості виготовлення глиняних кружал як формотворчий фактор**
Анатолій Щербань (Опішне)

Стор. 32

ЧУЖОЗЕМНЕ ГОНЧАРСТВО

- 51 **Технология изготовления глиняной посуды населением зарубинецкой культуры на поселении Городище на р. Ясельда в Припятском Полесье**
Наталья Дубицкая (Минск, Беларусь)
- 56 **Древнерусская керамика городища Маламахово на Верхней Оке**
Олег Прошкин (Калуга, Россия)
- 69 **Хронология древнерусской глиняной посуды бассейна Верхней Оки**
Игорь Болдин (Калуга, Россия)
- 81 **Неразрушающий метод изучения технологии древнего гончарства**
Валерий Ломан (Караганда, Казахстан)
- 84 **Палеофонографические исследования сарматской керамики: первые результаты**
Рустам Сингатулин (Саратов, Россия)

ІСТОРІЯ ГОНЧАРСТВА

- 89 **Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття**
Оксана Коваленко (Опішне)

ЕТНОГРАФІЯ ГОНЧАРСТВА

- 97 **Відгомін антропологічних міфів на європейській кераміці**
Костянтин Рахно (Опішне)
- 102 **Гончарство Харківщини середини XX століття (за матеріалами керамологічних експедицій)**
Людмила Метка (Опішне)
- 112 **Збут виробів гончарями малих осередків Опішненського гончарного регіону наприкінці XIX–у першій половині XX століття**
Віктор Міщанин (Опішне)

Стор. 113

ГОНЧАРНІ ШКОЛИ

- 119 Гончарні школи містечка Глинськ
Роменського повіту Полтавської губернії
(кінець XIX–початок XX століття)
Людмила Овчаренко (Опішне)

Стор. 124

ПОВІДОМЛЕННЯ

- 133 Глиняний посуд у поховальному обряді пісочинського курганного могильника
Леонід Бабенко (Харків)
- 139 Провінційно-римська традиція і посуд з Жовниного в зібранні Кременчуцького краєзнавчого музею
Ірина Кракало (Кременчук)
- 145 Горщик-урна черняхівської культури з Яресьок
Роман Луговий (Полтава), Роман Рейда (Київ)
- 147 Глиняні моделі культових споруд IX-X століть з Південно-Східного Криму
Вадим Майко (Судак)
- 150 Датування середньовічної кераміки Буковини монетними знахідками
Сергій Пивоваров (Чернівці)
- 156 Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в 2003 році
Олесь Пошивайло, Людмила Овчаренко (Опішне)
- 164 Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному в 2003 році
Оксана Ликова, Олесь Пошивайло (Опішне)

Стор. 162

КРИТИКА

- 169 Розкажіть онуку, ... як не треба писати!

КОНФЕРЕНЦІЇ

- 174 «Трипільська цивілізація у спадщині України»
- 178 «Ржищівський вінок»: перший фольклорно-етнографічний, археологічний фестиваль 2003 року

ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ

- 182 Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. Традиции и новации в гончарстве древних племён Барабы (по материалам поселенческого комплекса Омь-1)

Стор.180

- 184 Дубицкая Н.Н. Керамическое производство Белорусского Поднепровья в VIII в. до н. э.–V в. н. э.
- 185 Мельничук Лідія. Олексій Луцишин: спомин про Майстра

НАШІ АВТОРИ

187

ІНФОРМАЦІЯ

190

- 7 **Ceramological Subjects in the Post-Soviet Archaeological Scientific Literature: the Leitmotiv of the Profane One**

Oles Poshvyaylo, the editor-in-chief

THE ADDRESS OF THE UCJ BOARD'S MEMBERS

- 16 **Socialism on the Site of Church Fire**

Volodymyr Pashchenko (*Poltava*)

ARCHAEOLOGICAL CERAMICS

- 25 **The History of Studying of the Pottery of the Early Iron Age and the Archaeological Materials Science**

Nadiya Gavrylyuk (*Kyiv*)

- 30 **On the Type and the Volumes of Pottery-Making in the Trypillya Proto-Cities**

Mykhaylo Videyko (*Kyiv*)

- 37 **The Use of the Worked-Up Fragments of Clay Vessels in the Late Bronze Age—the Early Iron Age:**

(on the Basis of the Materials of the Bilsk Hillfort)

Petro Gavrysh (*Poltava*), Anatoly Geyko (*Opishne*)

- 45 **The Technological Peculiarities of the Manufacture of Clay Spindle Whorls as a Form-Building Factor**

Anatoly Shcherban (*Opishne*)

Page 32

THE FOREIGN POTTERY

- 51 **The Pottery Manufacturing Technique among the Population of the Zarubyntsi Culture in the Settlement of Haradzishche on the Jaselda River in the Prypyat Polissya Region**

Nataliya Dubitskaya (*Minsk, Byelarus*)

- 56 **The Medieval Russian Pottery from the Settlement of Malamakhovo on the Upper Oka**

Oleg Proshkin (*Kaluga, Russia*)

- 69 **The Chronology of Medieval Russian Ceramics of the Basin of the Upper Oka River**

Igor Boldin (*Kaluga, Russia*)

- 81 **The Not Destroying Method of the Studying of the Ancient Pottery Manufacturing Technique**

Valery Loman (*Karaganda, Kazakhstan*)

- 84 **The Palaeophonographic Investigations of the Sarmatian Pottery: the First Results**

Rustam Singatulin (*Saratov, Russia*)

THE HISTORY OF POTTERY

- 89 **Materials to the History of the Poltava Pottery Craft in the Eighteenth Century**

Oksana Kovalenko (*Opishne*)

THE ETHNOLOGY OF POTTERY

- 97 **Echoes of Anthropogonical Myths on the European Ceramics**

Kostyantyn Rakhno (*Opishne*)

- 102 **The Pottery Craft of the Kharkiv Region in the Mid-Twentieth Century: (on the Materials of the Ceramological Expeditions)**

Lyudmyla Metka (*Opishne*)

- 112 **The Sale of Wares by the Potters of Little Pottery Centers of the Opishne Pottery Region in the Late Nineteenth the Early Twentieth Centuries**

Viktor Mishchanyyn (*Opishne*)

Page 99

SCHOOLS OF POTTERS

- 119 Pottery Schools in the Town of Glynsk
in the Romny District of the Poltava Government
(the Late Nineteenth–the Early Twentieth Centuries)
Lyudmyla Ovcharenko (*Opishne*)

Page 124

MESSAGE

- 133 Earthenware in the Funeral Rite of the Pischyn
Barrow Cemetery
Leonid Babenko (*Kharkiv*)
- 139 The Provincial Roman Tradition and the Pottery from Zhovnyno
in the Collection of the Kremenchuk Museum of Local Lore
Iryna Krakalo (*Kremenchuk*)
- 145 The Earthenware Cinerary Urn of the Chernyakhiv Culture from the Village of Yaresky
Roman Lugovy (*Poltava*), Roman Reyda (*Kyiv*)
- 147 The Clay Models of Cult Buildings of the Ninth–Tenth Centuries AD
from the South-Eastern Crimea
Vadym Mayko (*Sudak*)
- 150 The Dating of the Medieval Ceramics of the Bukovyna Region by Means
of the Monetary Finds
Sergiy Pyvovarov (*Chernivtsi*)
- 156 The Ceramology Institute – the Branch of the Ethnology Institute of the National
Academy of Sciences of the Ukraine in 2003
Oles Poshyvaylo, Lyudmyla Ovcharenko (*Opishne*)
- 164 The National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne in 2003
Oksana Lykova, Oles Poshyvaylo (*Opishne*)

CRITIQUE

- 169 Tell Your Grandson, ... How One Ought Not to Write!

KONFERENCES

- 174 «The Trypillia Civilization in the Heritage
of the Ukraine»
- 178 «The Rzhyschiv Wreath»: the First Folklore,
Ethnographical and Archaeological 2003 Festival

POTTERY LIBRARY OF THE UKRAINE

- 182 Mylnikova, L.N., Chemyakina, V.A. Traditions
and Novations in the Pottery Craft of the Ancient
Tribes of Baraba: (*on the Basis of the Materials
of the Om-1 Settlement Complex*)

- 184 Dubitskaya, N.N. The Pottery Manufacture of the Byelarus Basin of the Dnipro
in the Eighth Century BC–the Fifth Century AD
- 185 Melnychuk, Lidiya. Oleksiy Lutsyshyn: The Reminiscence of the Master

187

OUR AUTHORS

190

INFORMATION

Page 181

КЕРАМОЛОГІЧНІ СЮЖЕТИ В ПОСТСОВЕТСЬКІЙ археологічній науковій літературі: ДОМІНАНТА ПРОФАННОГО

© Фото Людмила Бурин, 2003

Подано аналіз керамологічних сюжетів і професійної мови археологів в українській археологічній літературі на прикладі статей у фаховому журналі «Археологія» за 2003-й рік. Метою дослідження було з'ясування їх відповідності сучасному рівню розвитку керамологічної науки. Звертається увага на накопичені в археології хибні уявлення та стереотипи, на типові помилки в означуванні явищ та предметів гончарства. Виявлено відсутність уніфікованої термінологічної системи для опису глиняних виробів і поставлено проблему верифікації керамологічної термінології [Одержано 20 лютого 2004]

Ключові слова: керамологія, археологія, гончарство, кераміка, термінологія

«Кількість фактичної інформації різко зростає... а рівень міждисциплінарного професіоналізму з об'єктивних причин (у тому числі внаслідок лавиноподібного накопичення археологічних даних) продовжує падати. Слід визнати (можливо, із жалем), що час романтичного енциклопедизму в археології минув безповоротно» [38, с.75]

Ознакою поступального розвитку будь-якої галузі наукових знань є не лише безупинне накопичення нових матеріалів, зростання чисельності науковців, розширення актуальної проблематики, а й **удосконалення наукового поняттєвого апарату**. На жаль, остання умова ще не стала прикметною для археологічної науки, в якій і досі «комфортно» почуваються багато спотворених термінів для означення тих чи інших історичних явищ, предметів матеріальної культури. Саме тому фахівці і вважають з-поміж основних недоліків сучасної археології – «невпорядкованість археологічної термінології; неточні або спотворені (внаслідок професійної некомпетентності) запозичення даних і неперевірені гіпотез із суміжних щодо археології джерел» [38, с.77]. При цьому найбільший подив викликає небажання чільних представників археології зважати на окремі неточності, про які час від часу пишуть представники споріднених спеціальностей [25, с.7-9; 26, с.15-17; 27]. Більшість археологів до зауважень фахівців суміжних історичних дисциплін ставляться скептично. Усвідомлюючи недосконалість термінологічного апарату сучасної археології, за допомогою якого означуються явища гончарської культури, вони продовжують ставитися до власних термінологічних «покручів», словами Л.Т.Яблонського, як до «невинних «професійно-жаргонних» пустощів» [38, с.75].

Загальновідомо, що специфікою професії археолога є універсальність, який полягає в тому, що вченому (істориком) доводиться за різноманітними пам'ятками матеріальної культури відтворювати особливості господарського життя давніх жителів, їх світогляд, вірування тощо, фундаментальне тлумачення яких нерідко виходить за межі суто історичних знань. Більшість археологів переконані у власній спроможності на основі історичних знань пояснювати будь-які явища, реконструювати будь-які сфери повсякденної діяльності прадавньої людності. За таких обставин, їхні твердження нерідко одночасно постають і прикладами їхнього непрофесіоналізму в тій чи іншій галузі наукових знань, про що свідчать численні публікації на археологічні теми.

Про накопичені впродовж десятиліть хибні уявлення й стереотипи починають писати й самі археологи. Наприклад, окремі вчені подають досить таки серйозні сигнали про усталення в українській науці антинаукових поглядів: *«Говорячи про труднощі, що склалися з вивченням археологічних культур, слід торкнутися професійної мови – того археологічного жаргону, яким ми повсякденно користуємося, часто не цікавшись тим, як це сприймають представники інших наукових дисциплін та широкий загал читачів... У разі суворого підходу до таких висловів можна переконатися, що вони невірні»* (тут і далі всі підкреслення в цитатах зроблено мною. – О.П.) [32, с.19]. Скажімо, поняття *«археологічна культура»* в наукових публікаціях останнього часу все частіше співпадає з етнологічними уявленнями про *«етнос»*, що ніяк не можна отождествити. *«...Триває якась дивна метаморфоза, – пише кандидат історичних наук, археолог Станіслав Смирнов. – Археологічні культури з груп однотипних пам'яток зі спільними рисами в матеріальному комплексі незбагненним чином перетворюються на реальні етнічні культури давнини і навіть на населення, яке було їх носієм... Викладене носить масовий характер і не викликає з боку археологічного загалу ніяких заперечень. Такі прикрі смислові збочення свідчать про слабкість розробки теоретичних аспектів проблеми»* [32, с.10].

Висновок Станіслава Смирнова підтверджується і ретельним аналізом публікацій археологів у провідному українському журналі з проблем археології – «Археологія» – за 2003-й рік на предмет тотожності термінології, якою послуговуються археологи, і тієї, що є усталеною в сучасній керамології [2; 3; 5; 6; 7; 8; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 20; 21; 22; 28; 32; 33; 34; 35; 36].

Фахова підготовка авторів – у дуже широкому діапазоні: від студентів до докторів наук. За 2003 рік у журналі «Археологія» з'явилися лише дві статті цілком присвячені проблематиці давнього гончарства: стаття-каталог російських авторів про глиняні світильники античного часу з острова Березань, які зберігаються в Державному історичному музеї в Москві [12], та рецензія Бориса Магомедова на нову книгу болгарського вченого Людмила Вагалінськи про лисковану кераміку I – початку VII століття в регіоні південніше Нижнього Дунаю (Болгарія) [17]. Водночас, у кожному номері є від 3-х до 6 статей, у яких про знахідки глиняних виробів мовиться побіжно, як про частину комплексу тієї чи іншої археологічної пам'ятки. Найбільше згадок про гончарство та гончарні виробы трапляється в 3-му номері журналу (10 статей); у №1 – 3, №2 – 4, №4 – 5 статей.

Усі журнальні публікації не порушують складних керамологічних проблем: вони є, переважно, статистичними описами викопних пам'яток гончарства. У жодній статті не вдалося віднайти згадок авторів про дослідження давньої кераміки за допомогою спеціальних лабораторних методів, як і жодного посилання на аналізи, виконані спеціалізованою лабораторією, хоча матеріали й ясніють дослідницькими висновками типу: *«глина з домішкою піску»* [35, с.93], *«кераміка має домішку мушлі в поєднанні з піском»*, *«глина з домішкою піску та рослин»*, *«глина з домішкою піску та піску з незначними домішками рослинності»* [15, с.5, 6], *«амфори з домішками чорних мінеральних часточок»* [33, с.70], *«у глині дрібні блискітки»* [22, с.80]; *«глина... с включениями слюды»*, *«глина... с незначительными включениями слюды и извести»*, *«глина... с большим количеством слюды»*, *«глина... с большим количеством блесков и редкими белыми включениями»*, *«глина... с мелкими белыми частицами»*, *«глина... рыхлая [!!!], с очень большим количеством блесков»*, *«глина... с белыми включениями»*, *«глина... с мелкими белыми включениями и отдельными блесками»*, *«глина... с крупными белыми включениями»*, *«глина... с мелкими блесками»*, *«глина... с большим количеством слюды»* [12, с.17, 18]. При цьому ніскільки не мовиться про кількісне співвідношення цих компонентів: як, скажімо, чисельно виражаються *«незначительные включения»*, *«отдельные блески»*, *«большое количество блесков»*, а як *«очень большое количество»*? як відрізнити *«редкие белые включения»* від *«мелких белых включений»*, або *«мелкие белые включения»* від *«мелких белых частиц»*? Алла Сміленко веде мову про *«посуд, здебільшого грубо виготовлений»* [33, с.67], але ж де зазначено, що є науковим критерієм визначення *«грубого»* і *«негрубого»* посуду?

Інший автор безапеляційно запевняє: *«Жаровні ліпили з грубого глиняного тіста, в якому великий відсоток домішок складають щамот, крейдова крихта, трава (полова), крупний річковий пісок»* [16, с.58]. Але ж як можна точно визначити *«грубе»* чи ні *«глиняне тісто»*? як цифрове наповнення має визначення *«великий відсоток»*? як співвідношення щамоту, крихти, трави і піску? Відповіді на ці закономірні й обов'язкові для наукового дослідження запитання в статтях відсутні, а отже про науковість подібних висновків говорити не доводиться. Із публікацій незрозуміло також, хто визначив буди́мо пісок домішувався додатково для зміни фізичних властивостей висхідної сировини, а не є природним компонентом глини; або що рештки рослин є спеціальними домішками, а не результатом недбалого очищення формувальної маси? Археологи ж, який би колосальний досвід наукових досліджень вони не мали, неспроможні за допомогою суто археологічних методів визначити склад формувальної маси, трасологічні особливості глиняного посуду тощо.

Відсутність будь-яких цифрових (чисельних) характеристик і результатів лабораторних аналізів свідчить про те, що **маємо справу виключно з візуально-інтуїтивними суб'єктивними припущеннями авторів, які не мають нічого спільного з науковими керамологічними знаннями.** Немає також жодного порівняння знайдених черепків з сучасною тамтешньою сировинною базою. Типологічний аналіз, який суттєво нічого не дає для комплексного вивчення гончарства, у більшості випадків постає вінцем дослідницьких зусиль археологів.

Показовою щодо порушеної проблематики є невелика стаття з рубрики «Нові відкриття і знахідки» геолога з м.Тараща Київської області Валерія Романюка, присвячена комплексу знахідок черняхівської культури з поселення біля с.Лук'янівка. Значне місце в ній відведено описові глиняних виробів. Не маючи фахових керамологічних знань, керівник археологічного клубу «Невріда» при районному ЦТДЮ з впевненістю неофіта визначає: «Керамічні знахідки з поселення 2 представлені уламками посуду, виготовленого на швидкому гончарному крузі як із тонкого, так і з грубого тіста сірого та чорного кольору, рідше світло-коричневого лискування з тонковідлущеної глини. Це типовий набір посуду, характерного для черняхівського середовища, – горщики, глечики, кубки і миски. Стінки прикрашені валиками, врізними лініями або пролискованим сітчастим орнаментом... Трапляються також уламки горщиків із профільованими вінцями, вкриті світло-сірим ангобом... Денця посудин мають кільцевий або плитчастий піддон... До предметів імпорту належить уламок ручки світлоглиняної амфори...» [28, с.110-111]. У наступному абзаці автор стверджує, що «комплекс знахідок із заліза дуже різноманітний», і там же, заодно з металевими виробами, згадує «глиняне біконічне прясельце» [28, с.112].

У цих семи реченнях знаходимо цілий букет термінологічних опусів:

- «швидкий гончарний круг»: як автор міг визначити «швидкість» чи «повільність» обертання круга, якщо трасологічних досліджень, за якими можна було б стверджувати про ймовірну швидкість руху гончарного круга в процесі виготовлення посуду, ніхто не проводив?;
- «тонке і грубе тісто» (про «глиняне тісто» згадують у своїй публікації й інші автори [2, с.142]): в українській мові термін «тісто» без додаткового уточнення з чого саме сформовано масу, означає субпродукт, виготовлений з борошна хлібних культур; отже, тут слід було вести мову про «формувальну масу»; нарешті, де межа між тонким і грубим тістом?; який зміст вкладає автор у ці слова нам невідомо, що робить подібне твердження побілянауковим;
- «тісто сірого та чорного кольору»: як автор без відповідних лабораторних аналізів визначив колір висхідної формувальної маси, адже загальновідомо, що її колір завжди змінюється в процесі випалювання глиняних виробів?; малоймовірним є твердження про існування формувальної маси чорного кольору, тому стає зрозуміло, що автор незнайомий з розмаїттям технологій гончарного виробництва, а тому димлений посуд черняхівської археологічної культури, який набував чорного кольору внаслідок випалювання в безкисневому середовищі, сприймає за виготовлений з «чорної» глини;
- «світло-коричневе лискування»: автор, напевно, не знає, що лискування – це не матеріал, а техніка декорування глиняних виробів і спосіб зменшення пористості стінок посудин; отже, лискування не може мати кольору; подібно до Валерія Романюка висловлюється Алла Сміленко, яка в своїй статті пише про «чорнолощений горщик», «чорнолощений глек», «чорнолощену посудину» [33, с. 63, 64, 69]; Василь Полтавець згадує «слабке чорне лошіння», а в іншому місці статті пише: «Зовні нанесене густе чорне покриття» [22, с.78, 80]; Борис Магомедов говорить про «сиволощену кераміку», «сиво-лисковану кераміку», «сіролощений посуд», «чорнолощений посуд», «сиволискований посуд» [17, с.149, 147, 148, 150];
- «тонковідлущена глина»: це термінологічний винахід автора, невідомий у керамології; «тонковідлущеної» глини не існує в природі;
- «це типовий набір посуду»: сказавши про мініатюрні уламки гончарних виробів, автор запевняє, що це буцімто – «типовий набір посуду... – горщики, глечики, кубки і миски»; насправді ж, не черепки формують набір посуду, а ті предмети, частинами яких вони є;
- «врізні лінії»: у керамології загальноприйнятим є не калькований з російської мови термін «врізний», а слова «ритований», рідше – «гравірований»;
- «пролискований орнамент» (подібно до цього в Аллі Сміленко – «пролощений орнамент» [33, с.64, 69]; у Василя Полтавця – «поверхня підлощена», «поверхня нелощена», «нелощений черпак» [22, с.79, 80]) – треба писати: «лискований»;
- «профільовані вінця» (в Аллі Сміленко знаходимо «дещо профільовані денця», «глекі... іноді під вінцями профільовані у вигляді уступу», «ручки зовні профільовані» [33, с.67, 69, 70], у Ольги Дашевської та Анатолія Голенцова – «горщикок з... різко профільованими плічками» [11, с.8], у Василя Полтавця – «слабопрофільований горщик», «чітко профільована шийка» [22, с.80]): поширене в археологічній літературі словосполучення, яке, по суті, нічого не означає і не уточнює, бо будь-які вінця посуду мають той чи інший профіль;
- «кільцевий або плитчастий піддон» (Алла Сміленко теж веде мову про «горщик на кільцевій ніжці», «посудину на кільцевій ніжці», «кільцеву ніжку посуду», «миску на піддоні», «ніжку на кільцеподібному піддоні», «дно на кільцевій ніжці», «дно мало низьку кільцеву ніжку», «миска на кільцевій ніжці», «миски мали кільцеві ніжки», «плоска підставка», «миска на плоскій підставці», «конусоподібні денця на кільцевих підставках», «денця у вигляді конічного моноліту», «округлі денця амфор, що закінчуються округлоконічними шипами» [33, с.64, 65, 69, 70]); така термінологічна розмаїтість свідчить про відсутність уніфікованої термінологічної системи для опису глиняних виробів; відмінність між «кільцевими» і «плитчастими» «піддонами» уявити важко, проте загальновідомим у керамології терміном для означення дна є не «піддон», а «денце», а для виділеного денця в українській мові маємо професійний термін гончарів – «утор», «копитець»;
- «до предметів імпорту належить уламок ручки... амфори»: з написаного слід розуміти, що предметом імпорту були не цілі посудини, а уламки ручок!!!; подібно висловлюється Алла Сміленко, яка пише: «Гончарний посуд – дно на кільцевій ніжці з лощеною поверхнею та три уламки широких горизонтальних вінець вази чи миски» [33, с.65]; отже, виходить, що гончарний посуд – це дно та уламки вінець!!!;
- «світлоглиняна амфора»: оскільки невідомо якого кольору була висхідна формувальна маса (глина), то в даному випадку слід писати принаймні так: «амфора світлого кольору»; Алла Сміленко пише подібно про «світлоглиняну амфору», «сіроглиняну гончарну посудину», «сіроглиняний гончарний посуд», «сіроглиняні миски», «червоноглиняний глек», «червоноглиняну кераміку», «червоноглиняний та сіроглиняний посуд» [33, с.63, 69, 64, 69, 70, 71], інші автори – про

- «сіроглиняну кераміку» [2, с.140, 142], «сивоглиняний посуд» [17, с.148, 150], «сіроглиняний посуд» [3, с.63], «сіроглиняну амфору» [13, с.69], «светлоглиняну амфору», «светлоглиняный сосуд», «красноглиняные сосуды» [36, с.26], «сіроглиняну амфору», «червоноглиняну амфору», «світлоглиняну амфору» [34, с.147]; як же відрізнити «сіроглиняну» посудину від «сивоглиняної» або від «світлоглиняної»?; зрозуміло, що слід було написати: «гончарна посудина сірого кольору», «глек червоного кольору» тощо;
- «прясельце» [див. також: 22, с.78] (Алла Сміленко пише про «прясло», «прясла» [33, с.70, 71], інші автори – «пряслиця» [18, с.87]); на невідповідність цього терміна українській народній та науковій термінології уже не раз звертали увагу як «археологічні» авторитети, так і керамологи [29, с.197-199; 30, с.298; 27]. Проте археологічний загал мало переймається точністю власного термінологічного інструментарію.

Тим часом, за визнанням представників цієї наукової дисципліни, **«розповсюджене в нашій професійній мові вільне використання термінів та афористичність висловлювань сприяють виникненню смислових збачень... У нашій літературі лунало й лунає немало гасел та закликів до підвищення теоретичного рівня досліджень, і мало що робиться для практичного впровадження цих настанов в археологічну практику»** [32, с.19]. Теми точності археологічної термінології, як і «вторгнення» археологів у етнологічну проблематику, поступово стають предметом обговорення і на сторінках провідного російського журналу «Российская археология». Зокрема, Л.Т.Яблонский **«готовий приєднатися до концепцій Л.С.Клейна чи інших спеціалістів, які закликають зміцнювати «історизм археології» шляхом подальшого уточнення термінології, періодизації, типології, розробки основних теоретичних положень. Але не за рахунок... «наївного» використання даних суміжних з археологією дисциплін»** [38, с.75].

Ілюстрацією до статті Валерія Романюка є любительські замальовки фрагментів гончарних виробів, що вже стало традицією більшості археологічних публікацій. Окрім того, до малюнка кожного черепчка не зазначено обов'язкових для наукових керамологічних публікацій атрибутивних даних, які включають в себе, зокрема, матеріал, техніку виготовлення, місце зберігання знахідок, їх інвентарні номери, автор малюнка [див. також: 14, с.123, 126; 15, с.4, 7; 33, с.67-69]. Ні за змістом статей, ні за підписами до графічних малюнків неможливо з'ясувати місцезнаходження гончарних виробів чи їх фрагментів. Такою інформацією володіє лише автор, а тому повноцінно вони так і не вводяться в науковий обіг, що значно збіднює джерелознавчу базу археологічних досліджень. Замість наукової конкретики маємо любительський лаконізм: **«Знахідки з поселення 2: 1-6, 8-12, 14-17 – глина; 7 – скло; 13, 18 – камінь»** [28, с.110], хоча насправді зображено не глину, і не скло, і не камінь, а певні вироби з цих матеріалів. Подібним чином до статті Василя Полтавця подано малюнок, на якому зображено одну цілу посудину й 6 черепчків, а все разом підписано як **«ліпний посуд»** [22, с.79]; у статті двох інших авторів на малюнокові подано, переважно, фрагменти глиняних світильників, проте в підписі зазначено: **«Светильники с острова Березань»** [12, с.17, 18]; так само в статті Якова Гершковича: на малюнокові зображено одну цілу форму посудини, а решта – черепочки, проте анотація перекоонує в іншому – це **«знахідки посуду різних культур»** [8, с.35].

Трапляються й випадки, коли на малюнку до статті зображено профілі двох однотипних посудин [11, с.8, рис.4, 7-8], проте описи їх у самому тексті суттєво відрізняються: автори повідомляють, що в похованні 10 виявлено **«горщик... мініатюрний, із сферичним тулубом та чотирма пипкоподібними вушками, простромленими вертикально»**, а в похованні 23 – **«вузькошийну амфору з чотирма вертикально простромленими вушками для підвішування»**; проте нижче підсумовано так: **«горщики з чотирма вушками з поховань 10 та 23»** [11, с.10, 13].

Наукова значущість масових рукописних графічних інтерпретацій викликає сумнів, проте археологи надто неохоче відмовляються від них на користь більш достовірних фотографічних зображень викопних предметів: у сучасній українській археологічній літературі (і російській також) майже всі публікації, що торкаються проблем гончарства, кераміки ілюструються не документальними знімками виробів чи їх фрагментів, а власноручними авторськими картинками-сурогатами [див.: 3, с.59-61; 8, с.35; 11, с.8; 12, с.17, 18; 13, с.70; 15, с.4, 7; 16, с.58; 22, с.79; 28, с.110; 33, с.67-70; 36, с.28]. Дивує та обставина, що до подібних ерзаціліюстрацій вчені вже давно звикли й почуваються з ними надто комфортно. На фоні такої самодільної «художньої творчості» археологів, чи можливо навіть уявити, щоб сучасні мистецтвознавці ілюстрували свої статті не фотографіями, а власними малюнками скульптурних творів, виробів декоративно-ужиткового мистецтва, етнологи – власноруч виконаними картинками предметів повсякденного побуту? Певно, що ні. Проте **в археології культивування ерзацдокументалістики стало нормою, що, безперечно, не додає авторитету науці в цілому**. Щоправда, окремі вчені, переважно молоді, все ж таки переймаються цією проблемою, а тому фото археологічних предметів супроводжують їх графічними прорисами, які доповнюють знімки, дозволяючи виявити малопомітні на фотографіях елементи фактури чи декору [див. напр.: 5, с.57, 59, 60, 61, 62; 34, с.145-146].

Усі викладені вище неточності лише в одній статті Валерія Романюка, на чотирьох сторінках, не були б настільки прикрими, якби не зізнання археолога-аматора про те, що під час підготовки цього матеріалу до друку його консультували співробітники відділу ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України – кандидат історичних наук Олег Петраускас та доктори історичних наук Олег Приходнюк, Ростислав Терпиловський, Борис Магомедов [28, с.112].

Опублікування таких побутових дописів на археологічну тему дискредитує загалом високий рівень журнальних статей, які **«діагностують» сучасний рівень археологічних досліджень в Україні**. Актуальність унормування керамологічної термінології в археологічних публікаціях актуальне з огляду на те, що гончарні вироби є найбільш масовими знахідками під час археологічних досліджень. Практично кожному археологу, який здійснює дослідження в польових умовах, доводиться мати справу з керамікою, писати відповідні наукові звіти, статті, монографії, в яких так чи інакше змушений торкатися питань давнього гончарства. Нині саме археологи найчастіше в історичних науках пишуть про пам'ятки гончарства. Отже, **термінологія їхніх публікацій є найбільш «обіговою» в гуманітарній сфері, формує певні наукові стереотипи й уявлення**.

Тому важливо, щоб вона **максимально враховувала особливості національної мови та сучасні досягнення керамології як галузі наукових знань, виключним об'єктом досліджень якої є гончарство, кераміка. «...Археолог, вирішуючи свої вузько дисциплінарні завдання, має увійти у сферу досліджень суміжної наукової дисципліни і, дійшовши потрібних висновків, повернутись у лоно своєї науки, збагачений знаннями, які створюють основу суто археологічної методики»,** – переконаний археолог Станіслав Смирнов [32, с.17]. Ігнорування археологами напрацювань і рекомендацій керамологів привносить до їх публікацій елементи профанного, що применшує значущість їх наукових студій. І це за тієї суттєвої обставини, що, за визнанням українського дослідника давньої кераміки Бориса Магомедова, **«кераміка становить для археологів один з основних об'єктів вивчення...»** [17, с.147].

У тому ж номері журналу «Археологія», де надруковано статтю Валерія Романюка (2003. – №1), кандидат історичних наук Ігор Піоро в рецензії на книгу Бориса Магомедова «Черняховская культура. Проблема этноса», услід за автором монографії веде мову про *«ліпну»* і *«кружальну»* кераміку; синонімом до останньої назви вважає і словосполучення *«гончарна кераміка»* [21, с.146]. Подібно до Ігоря Піоро, про *«ліпні»*, *«гончарні»* й *«глиняні»* посудини веде мову Алла Сміленко [33, с.64], про *«гончарну кераміку»* – Борис Магомедов, Ліна Вакуленко [17, с. 147, 148; 3, с.59], про *«кружальну»* і *«ліпну»* кераміку – Вікторія Мудрицька та Олена Черненко [18, с.86]. Про *«кружальний»* та *«ліпний»* посуд пишуть і деякі інші автори [2, с.140, 141; 3, с.58]. Для всіх них словосполучення *«гончарний посуд»* і *«кружальний посуд»* співвідносяться як синоніми [див. напр.: 3, с.58].

На думку Ігоря Піоро, словосполучення *«гончарна кераміка»* має означувати лише глиняні вироби, виготовлені за допомогою гончарного круга. Звідси логічно випливає, що ліплена кераміка (за логікою археологів) не може називатися гончарною, хоча заняття з її виготовлення й називається гончарством. Тут маємо ще один приклад спотворених уявлень в сучасній археології, за якими *гончарство – це заняття з виготовлення глиняних виробів виключно за допомогою гончарного круга*, а все, що зроблено без його допомоги – то *«ліпна кераміка»*. Насправді ж, у давній і сучасній українській мові, у керамології під терміном *«гончарство»* розуміється побутове виготовлення будь-яких виробів з глини; при цьому не мають визначального значення технологічні прийоми їх виготовлення. Отже, і так звана *«ліпна»*, і так звана *«кружальна»* кераміка є продуктами діяльності гончарів та їх професійного заняття – гончарства; якщо термін *«ліпна»* акцентує увагу на способі творення форми глиняного виробу, то *«кружальна»* свідчить лише про його формування на *«крузі»*, *«кружалі»*. При цьому слід зважати на ту обставину, що первісно на крузі посуд ліпився, і цей круг використовувався лише як турнетка, *«поворотний столик»*, а не для швидкообертowego формування глиняного посуду. Отже, сказати *«ліпний посуд»* – це не означає, що він виготовлявся без допомоги гончарного круга, а сказати *«кружальний посуд»* – це не означає, що він виготовлявся під час швидкого обертання ножного гончарного круга. Таким чином, запроваджене спершу російськими, а від них – і українськими археологами **термінологічне розрізнення відмінних способів формування глиняних виробів не є науково обґрунтованим, до певної міри надуманим і не відповідним ні гончарським традиціям, ні сучасному рівню керамологічних знань**. До того ж, термін *«кружальний посуд»* можна тлумачити двозначно: окрім спорідненості зі словом *«круг»*, *«кружало»* він ще може означувати формотворчі ознаки самих виробів, їх округлість, (*«круглая вещь»*) [9, с.200], а отже, і з огляду на багатозначність не є вдалим.

Українські археологи, як уже зазначалося, запозичили термін *«кружальна кераміка»*, як і багато чого іншого, у своїх російських колег, які послуговуються терміном *«кружальная керамика»*, *«круговая керамика»*. Проте зміст, який російські археологи вкладають у ці словосполучення (виготовлення посуду на гончарному крузі), не відповідає його значенню і в російській мові. З огляду на те, що *«круговой, кружочный, – ко кругу, кружку относящийся...; круговой, кружечный»* [9, с.200, 201], словосполучення *«кружальная керамика»* може означати зонайбільше виготовлення посуду на гончарному крузі й не обов'язково за допомогою швидких обертальних рухів, адже за кругом можна й ліпити посуд. Подібне сполучення прикметника *«круговой»* з певною місткістю (*«круговая чаша, братина»*) означає посудину, *«з якої п'ють всі, передаючи її із рук у руки»* [9, с.201].

Слід також згадати, що в сучасній російській археологічній літературі вживаються аж три (!!!) терміни для означення глиняних виробів, виготовлених за гончарним кругом: *«гончарная керамика»*, *«кружальная керамика»* [19, с.37, 31], *«круговая керамика»* [1, с.184]. При цьому окремі автори, за способом виготовлення, виділяють *«лепной посуд»*, *«сосуд, изготовленный на ручном круге»* і *«кружальный сосуд»* [37, с.51]. В одній статті може йти мова про *«гончарную посуду»* [19, с.31], а в наступній – виключно про *«кружальную»* [37, с.44].

Авторам, які використовують у своїх публікаціях словосполучення *«гончарна кераміка»*, варто було б заглянути до «Словника іншомовних слів», де достатньо популярно роз'яснено, що слово *«кераміка»* походить від грецького *κεραμική*, що означає гончарство [31, с.326], а прикметник *«гончарний»* походить не від словосполучення *«гончарний круг»*, а від найменування носія професійного заняття, а саме – від слова *«гончар»*. До того ж, хіба може бути кераміка не гончарною, тобто виготовленою не гончаром (мова, звичайно, йде про кераміку в традиційній культурі, а не як галузь промислового виробництва)? Отже, термінологічна конструкція українських археологів по суті означає *«гончарне гончарство»* і є добротною абракадаброю без найменших претензій на науковість лексики, проте вона така мила для вітчизняних знавців старовини! До речі, як і однотипна словесна еквілібристика типу: *ліплена кераміка «продовжує давні етнокультурні традиції, що ретельно визначені автором»; «ліпна кераміка... копіює кружальну», «ліпне копіювання гончарної кераміки»* [21, с.146], *«ліпні посудини наслідували черняхівські кружальні»* [33, с.71]; *«уламки гончарної кераміки від кількох горщиків»* [35, с.93].

Естафету Ігоря Піоро в наступному номері журналу «Археологія» прийняла Алла Сміленко, яка веде мову вже про *«гончарний горщик»*, *«гончарний глек»*, *«уламки посуду, ліпного, гончарного та амфорного»* та знову ж таки про *«гончарну кераміку»* [33, с.63, 64, 65, 67, 69, 71]; про *«гончарні горщики»*, *«гончарну кераміку»* пише й Ліна Вакуленко [3, с.59, 60, 61]; про *«гончарну кераміку»* – також Микола Товкайло [35, с.91, 93]. Але ж горщик і глек як посудні форми є видовими назвами саме глиняних виробів і ніяких інших, тому вживання поруч прикметника гончарний є ознакою поверхового знання авторами керамологічної термінології, необхідної задля наукового опису предметів стародавнього гончарного виробництва. Алла Сміленко проілюструвала

свою статтю таблицею «Знахідки кераміки в об'єктах селища», в якій сукупність віднайденого «керамічного матеріалу» поділяє на чотири групи: 1) «ліпний», 2) «гончарний з шорсткою поверхнею», 3) «гончарний з лощеною поверхнею», 4) «амфорний» [33, с.68]. Одразу ж кидається в очі безсистемність у розподілі глиняних виробів: насамперед, виділено дві групи за способом виготовлення посуду; з однієї з них виділено не підгрупу, як годилося б, а рівнозначну групу вже за іншою ознакою, а саме за гладкістю поверхні виробів; нарешті, є група «амфорного керамічного матеріалу», виділеного в окрему групу вже не за способом виготовлення й не за фактурою поверхні, а виключно за імпортом походженням.

Ще один із авторів журналу «Археологія» – Володимир Хршановський – пише: «...Обнаружено небольшое скопление амфорной и кружалной керамики» [36, с.26]. Якщо навіть виходити з того, що словосполучення «кружална кераміка» означає будь-які глиняні вироби, виготовлені на гончарному крузі, то під це означення підпадають і зроблені за кругом амфори; отже, у даному контексті, нелогічно виділяти їх у окрему групу.

Василь Полтавець веде мову про «знання праці виготовлені з... кераміки» [22, с.83], Алла Буйських і Віталій Зубар – про «вироби з кераміки» [2, с.140]: але ж загальновідомо, що посуд гончарі виготовляють з глини.

Один із авторів журналу «Археологія», директор археолого-етнографічного музею Луганського педагогічного університету, археолог Людмила Красильнікова, відтворюючи конструкції та функціональне призначення опалювальних споруд у житлових та господарських приміщеннях салтово-маяцької культури, стверджує: «Такі самі вогнища нами розчищені в майстернях гончарів, особливо в тій їх частині, де формували посуд. У майстернях, пов'язаних з обпаленням посуду, вогнищ, як правило, немає, оскільки стан достатнього температурного режиму підтримувався робочим станом обпалювальних печей» [16, с.51]. Для фахівців, знайомих хоча б із особливостями народного гончарства, зафіксованими етнографами та керамологами XIX–XX століть, є цілком очевидним протилежне: гончарні печі як спеціалізовані теплотехнічні споруди використовувалися нерегулярно, тільки після виготовлення певної кількості гончарних виробів, а тому не могли забезпечувати постійний «достатній температурний режим» у майстерні. До того ж, обігрівати окреме приміщення з горном, де не працював постійно майстер, взагалі не було потреби, і, найімовірніше, саме цією обставиною пояснюється відсутність там вогнищ.

Розповідаючи про особливості будівництва з глини печі для випікання хліба, коржів (тандиру), Людмила Красильнікова, на основі візуального огляду, робить ще один «інтуїтивний висновок: «Висушений, але ще не обпалений тандир, що ідеально зберігся і буквально придатний до роботи в наш час, унаслідок надзвичайних подій не був використаний свого часу. Будувала цей тандир жінка, тому що на його стінках чітко прослідковуються витончені пальці жіночої руки, що з'єднували заціпами валики» [16, с.57]. Дивна річ: у керамології подібні висновки робляться тільки на основі ретельних дактилоскопічних досліджень фахівців криміналістичних лабораторій, а в археології, виявляється, кожний дослідник може визначити **статеву належність творця речі лише за ознакою «витонченості пальців» на глині!!!**

Ліна Вакулєнко пише про «асортимент форм гончарного посуду» [3, с.59]. Проте слово «асортимент» саме й передбачає наявність різних (за формотворчими ознаками) глиняних виробів, отже уточнююче слово «форм» тут надоречне. Вона також згадує про «сіроглиняний штампований посуд» [3, с.64], але, у контексті статті, доречніше говорити про посуд зі штампованим орнаментом.

В уявленнях багатьох авторів окремі типи гончарних виробів не підпадають під означення «кераміка», тому вони розповідають про них як щось окремішне. Ось деякі приклади: «...Основная масса светильников производилась в одних мастерских с керамикой...» [12, с.16]; «за речовими знахідками (кераміка, кахель...)» [6, с.113]; «знахідки уламків античної кераміки і теракоту» [34, с.144]. Інший автор, кандидат історичних наук, співробітник Державного музею історії релігії з російського Санкт-Петербурга, Володимир Хршановський згадує «профильные керамические остатки», «профильные фрагменты кружалной и лепной керамики»; за його словами, «профильная амфорная керамика оказалась представлена лишь одной малоинформативной ручкой красноглиняной амфоры» [36, с.29]. Під словосполученням «профильные остатки» археолог має на увазі черепки, профіль яких дозволяють реконструювати форму посуду, але ж подібна термінологія є неприйнятною, оскільки будь-який черепок має певний профіль. Тим більше неприпустимо в науковій публікації застосовувати словосполучення «профильная амфорная керамика», бо під нього підпадає вся сукупність залишків глиняних амфор, від цілих форм до найменших, навіть «непрофильных», черепочків. Вінця чашок Володимир Хршановський називає «наклоненным внутрь бортиком», а в підписові до малюнка тих самих виробів – «венчиками краснолаковых чашек» [36, с.29, 28, рис.7].

Віктор Зінко пише про «чорнолакові аттичні чаші», «чорнолакові кубки», «чорнолакову кераміку», «чорнолаковий лекіф», «чорнолаковий кілік», «чорнолаковий амфориск», «чорнолаковий посуд» [13, с.71, 75, 76, 78, 80], проте в керамології більш точним ustalеним терміном є «чорнофігурні».

У журнальних статтях часто трапляються бездоказові висновки, як наприклад: «Червоноглиняний посуд, а, можливо, і гончарний сіроглиняний, представлений нечисленними знахідками, був довільним» [33, с.70]. Масовими є неточні висловлювання типу:

- «комірцеві на вінцях», «комірцеві вінця», «внутрішній зріз вінець», «вінця косо зрізані досередини» [15, с.5, 6] (насправді ж, зрізані не вінця, а верхній край вінець); «широкі горизонтальні вінця» [33, с.64, 65]; «зрубостінні уламки горщика» [11, с.5]; «уразлива для поломки частина» [8, с.36].
- «В одній з посудин зберігся осадок у вигляді аморфної світлосірої маси» [33, с.71], але ж аморфний – це той, що не має кристалічної будови [31, с.44], а осадок її має.
- «Фрагментовані керамічні давньоруські горщики» [5, с.54] – точніше: фрагменти горщиків, пошкоджені горщики тощо.
- «Деякі знахідки (залізні шлаки і заготовки прясел) відображають існування у мешканців домашніх ремесел. Нечисленні знахідки гончарного посуду не дають змоги стверджувати про існування гончарного ремесла. Переважаючий ліпний посуд, певно, виготовляли також домашнім способом» [33, с.71]. Спробуймо віднайти логіку викладу матеріалу. Отже, на

основі знахідки лише однієї заготовки «*прясла*» Алла Сміленко робить висновок про існування «*домашнього ремесла*» з виготовлення подібних виробів. У той же час, значно чисельніші, порівняно з «*пряслами*», знахідки гончарного посуду *«не дають змоги стверджувати про існування гончарного ремесла»*, хоча «*переважаючий ліпний посуд виготовляли також домашнім способом!*» Таким чином, маючи численні факти виготовлення місцевим населенням глиняних виробів, запевняючи, що «*мешканці селища підтримували різносторонній торговельні зв'язки*» [33, с.71], вчена запевняє що гончарного ремесла на той час не існувало. Гадаю, коментарі тут зайві.

- «*Ліпні печі-тандири*» [16, с.52], «*ліпний посуд*», «*ліпна кераміка*» [22, с.78, 82, 83], «*ліпні посудини*», «*ліпні посудини*», «*ліпний горщик*», «*ліпна миска*», «*ліпні уламки*» [33, с.61, 64, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 71], «*ліпна кераміка*» [7, с.122], «*ліпна кераміка*», «*ліпний посуд*» [2, с.140, 141, 142], «*ліпний горщик*» [11, с.12], «*ліпні посудини*» [3, с.58], «*лепной сосуд*» [36, с.27] – у сучасній керамології усталеним терміном-прикметником є слово «ліплений».
- «*Кришки тандирів – масивні ліпні кола...*» [16, с.58]: очевидячки, точніше не «*кола*», а «*кружки*»;
- «*Пласкі...керамічні листи*» [16, с.58], «*плаский пружок*» [22, с.80], «*горщик з пласким дном*», а на наступній сторінці – «*плоске дно*» [11, с.12, 13] – треба: плескати, плескатий.
- «*Розписна посудина*» [22, с.83], «*розписна кераміка*», «*розписний посуд*» [2, с.142], «*розписний кубок*» [13, с.69] – треба: мальована, мальований (пор. з рос.: «*расписной лекиф*» [36, с.27]).
- «*Лощена поверхня*» [33, с.64, 65, 68], «*лощений декор*», «*лощена орнаментация*» [17, с.147, 148, 149], «*лощення*» [33, с.69], «*лошіння*» [17, с.147, 149, 150], «*лошіння посуду*», «*лошіння вінчиків*» [6, с.127], «*лощені глєки*» [33, с.71]: у сучасній українській керамології більш усталеними є слова «*лискована*», «*лискований*», «*лискування*». Борис Магомедов у своїй публікації використовує словосполучення «*лискована кераміка*», а через один абзац – «*лощена кераміка*», ще далі – «*лискований декор*» [17, с.147; див. також: с.148, 149].
- «*Денце горщика із клеймом*», «*кераміка з клеймами*» [20, с.108], «*амфори з клеймами*» [2, с.142] – треба: з тавром (із російської – клеймо).
- «*Серед різних відтінків сірого та чорного кольорів поверхні червоні та жовті винятки трапляються лише в пізній групі*» [17, с.149]: що таке «*червоні та жовті винятки*» треба здогадуватися!
- «*Черині печі був прокалений вглиб*» [2, с.141] – треба: розпечений.
- «*Гончарне коло*» [2, с.142], «*важке (ножне) гончарне коло*» [17, с.149] – треба: гончарний круг.
- «*Добрий випад*» [11, с.12] – доречніше: випалювання.
- «*Посуд, що має пізньоскіфські традиції*» [33, с.68] – посуд не може мати традиції; в його формі та декорі можуть розвиватися, продовжуватися гончарні традиції попереднього часу.
- «*Біконічні миски відображують традицію лісостепових культур*», «*диски також відображують північну лісостепову традицію*» [33, с.69]: яку традицію, і в чому саме – у формі, декорі, складі формувальної маси?
- «*Відомі аналогії для глєка в черняхівській культурі*», «*аналогією може служити амфора*» [33, с.69] – треба: «*відомі аналогії глєка*», «*аналогією є...*».
- «*Майстрів-керамістів*» [8, с.36] – доречніше: гончарів.
Не завжди точно археологи описують гончарні вироби, наприклад:
- «*Банки*» [15, с.5, 6]: насправді бачимо форму не банки, а етнографічної макітри.
- «*Кришка*» [16, с.57, 58; 27, с.70; 17, с.149], «*миска-кришка горщика*», «*миска-кришка*» [33, с.65, 68]: щодо гончарних виробів доречнішим є слово «*покришка*».
- «*Конічна миска*» [33, с.64] – точніше: конусоподібна.
- «*Округлобокий горщик*», «*округлобока посудина*», «*округлі денця*» [33, с.63, 67, 69, 70]: очевидячки тут слід було вести мову про опуклобобість, а не «*округлість*», тим більше, що й сам автор далі по тексті статті застосовує правильне словосполучення «*опуклобокий горщик*» [33, с.67], а далі знову – «*округлі бочки*» [33, с.67].
- «*Вздовж верхнього краю вінця*» [7, с.116], «*горщик з широким вінцем*», «*горщик з відкритим вінцем*» [11, с.10, 12], «*фрагмент вінця*» [17, с.149], «*лошіння вінчиків*» [6, с.127] – треба: вінець (калька з російської – «*венчик*»).
- «*Бочки горщика*», «*біконічні бочки*» [33, с.67, 70] – треба: боки або бічки.
- «*Шийка горщика*» [33, с.67], «*горщик з низькою шийкою*», «*горщик з двома отворами на шийці*» [11, с.10, 13]: слід зауважити, що класична форма горщика не має шийки; якщо посудина має такий конструктивний елемент, то її слід називати глєчиком, глєком.
- «*Діаметр боків*», «*діаметр бочків*» [33, с.67, 68]: боки не мають діаметра; слід вести мову про діаметр посудини на висоті найбільшої опуклості.
- «*Лійкоподібні вінця*» [33, с.67]: якої форми лійка береться для порівняння, адже лійки бувають з вінцями різної форми; очевидячки, доречно вести мову про відхилені назовні вінця.
- «*Петельчаста ручка*» [22, с.80] – треба: петлеподібна.
- «*Плічка посудин*» [33, с.67], «*горщикок з опуклими... плічками*», «*на плічках*» [11, с.8, 12], «*мисочки з циліндричними плічками*» [3, с.59] – треба: плечики, плечиками.
- «*Стовщені вінця*» [33, с.69] – треба: потовщені.
- «*Ручки сплющені*» [33, с.70] – треба: сплющені.
- «*Миски з горизонтальним або закругленим краєм*» [33, с.68]: очевидячки, що тут мова йде про вінця а не про «*краї*»; до того ж у «*горизонтальних*» вінець краї можуть бути заокруглені.
- «*Миски середнього розміру*», «*великі миски*» [33, с.69]: що таке середній чи великий розмір?; які параметри цього посуду в сантиметрах?

- «*Миски відкритого типу*» [33, с.69]: але ж миска завжди є посудиною відкритого типу форми, тому уточнення тут постає тавтологією.
- «*Горло прикрашено рельєфним валиком*» [33, с.69]: але ж валик сам по собі є різновидом рельєфу, тому уточнення тут теж постає тавтологією.
- «*Глиняні грузила*» [20, с.108] – треба: важки.
- «*По тулубу відходять наліпи у вигляді вусів*» [8, с.36] – треба: наліплення.
- «*Кахлі стінні*» [35, с.93]: а кутові чи карнизні кахлі хіба не «стінні»?; у керамології прийнято уточнювати лицьові, кутові та карнизні форми кахель; про основну прямокутну форму частіше кажуть «*кахля*» без будь-якого уточнення.
- «*Кахлі з невисокими прямими бортиками*» [35, с.93]: для опису бічних стінок кахель застосовуються терміни «*клубук*» або «*румпа*», що й підтвердив нижче автор статті: «*Висота румпи 6-8 см*» [35, с.93].
- «*Наскрізні протини*» [7, с.116] – треба: проколи, отвори; до речі, Яків Гершкович так і пише: «*горщики з наскрізними проколами під вінцями*» [8, с.35].
- «*Чаші з ручками*» [8, с.34], «*однорукі і дворукі глечики*», «*трирукі вази*» [3, с.59], «*лощиння ручок посуду*» [6, с.127] – точніше: з вушками, одновушні, двовушні.

За коректністю використання керамологічної термінології хочу відзначити невелику за обсягом спільну статтю-повідомлення молодшого наукового співробітника Одеського відділу Інституту археології НАН України Світлани Іванової та двох студентів Одеського державного педагогічного університету Іллі Будикіна та Ксенії Петрової, присвячену інтерпретації знахідок кам'яного якоря та виробів з глини («глиняні яйця») із поселення Гривівка IV [14].

Насамкінець, задля порівняння, зверну увагу керамологів на ту обставину, що термінологічний діапазон багатьох іноземних учених, зокрема російських археологів, значно ширший за українських. Щоб переконатися в цьому, достатньо переглянути публікації у фаховому журналі «Российская археология» за той же рік (2003-й). Кидається в очі, що росіяни ніскільки не цураються рідномовних гончарських термінів, як наприклад, «*глиняный*» [24, с.121], «*черепки*» [24, с.118; 23, с.155], «*полива*» [23, с.155] та деяких інших, чого в працях вітчизняних археологів останнім часом віднайти неможливо. Водночас, саме **вчені сусідньої північної країни більше століття здебільшого поставали творцями «керамологічного жаргону» в археології на обширах російської та советської імперій, а українські археологи й донині продовжують калькувати з російської мови цію термінологію, як наслідок «комплексу малоросійськості» й культивування вторинності української історичної науки за російської окупаційної влади.** «Российская археология» переповнена спотвореною керамологічною термінологією, наприклад «*шейки горшков*», «*венчики, имеющие выступающие наружу бордюры*», «*гончарного черепка*» [19, с.31, 35, 37], «*сероглиняный*», «*красноглиняный*», «*оранжевоглиняный*», «*коричневоглиняный*», «*керамическое пряслице*», «*миска, орнаментированная по бортику*», «*крышка красноглиняного сосуда, использованная как туалетная мисочка*», «*кольцевидный поддон*», «*поверхность чернолощенная*», «*поверхность покрыта темным лощением и украшена прорезным орнаментом*» [37, с.44, 48, 49, 51, 51], «*круговая земледельческая керамика*», «*горшковидные сосуды без выделенного горла*», «*венчик не выделен*», «*верхний край стенки тулова приотстрен*», «*особенностью вахшихских экземпляров является отсутствие...венчика*», «*горшки бывают плоскостонными и круглодонными*» [4, с.106, 107, 109, 110], «*профилированная ручка*» [10, с.160, №1] тощо. За моїми спостереженнями, засвоєна українськими археологами калькована з російської мови керамологічна термінологія, додатково спотворена їхніми власними словесними вправами, згодом через наукові публікації реімпортуються в російську археологічну періодику. За умов недбалості редакційної підготовки цих матеріалів до друку та відсутності належного контролю за уніфікуванням та нострифікацією термінологічного апарату, вона викликає відчутну термінологічну редукцію чужоземної науки.

Проблема верифікації наукової термінології, яка застосовується вченими України для опису явищ і понять, пов'язаних з гончарством, є край актуальною не лише для археології, етнології, історії, мистецтвознавства, а й, власне, для керамології. З огляду на це, запрошую українських та іноземних керамологів, археологів, етнологів, істориків, мистецтвознавців, мовознавців до активного обговорення проблем сучасної керамологічної термінології для означення побутуючих уявлень про гончарство в новітній вітчизняній науковій літературі. Усі надіслані до редакції «Українського керамологічного журналу» роздуми, відгуки, зауваження та побажання побачать світ у спеціальному випуску часопису.

1. Абашина Н.С., Пачкова С.П. Международная конференция «Современные проблемы археологии», посвященная памяти Владимира Федоровича Генинга (Киев, 2002) // Российская археология. – Москва, 2003. – №3. – С.183-188.
2. Буйських А.В., Зубар В.М. Lise Hannestad, Vladimir F.Stolba, A.N. Ščeglov (Eds.). Panskoe I. Vol.1. The Monumental Building U6. Aarhus University Press, 2002. 368 P., 191 Pl. ISBN 8772887702 // Археологія. – 2003. – №4. – С.140-146.
3. Вакуленко Л.В. Етнокультурна ситуація на українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е. // Археологія. – 2003. – №3. – С.56-67.
4. Виноградова Н.М., Гетцельт Т., Пьянкова Л.Т. Археологическая разведка в бассейне реки Кызылсу (Южный Таджикистан) // Российская археология. – Москва, 2003. – №1. – С.103-116.
5. Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П. Речовий скарб із літописного Губина // Археологія. – 2003. – №1. – С.54-65.
6. Войнаровський В.М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. – 2003. – №3. – С.111-133.

7. Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // *Археологія*. – 2003. – №4. – С.116-123.
8. Гершкович Я.П. Взаємодія населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.32-40.
9. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. – М.: Русский язык, 1989. – Т.2. – 782 с.
10. Дашевская О.Д. Третье захоронение гуннского времени на Беляусе // *Российская археология*. – Москва, 2003. – №1. – С.160-163.
11. Дашевська О.Д., Голенцов А.С. Західнодонулавський курган доби бронзи // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.5-15.
12. Журавлев Д.В., Христановски Л. Светильники с острова Березань в собрании Государственного Исторического музея (Москва) // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.15-21.
13. Зінько В.М. Сільська округа боспорського міста Німфей у VI-III ст. до н. е. // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.68-82.
14. Іванова С.В., Петрова К.А., Будикін І.А. Найдавніший кам'яний ярір з поселення Грибівка IV // *Археологія*. – 2003. – №2. – С.123-127.
15. Котова Н.С. Періодизація та хронологія азово-дніпровської культури // *Археологія*. – 2003. – №2. – С.3-10.
16. Красильнікова Л.І. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі степового подонців'я // *Археологія*. – 2003. – №2. – С.48-60.
17. Магомедов Б.В., Вагалински Л.Ф. Изъскана керамика от I – начало на VII век южно от Долен Дунав (България). *Vagalinski L.F. Burnished Pottery from the First Century to the Beginning of the Seventh Century AD from the Region South of the Lower Danube (Bulgaria)*. Sofia, 2002. – 200 с. // *Археологія*. – 2003. – №4. – С.147-150.
18. Мудрицька В.Г., Черненко О.Є. Археологічні матеріали з розкопок В.А.Богусевича у Чернігові в 1947-1953 рр. // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.82-87.
19. Обломский А.М., Р.В.Терпиловский. Этнокультурные процессы на территории Днепровского лесостепного Левобережья в III-V вв. // *Российская археология*. – Москва, 2003. – №1. – С.29-43.
20. Паньков С.В. Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві // *Археологія*. – 2003. – №4. – С.104-115.
21. Піоро І.С. Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етноса. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с. // *Археологія*. – 2003. – №1. – С.145-148.
22. Полтавець В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // *Археологія*. – 2003. – №4. – С.77-86.
23. Полубояринова М.Д. Китайский селадон из Болгара // *Российская археология*. – Москва, 2003. – №2. – С.155-164.
24. Потапов В.В. К вопросу об относительной хронологии нурских стоянок // *Российская археология*. – Москва, 2003. – №1. – С.117-123.
25. Пошивайло Олесь. Археологічна цілина українського світу // *Український керамологічний журнал*. – 2003. – №1. – С.5-9.
26. Пошивайло Олесь. Гончарство і Українська Мова // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.13-16.*
27. Пошивайло Олесь. До питання наукової термінології в українській археології: по-українськи «кружало», а не «пряслице» // *Український керамологічний журнал*. – 2001. – №2. – С.5-10.
28. Романюк В.В. Комплекс знахідок черняхівської культури з поселення біля с.Лук'янівка // *Археологія*. – 2003. – №1. – С.109-112.
29. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СРСР, 1948. – С.197-199.
30. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
31. Словник іншомовних слів /За редакцією члена-кореспондента АН УРСР О.С.Мельничука. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук Української РСР, 1975. – 776 с.
32. Смирнов С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми // *Археологія*. – 2003. – №1. – С.7-21.
33. Стіленко А.Т. Поселення етулійського типу в Подунав'ї // *Археологія*. – 2003. – №2. – С.61-73.
34. Станко М.В. Декілька античних графіті з Тіри // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.144-149.
35. Товкайло М.Т. Старожитності запорозького гарду та його околиць // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.88-101.
36. Христановски В.А. Новый склеп с полуциркульным сводом на некрополе Илурата // *Археологія*. – 2003. – №3. – С.21-31.
37. Шевченко Н.Ф. Сираки и аорсы в степном Прикубанье // *Российская археология*. – Москва, 2003. – №1. – С.44-59.
38. Яблонский Л.Т. Археология и скифология в этноисторической реконструкции // *Российская археология*. – Москва, 2003. – №4. – С.71-79.

**CERAMOLOGICAL SUBJECTS IN THE POST-SOVIET ARCHAEOLOGICAL SCIENTIFIC LITERATURE:
THE LEITMOTIV OF THE PROFANE ONE**
Oles Poshyvaylo (Opishne)

The analysis of some ceramological subjects and the occupational language of archaeologists in the Ukrainian archaeological literature is given. The articles in the professional journal "Arkheologiya" in 2003 are instanced. The purpose of this investigation was the explanation of their correspondence to the modern level of the development of ceramology. The author pays his attention on those errors and mistaken stereotypes, that have been accumulated in archaeology, on the characteristic mistakes in the designation of the phenomena and the objects, connected with pottery craft. The absence of an unified terminological system for the description of earthenware is brought to light and the problem of the verification of ceramological terminology is brought up too

[Received February 20, 2004]

Key words: ceramology, archaeology, pottery, ceramics, terminology

СОЦІАЛІЗМ НА ЦЕРКОВНОМУ ЗГАРИЩІ

© **Володимир Пащенко**,
академік АПН України, доктор історичних наук, професор
(Полтавський державний педагогічний університет
імені Володимира Короленка)

Майже з перших днів існування радянської влади більшовики застосовували переважно силові методи боротьби проти православної церкви. Окрім фізичного знищення духовних осіб, ліквідовувалася й матеріальна база церкви. Однією з низки варварських дій була реквізиція, знищення храмів, культових споруд та майна. Автор прослідковує це на прикладі Полтавщини

[Одержано 12 травня 2003]

Ключові слова: православна церква, православні реліквії, пам'ятки

Упереджене, а подекуди й вороже ставлення органів партійно-державної влади до Руської православної церкви за радянського часу було спричинене оцінками релігії як «опіуму народу», «роду духовної сивухи», які дали їй Карл Маркс та Володимир Ленін внаслідок конкретних історичних причин. Оскільки комуністична партія вважала їх класиками, до написаного ними не застосовувався принцип історичного підходу, а це означало незмінність політичного курсу й

щодо церкви. Причини свавілля органів влади крилися у гіпертрофованому тлумаченні ролі релігії й церкви в минулому, у нехтуванні того факту, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки народного мистецтва, музики, що органічно включаються в культ. Діалектичний зв'язок між власне релігійними та загальнолюдськими аспектами релігійного комплексу зумовлював те, що останній міг бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний

сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність, і розвивати здібності, об'єднувати зусилля людей різних орієнтацій.

Ігнорування даної обставини, страх офіційної ідеології, партійних лідерів саме й зумовили переважно силові методи боротьби проти носіїв релігійних поглядів, знищення матеріальної бази церкви, започатковані з перших місяців після жовтневого перевороту 1917 року. Незважаючи на значну кількість публікацій з проблеми ставлення партії більшовиків і Радянської держави до православної церкви, залишається чимало нез'ясованих питань. Одним із них є руйнування храмів упродовж майже всіх років існування радянської влади.

Уже на початку січня 1918 року влада нанесла Російській православній церкві відчутного удару. Не дочекавшись прийняття декрету про відокремлення церкви від держави, більшовики реквізували ряд храмів та споруд культового призначення, їхнє майно при колишньому царському дворі в Петрограді та його околицях, частину церков на території Московського Кремля, де зберігалося чимало православних реліквій: мощі святих, ікони, хрести, меморіальні речі, що належали видатним релігійним діячам минулого. Незабаром Рада Народних Комісарів РСФРР ухвалила рішення про надання наркоматам права закривати церкви при державних установах, тобто тисячі храмів, які існували для відправлення релігійних потреб державних службовців¹. Ці незаконні дії властей стали першими в безперервному ланцюгові варварських акцій щодо православних храмів.

Влада завдала справді серйозного удару вже в 1922 році під час вилучення церковних коштовностей на допомогу голодуючим Поволжя. Нині з'явилися публікації, в яких указується, що врятування голодуючих було лише приводом, а насправді акція спрямовувалася на економічне пограбування релігійних об'єднань, передовсім православних.

Не вдаючись у подробиці, зазначимо, що православна церква намагалася самостійно допомогти врятувати знедолених людей, дозволивши для цього жертвувати навіть предмети релігійного культу, окрім тих, що мають богослужбове призначення. Богоборчій державі цього виявилось замало, і Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет декретом від 23 лютого 1922 року ухвалив **вилучити всі церковні коштовності**, що не могло не викликати загального обурення віруючих.

Під час сумнівної кампанії, яка мало чим допомогла голодуючим, зазнала непоправних втрат культура, бо довгий час церква була, так би мовити, головним замовником на виготовлення високохудожніх виробів із коштовних металів тощо. Незважаючи на те, що Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет 1921 року прийняв декрет «Про цінності, які знаходяться в церквах і монас-

тирях», яким заборонялося вилучати речі релігійного культу, що мали історико-художнє значення, без дозволу центральних і місцевих органів охорони пам'яток мистецтва і старовини, він практично ігнорувався. А в Україні відповідного декрету на початку 1922 року взагалі не існувало. Тому закономірно, що одним із негативних результатів цієї кампанії стала втрата багатьох безцінних пам'яток культури культового походження.

Тотальний наступ на православну церкву комуністичної партії та держави, започаткований уже з перших років існування радянської влади, продовжувався і в наступний період, що зумовлювалося не тільки несумісністю комуністичного та релігійного світоглядів, а й суб'єктивними факторами. Настрої нестерпного ставлення до релігії лівацьких елементів, які не допускали можливості існування церкви при соціалізмі, час від часу давали про себе знати спалахами антицерковного екстремізму. Войовничі безвірники, як вони себе гордо називали, наполягали на застосуванні методів «революційної диктатури», тобто закритті церков, розпуску релігійних об'єднань, притягненні за дрібязкові порушення до кримінальної відповідальності священиків, церковних активістів. Найбільше руйнували матеріальну базу.

Друга половина 1920-х років започаткувала масове закриття церков. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про незчисленні багатства церкви й необхідність їх використання для соціалістичного будівництва. І це незважаючи на вилучення в 1922 році фактично всіх коштовностей! Газета «Червона Лубенщина» 4 лютого 1927 року повідомила своїм читачам, що 300 релігійних громад округу на утримання культових споруд та 510 священнослужителів щорічно витрачають 423 тис. крб. Там же зазначалося, що на 547 сільських шкіл із місцевого бюджету в 1926-1927 господарському році виділяється 783 тис. крб. Якби кошти, витрачені селянами на релігійні потреби, використати для будівництва шкіл та утримання учнів, – робить нехитрий висновок автор статті, то на селі можна було б відкрити ще близько 300 навчальних закладів. Скільки саме тракторів, добрив та іншого можна придбати для села, розпродавши культове майно, пропонувалося визначити самим читачам.

Водночас по всіх округах України місцеві органи влади провели оцінку культових споруд та церковного майна у них, витрат на реставрацію та ремонт, утримання духовенства². Ця акція санкціонувала конфіскацію дзвонів, а заодно – і закриття храмів, причому в зростаючих темпах.

Для закриття храмів, вилучення церковних дзвонів, для переслідування віруючих використовувалася будь-яка нагода. Група віруючих м.Шостка Глухівського

округу писала у Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (далі – ВУЦВК): «В останніх числах січня 1928 року місцева влада безпідставно відібрала у нас велику Христо-Різдвяну церкву. Дзвони та начиння звеліли забрати у Володимирську кладовищенську церкву, маленьку, необладнану. На дзвіниці при ній найбільший дзвін у 15 пудів та й той розбитий... Вирішили зняти і збудувати нову дзвіницю.

А тут, 29 серпня, повідомляють із Шосткинського райвиконкому, що дзвони заберуть, розіб'ють і віддадуть у брукхт. Але ж церква не закрита, а переведена.

У вільній нашій країні ми не допускаємо думки про якийсь гніт над церквою і над віруючими. Просимо дозволити збір коштів на будівництво дзвіниці».

7 жовтня 1928 року на адресу голови ВУЦВК Григорія Петровського із Шостки надійшла тривожна телеграма: «Начальник міліції Шостки під час богослужіння забрав дзвін, зламавши замок. Просимо повернути. Делегат від громади віруючих перебуває у Вас».

Із приймальної голови ВУЦВК 10 жовтня 1928 року на адресу Глухівського окрвиконкому надійшло розпорядження розібратися у доцільності зняття дзвонів³. Віруючим це розпорядження уже не допомогло.

Розпал кампанії з вилучення дзвонів та закриття храмів припав на 1929 рік. Звичною стала практика проведення сходок, зборів, мітингів, на яких простою більшістю голосів, часто під пильним оком лівацьки настроєних представників влади, правоохоронних органів, за відсутності «зацікавленої сторони», приймалися рішення про недоцільність існування культового приміщення. Секретар Центрального Комітету Всеросійської Комуністичної Партії (більшовиків) [далі – ЦК ВКП(б)] Омелян Ярославський писав у центральному органі партії – газеті «Правда»: «Ми вважаємо, що існуванню монастирів слід покласти край. Монастирям немає місця в Радянській державі. За нашої бідності та потреби у житлі всі монастирські приміщення мають раціонально використовуватися... Але якщо Народний Комісаріат внутрішніх справ (далі – НКВС) до цих пір не має точних даних про це, то зрозуміло, що справу слід вирішувати на місцях. До справи перевірки варто залучити робітників і селян... Нехай розкривають таємниці всіх монастирів. Звичайно, у цю справу мають втрутитися і безвірники. Але ще краще, якщо самі маси робітників і селян зроблять відповідні безбожні висновки із такої перевірки. Вони повинні переконатися, що монастирі були і залишаються знаряддям чужого робітничому класу буржуазного впливу, що монастирі — опора ворожих соціалістичному будівництву елементів»⁴.

Тривалий час у літературі побувала думка, що вилучення дзвонів, закриття та руйнування храмів, будівельний матеріал з яких використовувався для господарських

культурних потреб, проводилися за ініціативою трудящих. Але ще в січні 1930 року сам Омелян Ярославський заперечив це, з гордістю заявивши у «Правді»: «Те, що було неможливим ще кілька місяців тому, – масове зняття дзвонів, – прокотилося хвилею по всьому Союзу протягом кількох днів. До питання про зняття дзвонів Спілка війовничих безвірників підходила надзвичайно обережно, вважаючи, що необхідно у цій справі пробудити ініціативу мас. Тривала робота в цьому напрямку дала результати, які перевершили всі наші сподівання... Справа не тільки у тому, що дзвони можуть дати понад 300000 т цінних кольорових металів, котрих так не вистачає нашій індустрії, – політичне значення цього руху гігантське, бо цей рух самих мас, який, це треба прямо визнати, **перевершив усі планові розрахунки** (підкреслено нами. – В.П.) не тільки антирелігійних організацій, але й усіх організацій СРСР узагалі»⁵.

Дзвони знімали, церкви руйнували або перетворювали на школи, культосвітні установи, віддавали під господарські потреби. Газети рясніли крикливими заголовками: «Дзвони знімаємо — церкви закриваємо», «Церкву – під зсипний пункт», «Поли та глитаї – вороги суспільства».

Нашвидкоруч прийняті мітингові ухвали про ліквідацію храмів чи монастирів були малоаргументованими. Ось кілька характерних прикладів. На засіданні Гречківської сільської ради Смілянського району 24 лютого 1929 року ухвалили: «Організувати спілку «Безвірник» у с.Гречківці, для чого скласти комісію... Комісії провести антирелігійну роботу проти церкви та за передачу церкви під сільбудинок, цю роботу завершити до 1.04.1929 року»⁶.

19 квітня президія Шевченківського (Черкаського) окрвиконкому прийняла ухвалу, де наголошувалося: «... У зв'язку з тим, що постанову про вилучення від релігійної громади с.Хрестителево церковного будинку і про передачу його для культпотреб села внесено зборами НКВС разом з неорганізованою біднотою, зборами профспілок і всіх колгоспоб'єднань села, зборами молоді, пленумами сільрад сіл Хрестителево та Бакаїво, що с.Хрестителево в зв'язку з культурним ростом його та при наявності величезних культурних масових потреб потребує відповідного приміщення, що при кількості населення в 3878 чоловік група віруючих складає лише 700 чоловік, постанову затвердити та порушити клопотання перед ВУЦВК...»⁷.

У середині серпня 1929 року президія того ж Шевченківського округу погодилася з «висновком окрадімвідділу затвердити постанову президії Мошенського райвиконкому... про закриття Мошногорського монастиря та передачу житлових та молитовних 2-х будинків у користування сільськогосподарської артілі «Відрод-

ження». Порушити клопотання перед президією ВУЦВКУ про затвердження даної постанови⁸.

Чернігівський окрадмінвідділ, інформуючи НКВС республіки, куди надійшла скарга від віруючих с.Дроздовці Городяньського району, повідомляв: «Окрадмінвідділ не закривав церкву. Вона не функціонувала через відсутність релігійного службовця. Повісили оголошення, що бажаючі можуть взяти храм в користування... Гурток безвірників села та райрада безвірників розпочали виховну роботу, аби передати церкву під культурну установу. Але НКВС повернув церкву на вимогу селян. Щодо дзвонів були постанови всіх організацій, виборців села, зем громади, комітету неможливіків та інші постанови райвиконкомом та окружком. Зараз невелика купка віруючих ухвалили про повернення дзвонів... Однак вони вже в Рудметалторзі і сільська рада одержала кошти на культурні потреби»⁹.

У пресі суцільним потоком ішли повідомлення про закриття церков. Газета «Вісті ВУЦВК» писала: «В с.Варварівці (Куп'янщина) загальні збори селян ухвалили... зняти дзвони з церкви, а саму церкву закрити. Те ж саме ухвалили зробити села М.Вовча, Кругле та хутір Дьогтярний. В хуторі Дьогтярному, крім того, селяни ухвалили виселення з хутора попа...»

В с.Крива Коса (Буденівський район на Маріупольщині) загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села...

За останні три місяці минулого року на Першотравневщині знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони з 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравненського, колишнього Богопільського району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони замовкли в 23-х... За три місяці окрвиконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков¹⁰.

Про темпи кампанії закриття церков красномовно свідчать факти. На Полтавщині, наприклад, ліквідовано православних храмів: 1927 рік – 5, 1928 рік – 2, 1929 рік – 20, 1930 рік – 33¹¹. В Україні протягом 1924-1928 років ліквідували 229 молитовних будинків, у 1929 році – 136, а в 1930 році – 234¹².

За два роки на Полтавщині дзвонів знято загальною вагою понад 64 т. Тільки навесні 1930 року позбулися дзвонів у Києві: Володимирський собор – 20 т, Десятинна церква – 34 т, Михайлівський собор – 12 т, Флорівський монастир – 12,7 т, Іонівський монастир – 30 т¹³. Ми вже не кажемо про те, що серед знищених дзвонів було чимало витворів мистецтва.

У війну з церквою втягували й дітей. На Конотопщині школярі відібрали у віруючих і насильно вилучили з церкви близько 40 тис. ікон, які спалили на майдані у Конотопі¹⁴.

Під час різдвяних свят 1930 року в Україні було організовано масове спалення предметів релігійного культу, ікон, церковних книг. У приміщеннях храмів, молитовних будинків, відібраних упродовж 1929-1930 років, влаштували 12 сільбудинків, 50 шкіл, кілька десятків клубів. 76 церков знесли. Ті, що вціліли, використовували як гаражі для тракторів, як млини, склади, засипні пункти тощо¹⁵. Набуло розвитку своєрідне змагання за найшвидше викорінення «розсадника опіуму народу». В Україні в цьому першість тримав Херсон, який став першим містом без жодної церкви. Закриття храмів означало одночасно й заборону вести будь-яку «релігійну роботу» в інших місцях. Про це наголошувалося в багатьох рішеннях органів влади.

Протидіяти свавіллю щодо культових споруд, як і під час кампанії з вилучення церковних коштовностей у 1922 році, намагалися пам'яткоохоронні органи Наркомату освіти республіки. Вони порушували питання про те, щоб долю храмів вирішували тільки на основі чинного законодавства, особливо ж, коли мова йшла про пам'ятки історії та культури¹⁶.

Заслуговує на увагу лист Укрнауки Наркомату освіти до Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК), надісланий у лютому 1927 року. У ньому вказувалося на необхідності змінити порядок видачі дозволів на знесення церков. «У практиці охорони пам'яток, — наголошували автори, — дуже часто трапляються випадки, коли селяни просять дозволу розібрати церкву XVII-XVIII ст. для використання її на культосвітні потреби. Іноді ця церква буває настільки старою, що відвідування її небезпечно і культове її використання припиняється. Давати дозвіл на зруйнування такої архітектурної пам'ятки, без усяких обмежень, принципово недопустимо. Але, з іншого боку, недоцільна охорона для самої охорони і чекати, доки ця церква сама впаде, тим більше, що відмова в дозволі використання матеріалу на культосвітні потреби іноді викликає негативні почуття у селян»¹⁷.

Мистецький відділ ВУАК, обговоривши лист Укрнауки, повідомляв 2 березня 1927 року, що «вважає за неможливе давати дозвіл на розбір старих церков у загальних формах. Справу у кожному окремому випадку треба вирішувати з необхідною передумовою подати фотографії, обміри та дефективні акти церкви, яку призначено для розробки. На підставі цих матеріалів, в разі потреби і спеціального виїзду представників ВУАКу чи крайової інспектури для огляду церкви на місці й мусить бути остаточно вирішена доля даної будови»¹⁸.

Відстоюючи такі принципи при вирішенні долі старовинних церков, ВУАК не абсолютизував значення «старовини» на підставі лише її «солідного» віку. В той же час у випадках, коли йшлося про справжні пам'ятки

культури культового походження, Наркомат освіти УСРР, ВУАК займали, здебільшого, принципову позицію, хоча вона не завжди приводила до успіху. Щоб якось попередити руйнування історико-архітектурних об'єктів, Наркомос, звертаючись до ВУЦВК, наполягав, щоб місцеві органи влади чинним порядком інформували його про заплановані знесення пам'яток і не приступали до їх виконання без відповідного дозволу Українського комітету охорони пам'яток культури. «Також просимо, – наголошувалося у зверненні, – і Секретаріат ВУЦВКу не розглядати подань державних установ і виконкомів УСРР про руйнацію старовинних будов чи споруд без попереднього висновку НКО УСРР»¹⁹.

Документ свідчить не тільки про принциповість працівників Наркомату освіти і Українського комітету охорони пам'яток культури, а й про неавторитетність, безпорадність органів охорони пам'яток перед загрозою винищення культурних надбань народу. Додамо, що згодом влада взагалі перестала зважати на їхню думку.

«Штурм» 1929–1931 років ще не привів до повної загибелі православної церкви, хоча до кінця 1932 року й було закрито понад 1 тисячу храмів²⁰. В Україні продовжували функціонувати 8 тисяч православних церков²¹.

Кампанія з вилучення дзвонів, закриття та руйнування церков зачіпала права віруючих, але не вирішувала завдань, поставлених її організаторами. Справді, у країні катастрофічно не вистачало шкіл, лікарень, закладів культури. Проте чи зручно почували себе, наприклад, школярі або аматори сцени в сільській церкві? Та й «будівельний матеріал» не завжди був придатний для використання. Тому на місці знесених історико-архітектурних об'єктів у багатьох містах і селах тривалий час лишався пустир.

Не рятувала становище й передача пам'яток культової архітектури під культосвітні заклади. За тих умов це була певним чином благородна акція з боку Наркомату освіти, оскільки планувалося таким чином зберегти, а не знищити пам'ятки, забезпечити безпосередній контроль за ними.

«Вирішальний» удар матеріальній базі православної церкви в Україні завдали в другій половині 1930-х років. Дослідники даної проблеми єдині в тому, що найбільш постраждали храми Києва. Б.Хандрос слушно підкреслював, що «антирелігійна війна пройшла вогняним смерчем по давній столиці Київської Русі, над її золотими банями. Видатні архітектурні пам'ятки, безсмертні творіння рук людських розбиралися на цеглу, висаджувалися вибухівкою у повітря. Знищувалися, продавалися на аукціонах за безцінь або надовго потрапляли в таємні охрани та фонди старовинні ікони, коштовні культові предмети, ювелірні шедеври тощо»²².

Для підтвердження сказаного Б.Хандрос наводить

приклад, який виділяється своїм цинізмом, бо мова йде чи не про єдину церкву в Києві, споруджену в радянський час з великою помпезністю і з дозволу влади для пропагандистської мети.

Настоятель Києво-Преображенського собору, який належав оновленням (течії в православ'ї, яку було утворено за допомогою і за підтримки одного з лідерів більшовиків Льва Троцького. – В.П.), писав голові ВУЦВКу Григорію Петровському: «У нинішній час у нашій парадії, що складається переважно з бідного робочого люду нашої околиці м.Києва, на Сталінці, поширилася чутка, яка хвилює все наше пролетарське населення, а саме, що у зв'язку з будівництвом Союзтрансом гаражів для автомобілів на площі Володимирського базару, де стоїть наш Києво-Преображенський собор, вирішено начебто розібрати і знести наш храм і що це рішення нібито вже затверджене Харківським центром».

Далі автор листа виділяє особливі обставини справи. Храм закладено в 1909 році і добудовано в 1927 році «з дозволу радянської влади. Жертовдавці, які й понині живі і здорові, несли свої трудові лепти на храм. Будучи запевнені цивільною владою, що їм буде надано право не тільки завершити будівництво, а й молитися в храмі, вони тепер не розуміють, яким же чином після всього цього їх дім молитви, побудований ними у такий важкий час, на їх останні кошти, може бути перетворений тією ж самою владою на купу руїн. Як може влада однією рукою давати, а другою – відбирати.

...По-друге, ми просимо мати на увазі, що громада наша є громадою синодальною, оновленською. А синодали відрізняються від тихонівців головним чином тим, що прийняли справедливість соціальної революції.

У відкритті, освяченні собору брали участь три митрополити і два єпископи на чолі з головою Священного Синоду митрополитом України владикою Пименом.

І що ж, тепер цей самий храм хочуть зруйнувати? То чи не опиниться після всього цього радянська влада в суперечності сама з собою?..

Автогаражі будуватися не будуть. Причина закриття храму, таким чином, відпала.

Тому просимо дозволити Київському відділу культів повернути наш храм назад»²³.

Проте долю храму вже було вирішено, хоча він і становив архітектурну цінність.

Таких свідчень варварського ставлення до витворів мистецтва, пам'яток культури культового походження чимало. Цікаві факти наводить у «Нарисах історії Української Православної Церкви» І.Власовський, котрий вважає, що храми – пам'ятки культури древнього Києва – стали жертвою «реконструкції» міста, куди перенесли столицю республіки. Було зруйновано величний барокальний Миколаївський собор кінця XVII ст.

на Печерську, збудований коштом гетьмана Івана Мазепи, Михайлівський Золотоверхий монастир (XI-XII ст.), Трьохсвятительська церква (XII ст.), Братський монастир (XVII ст.), Успенська церква (XII ст.), Грецька церква, церква Петра і Павла, Іллінська церква, церква Миколи Доброго, дзвіниця Кирилівського монастиря, Миколаївський Слупський монастир, церква в ім'я святої княгині Ольги. Загроза руйнування нависла і над найдревнішою київською святинею – Софіївським собором. На щастя, він уцілів. У 1934 році собор закрили для богослужіння і відкрили як архітектурний музей-заповідник²⁴.

Києво-Печерську лавру після пограбування її коштовностей, винищення та розгону ченців, усупереч бажанню віруючих, було оголошено «Всеукраїнським культурно-історичним заповідником». До речі, Омелян Ярославський назвав лавру «гніздом чорних воронів», «фортецею царизму, фортецею феодалізму, кублом найчорнішої реакції, звідки тисячі проповідників мракобісся розповзалися по країні, де у темних печерах ченці закріпляли віру в царів земних та покірність цим царям»²⁵. Звернемо увагу, що Омелян Ярославський характеризує в негативному плані діяльність лаври в минулому, а розправлялася держава із церквою сучасною.

Подібна розправа над київськими святинями не була випадковою, оскільки нову столицю України (до середини 1930-х років столицею УСРР був Харків), за прикладом Москви, вирішили перетворити у своєрідний еталон нового соціалістичного міста, позбавленого, так би мовити, патріархальних пережитків в архітектурі — «відверто ворожих форм і композицій у феодальному, попівсько-поміщицькому дусі українського панства»²⁶.

Щоправда, частина вчених, представників творчої інтелігенції не відкидали можливості збереження храмів. «Те, що в Києві немало пам'яток старовини, які являють собою великий архітектурний і науково-історичний інтерес, — писав професор П. Хаустов, аналізуючи проект реконструкції Києва, — збільшує відповідальність проєктантів і вимагає надзвичайно вдумливого ставлення їх до своєї роботи... Але там, де це диктується інтересами перетворення столиці України на одне з найздоровіших і найкрасивіших міст, проєкт намічає найрадикальніші заходи»²⁷.

Зараз цілком очевидно, що культові споруди, зокрема і пам'ятки архітектури, були приречені. Особливу роль у визначенні основних напрямків архітектурного планування міста відіграв керівник КП(б)У Павло Постишев, який особисто знайомився з проєктами новобудов, давав свої вказівки²⁸. Чисельні поради висловлював й інший партійний лідер Станіслав Косіор. Питання реконструкції столиці неодноразово розглядало політбюро ЦК КП(б)У. Зрозуміло, що при загальному негативному ставленні партійного керівництва до релігії та церкви марно було

чекати такого плану реконструкції, який би зберігав історичну частину міста, її видатні архітектурні споруди. Вандалізм теж був плановою справою.

7 серпня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У створило для оперативного розгляду питань планування та реконструкції міста Києва спеціальну комісію ЦК та Раднаркому республіки на чолі з Павлом Постишевим. Оскільки багато з новобудов планувалося в історичній частині Києва, то затвердженню їх проєктів передували відповідні рішення, що санкціонували знищення культових споруд — пам'яток архітектури. Саме така доля чекала Михайлівський монастир. 11 квітня 1934 року комісії у складі М. Попова, В. Балицького, В. Затонського необхідно було встановити історико-художні цінності пам'яток монастиря та вжити необхідні заходи для зняття найбільш цінних фресок та мозаїк²⁹.

26 березня 1936 року Київська міськрада одержала дозвіл розібрати Десятинну церкву та стіни навколо Братського монастиря та церкви «Всех скорбящих». У Києві залишилося дві церкви³⁰.

У Харкові висадили в повітря Миколаївську церкву, зруйнували Мироносицьку, Святодухівську, Воскресенську, Дмитріївську, Грецьку та інші. Успенський кафедральний собор переобладнали в радіовузол, Благовіщенський — у бензосховище.

В Одесі зруйнували величезний кафедральний собор, Воскресенську, Троїцьку, Стрітенську, Різдво-Богородичну, Покровську церкви³¹. Розібрали Покровську церкву XVII ст. в Сумах, Юріївську церкву XVIII ст. в Охтирці, архітектурні пам'ятки XVI-XVIII ст. Новгород-Сіверського та Межигірського монастирів³².

На півночі Лівобережної України ліквідували дев'ять монастирів із десяти, зруйнували шість архітектурних пам'яток XVII ст., шістнадцять — XVIII ст. і чотирнадцять — XIX ст.³³

Чернігівський Преображенський собор XI ст., в якому було поховано князя Ігоря, перетворили в продовольчий склад, церкву св. Трійці — у продовольчий магазин, а церкву св. Бориса (X ст.) — у м'ясопереробний цех³⁴.

Перелік подібних злочинів проти культури й пам'яті поколінь можна продовжувати. Правове обґрунтування руйнуванню архітектурних пам'яток культового походження давала інструкція Секретаріату Президії ВУЦВКУ від 23 червня 1932 року «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу». У ній підкреслювалося, що питання про закриття молитовного будинку можуть порушувати державні установи, якщо це потрібно з міркувань державної влади. Приводом могла виступати, наприклад, реконструкція вулиці, будівництво заводу

тощо. В.Акуленко в брошурі «Злочин проти пам'яті» наводить типовий приклад знищення пам'яток культури. У січні 1933 року президія Київської міськради прийняла рішення про знесення церкви Різдва, збудованої 1814 року, де було встановлено домовину Тараса Шевченка в травні 1861 року під час її перевезення до Канева. Причина знесення – прокладання наскрізної автогужової магістралі на Поштової площі, яку в майбутньому планувалося перетворити на площу перед річковим вокзалом³⁵.

Державну політику щодо православних храмів характеризували і методи, з допомогою яких місцеві активісти домоглися прийняття рішення про закриття храмів, серед яких було чимало цінних пам'яток. А.Зінченко наводить кілька прикладів, що мали місце в Могилівському та Вінницькому округах. Наприклад, у с.Каптелині Вінницького округу, у 1929 році чиновник закрив церкву, вдавшись до нахабного обману. Він ходив селом з двома списками: один — за відкриття нових церков, інший — за закриття існуючих. Селяни підписували «за відкриття», але їм підсовували листок, де йшлося «про закриття»³⁶.

Набув поширення і метод, коли жителі населеного пункту підписувалися на аркуші за забезпечення дзвонів, а до цього списку дописувався заголовок про їх зняття. Очевидці тих подій розповідають про випадки, коли сільський актив (голова сільради, секретар парторганізації, секретар комсомольської організації, голова комнезаму) ставив підписи за всіх місцевих селян про їхню згоду закрити або зруйнувати церкву.

У розпал кампанії «по остаточному» викоріненню релігії відділ культури при Наркоматі внутрішніх справ СРСР розробив інструкцію про закриття церков. Згідно з новими планами, ухвалу могли приймати місцеві відділи НКВС за таких підстав:

- у церкві збираються «ворожі державні елементи»;
- несплата податку;
- поширення у районі епідемії;
- вимоги населення закрити церкву.

За короткий час після оголошення цієї інструкції НКВС одержав 8 тис. постанов із різних місцевостей про закриття церков³⁷.

Про те, як формувалися ці постанови, говорити не варто. Наведемо уривок із листа (квітень 1937 року) кореспондента газети «Безбожник», з яким він звернувся до Омеляна Ярославського, характеризуючи ситуацію в Україні: «Вони (інспектори з питань культів при облвиконкомах. — В.П.) надто спрощено підходять до боротьби з релігією. Люди намагаються швидше прикрити останні церкви, всіма правдами і неправдами організовуючи необхідні для цього підписи віруючих. Інспектори вирішили, що, оскільки масові заяви

про відкриття церков, котрі подавалися одразу після прийняття Конституції (1936 рік. — В.П.), тепер припинилися, то віруючі, очевидно, змирилися із фактом і можна «добити» решту поодиноких молитовних будинків... Я проглядав справи про закриття. Необхідна для закриття кількість підписів у них зібрана. Але, окрім цих підписів та постанови райвиконкому, тут нічого немає. Жоден рядовий колгоспник, як це видно із поодиноких протоколів зборів, з цього питання не висловлювався. Трапляються у кращому випадку тільки висловлювання учителів або керівників сільради чи колгоспу, причому у цих виступах часто іменуються «ворогами» люди, котрі не побажали підписатися. Траплялися мені і заяви окремих осіб про те, що підписи за закриття церкви взяті у них обманним шляхом, що комсомольці підписувалися і правою і лівою руками, щоб збільшити кількість почерків, тобто відомого числа підписів»³⁸.

Під час «вирішального» штурму в Україні зруйнували приблизно 75-80 відсотків наявних храмів³⁹. Якщо взяти до уваги, що протягом попередніх років було закрито значну кількість церков, то постає досить трагічна картина. На початку 1940-х років не діяла жодної православної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній було в Луганській, Полтавській, Харківській областях. Цікаві порівняльні дані щодо Російської православної церкви Київської єпархії можна навести за 1917 і 1940 роки:

- кількість парафій — 1710 2
- кількість монастирів — 23..... жодного
- кількість священників — 1435..... 3
- кількість ченців (черниць) — 5193... жодного⁴⁰.

Можна припустити, що певна кількість храмів припинили свою діяльність унаслідок внутрішніх факторів. Але вирішальну роль у їх знищенні відіграла богоборча політика державних органів.

Ще одна важлива деталь, яка підтверджує непримирність держави щодо церкви: коли вирішувалася доля тієї чи іншої церкви, то й надалі не бралися до уваги, незважаючи на гіркі уроки попередніх років, ніякі аргументи на її захист, нехтували авторитетними висновками вчених, громадськості, пам'яткоохоронних органів. Красномовним свідченням стала боротьба (саме боротьба!) відомих учених країни за збереження Михайлівського Золотоверхого собору в Києві після прийняття рішення про його знищення. Історик мистецтва, член-кореспондент АН СРСР Д.Айналов, академік архітектури Г.Котов бралися здійснити архітектурну прив'язку унікального собору до проєктованих будівель. Діяч більшовицького революційного руху, завідувач музейного відділу Наркомату освіти РСФРР Ф.Кон

звернувся з листом до наркома освіти УСРР Володимира Затонського із застереженням щодо акту вандалізму. Але всі зусилля захистити Михайлівський собор виявилися марними. Гору взяли політичні міркування⁴¹.

На захист пам'яток культового походження ставали і в сільській глибинці. Жителі с.Лютецьки Гадяцького району Полтавської області 16 вересня 1937 року звернулися до Голови Раднаркому СРСР В.Молотова з листом, у якому наголошувалося: «Фашистські варвари Франко знищують культурні та історичні пам'ятки іспанського народу.

В селі Лютецьки Гадяцького району... вороги народу хочуть знищити велику історичну пам'ятку – колишню Успенську церкву. Їй 300 років. Такої немає на всій території Харківської та Полтавської областей. Пам'ятка має велику красу. Вона витримала облогу шведів. Протягом трьохсот років її жаліли. Ми не церковники, але знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо Ви, тов. Голова, не з варварами дикими, то припиніть це дике і сумне явище.

Накажіть взяти під охорону цю історичну пам'ятку, колишню Успенську церкву (на момент написання листа

уже закрито. — В.П.), і відновити частково збиток, щоб не раділи вороги народу, щоб не ширили незадоволення серед народу.

Багато громадян, та горе, що підписатись не можна, бо поламають і понівечать за це. Дайте негайно телеграфом розпорядження»⁴².

Лист селян залишився без відповіді Голови Раднаркому, а церква – без уваги та належного догляду. Пізніше вона завалилася на радість богоборців як у Гадячі та Полтаві, так і в Києві та Москві.

Отже, «вирішальний штурм» виявився успішним. Православна церква, як і інші конфесії, була позбавлена наприкінці 1930-х років матеріальної бази, віруючі – можливості задовольняти свої релігійні потреби. Подібний злочинний, по суті, курс комуністичної партії і Радянської держави щодо релігії та церкви зберігався фактично аж до кінця 1980-х років, оскільки керівництво республіки заперечувало, наприклад, передачу в 1987 році Російській православній церкві ближніх і дальніх печер Києво-Печерської лаври чи повернення церкві дивом уцілілих храмових приміщень, які використовувалися не за призначенням.

1. Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С.35, 36.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф.5. – Оп.3. – Спр.267. – Арк.2, 28-50.
3. Там само. – Спр.1070. – Арк.10-17.
4. Ярославский Ем. Не пора ли проверить монастыри? // Правда. – 1929. – 1 августа.
5. Ярославский Ем. Воинствующий атеизм — движение масс // Правда. – 1930. – 15 января.
6. Державний архів Черкаської області. – Ф.Р.131. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.88.
7. Там само. – Ф.Р.101. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2.
8. Там само. – Арк.3.
9. ЦДАВОВ України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1958. – Арк.21.
10. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 січня.
11. Мартирологія Українських Церков. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1987. – Т.1. – С.1036.
12. Там само. – С.908.
13. Там само. – С.1037, 1034.
14. Там само. – С.1036.
15. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Наукова думка, 1991. – С.276.
16. Нестуля О.О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Збірник методичних матеріалів в шести частинах. – К.: б/в, 1989. – Ч.ІІ. – С.130-131.
17. ЦДАВОВ України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1069. – Арк.18.
18. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд ВУАК. – Спр.140. – Арк.4.
19. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки... – С.278.
20. Безвірник // Харків. – 1932. – №21-22. – С.10.
21. Хандрос Б. Дорога до храму, або Як це робилося в нас на Україні // Україна. – 1992. – №28. – С.11.
22. Там само.
23. Там само.
24. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х т. – Київ-Нью-Йорк: Українська Автокефальна Православна Церква, 1990. – Т.4. – Кн.1. – С.298.
25. Ярославский Ем. Против религии и церкви: Собр. соч. в 4-х т. – М.: ОГИЗ, 1932. – Т.4. – С.391.
26. Шафіров А. За перебудову архітектурного фронту // Соціалістичний Київ. – 1934. – №3-4. – С.9.
27. Хаустов П. План соціалістичної перебудови центрального району столиці // Соціалістичний Київ. – 1936. – №1. – С.7-8.
28. Волковинский В.Н. Павел Петрович Постышев. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С.173.

29. Нестуля О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Збірник методичних матеріалів в шести частинах... – С.162.
30. Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 1993. – С.317.
31. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х т... – С.298.
32. Акуленко І. Злочин проти пам'яті. – К.: Знання, 1991. – С.14.
33. Астаф'єв М., Астаф'єв О. Розвінчана релігія, або Про що говорять Ніжинські руїни // Вітчизна. – 1991. – №11. – С.190.
34. Мартирологія Українських Церков... – С.1044.
35. Акуленко І. Злочин проти пам'яті... – С.14.
36. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С.12.
37. Мартирологія Українських церков... – С.1042.
38. На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С.55.
39. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки... – С.278.
40. Там само.
41. Мартирологія Українських Церков... – С.909.
42. Пам'ятки України. – 1989. – №1. – С.42, 44.

SOCIALISM ON THE SITE OF CHURCH FIRE

Volodymyr Pashchenko (Poltava)

Bolsheviks applied mainly the forcible methods of struggle against the orthodox church almost from the very first days of the existence of the Soviet regime. In addition to the annihilation of priesthood, the material resources of church were eliminated. The commandeering and the destruction of temples, cult buildings and property made only one link of the chain of barbaric actions. The author instances the Poltava region, where such facts are traced

[Received May 12, 2003]

Key words: orthodox church, orthodox relics, memorials

ДОВІДКА «УКЖ»:

Володимир Пащенко, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка, завідувач кафедри історії України, доктор історичних наук, кандидат філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України, почесний професор Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, заслужений працівник освіти України; голова Асоціації Антона Макаренка, полтавських відділень Українського фонду культури та Малої академії наук України.

Народився 14.08.1947 року (с.Дружба, Решетилівський район, Полтавська область). Освіта – Київський університет імені Тараса Шевченка (1969-1975). Працював учителем історії Фарбованської загальноосвітньої школи Яготинського району Київської області (1975-1982).

Асистент, старший викладач кафедри філософії, заступник декана філологічного, декан історичного факультетів, секретар парткому, проректор з навчальної роботи (1983-1987) Полтавського педінституту; завідувач відділу науки і навчальних закладів, заступник завідувача ідеологічного відділу Полтавського обкому партії (1987-1988); проректор з навчальної роботи (1988-1990), ректор (від 1990 року) Полтавського університету.

Досліджує історію і сучасність церкви в Україні, міжконфесійні взаємини, церкву і державу, філософію релігії, філософію історії. Сформував власну наукову школу, керує кількома дослідницькими проектами, готує понад 10 кандидатів і докторів наук.

Автор 275 наукових публікацій, із них 11 монографій: «Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст.» (1993), «Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х років» (1994), «Ніч минула, а день наближається...». Держава і православ'я в Україні. 20-ті роки» (1994), «Православ'я в Україні» (1995), «Православ'я в новітній історії України» (1997, 2001), «Греко-католики в Україні» (2002) та інші.

Половий редактор часописів: «Історична пам'ять», «Рідний край», «Філософські обрії», «Наукові записки Полтавського державного педагогічного університету»; усі вони входять до переліку видань ВАК України. Лауреат премії імені Панаса Мирного (2000), кавалер орденів Миколи Чудотворця (2001), «За патріотизм» (Українська православна церква, 2003), «За розвиток науки і освіти» (2004).

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІКИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА ТА АРХЕОЛОГІЧНЕ МАТЕРІАЛОЗНАВСТВО

© **Надія Гаврилюк**, доктор історичних наук
(Інститут археології НАН України)

Аналізується історія вивчення кераміки доби раннього заліза. Формулюються проблеми дослідження археологічної кераміки в межах нової наукової дисципліни – керамології. Серед основних завдань виокремлюються такі: створення серії словників-визначників з кераміки основних археологічних культур; уніфікація терміносистеми; створення нового підручника і навчально-методичних посібників; розробка тематики керамічного матеріалознавства як розділу археологічного матеріалознавства [Одержано 21 січня 2004]

Ключові слова: кераміка, керамологія, археологія, археологічне матеріалознавство

Вивчення кераміки, що походить з нерухомих археологічних пам'яток, завжди було однією з проблем археологічної науки. З одного боку, виділення більшості археологічних культур базується саме на гончарних матеріалах, з другого боку, під час більш детального вивчення цих культур виявляється, що їх визначення базується не на аналізові всього гончарного комплексу, а на виділенні та вивченні більш значущих та більш яскравих елементів кераміки (форм, орнаментів). Тому і з'явилися в археологічній науці такі «романтичні» поняття, як «культура лійчастого посуду» або «культури кола лискованої кераміки». При цьому роботи, присвячені вивченню кераміки тієї чи іншої культури, майже відсутні. Це пояснюється, з одного боку, великим обсягом матеріалу, з другого – відсутністю чітко визначених та вивірених методів дослідження археологічної кераміки. Необхідність узагальнюючих робіт з дослідження кераміки тієї чи іншої культури впливає ще й із сучасних практичних потреб. Дуже часто саме посуд постає єдиним культурно-хронологічним визначником під час польових археологічних досліджень, проте довідкова література, подібна до роботи І.Б.Зеєст про амфори [20], про археологічну кераміку відсутня. Якщо ж поглянути на проблему вивчення археологічної кераміки дещо ширше, то перспективним уявляється погляд на керамологію як на одну з галузей великого і дуже актуального напрямку в сучасній археології –

археологічного матеріалознавства. Тому й **завдання** цієї статті – дослідити основні етапи вивчення кераміки у вітчизняній археології, визначити місце керамології в матеріалознавстві та окреслити найбільш значущі проблеми в справі вивчення археологічної кераміки.

Історія вивчення глиняного посуду. Про необхідність детального вивчення кераміки ведуть мову не одне покоління археологів. Ще на початку XX століття Василь Городцов розробив першу систему класифікації археологічної кераміки [13]. Він уперше застосував розподіл посуду на групи, види, класи і типи, в основу виділення яких поклав функціональне призначення посудини, її форму, технологію гончарного виробництва. Він подав також визначення корчаг, горщиків, чаш, тарілок, глечиків, черпаків і кухлів [13, с.598]. Василь Городцов увів у науковий обіг і визначив основні поняття, які застосовуються й донині для опису посудин – шийка, край, горло, плечики, денце [13, с.602]. У більш пізній роботі цього автора викладено теоретичні засади типологічного методу вивчення кераміки [14, с.4-5]. Тобто, було закладено підвалини формальної класифікації археологічної кераміки. Але зазначимо, що ця система мала за мету, знову ж таки, показати не весь гончарний комплекс, а виділити основні визначальні ознаки під час формальної класифікації посуду доби бронзи – раннього залізного віку.

Упродовж 40^{-х}-50^{-х} років XX століття основну

увагу дослідники зосереджували на вивчення кераміки окремих пам'яток. Частіше йшлося про матеріали античної культури. У 1934 році з'явилася робота Тетяни Кніпович, присвячена вивченню гончарного комплексу Єлизаветівського городища, у якій чи не вперше подано повну характеристику кераміки античного центру [27, с.159-176]. О.А.Кульською вперше здійснено спробу провести технологічне дослідження кераміки із застосуванням методів природничих наук, а саме – хіміко-технологічного аналізу виробів [34, с.171-185; 35, с.77-91]. Невиразні результати таких досліджень (незначна кількість апробованих зразків, відібраних у межах однієї пам'ятки, не могла привести до відкриттів), на жаль, надовго припинили пошуки в цьому напрямку, який зараз дуже перспективний. Про актуальність застосування спеціальних методів дослідження кераміки в сучасній керамології свідчать матеріали «Українського керамологічного журналу» [41, с.8].

Упродовж 1950-х років Борис Граков на основі класифікації глиняного посуду Кам'янського скіфського городища розробив типологію посуду степових скіфів [15, с.68-81], яка не втратила свого значення й донині. Характеристику ранньоскіфської степової кераміки подано в роботі Ірини Яценко [48, с.26-29]. У дослідженнях Фані Штітельман [46; 47] і В.М.Рабічкіна [42] основні види кераміки приольвійських поселень описуються як скіфські. Кераміка місцевого населення Боспору стала об'єктом уваги в роботах Є.Г.Кастанаян [23; 24; 26] та І.Т.Круглікової [31; 32]. Класифікація пізньоскіфської кераміки розроблялася О.Д.Дашевською [17, с.248-271], Марією Вязьмітіною [3; 4] та Надією Погребовою [40, с.131-142, 204-215]. Ці розробки стали основою для подальших досліджень глиняного посуду степової зони Північного Причорномор'я.

У 1960-ті роки помітною віхою у вивченні археологічних матеріалів стала Всесоюзна нарада із застосування в археологічній науці методів досліджень природничих і технічних наук (Москва, 1963). Однією з проблем, яка розглядалася на ній, було застосування математичних і «кібернетичних» методів для вивчення масових археологічних матеріалів [28, с.258-301]. Опісля було здійснено кілька спроб вивчення кераміки на основі «формально-статистичних методів» [38; 39; 18; 11]. На думку деяких авторів, застосування статистичних методів звільняє аналіз матеріалів від суб'єктивізму й дозволяє порівнювати багато комплексів на основі чітко визначених ознак [39, с.308]. Пізніше з'явилися перші розробки автоматизованих систем обробки кераміки, насамперед, для аналізу горщиків за формами та розмірами [12, с.14]. Ці розробки були досить прогресивним кроком у вивченні археологічної кераміки, але внаслідок трудомісткості та слабкої комп'ютеризації наукових установ бази археологічних даних так і не замінили тра-

диційні зводи археологічних джерел. Іншою обставиною, що ускладнює застосування математичних методів у вивченні кераміки, є те, що археологічна кераміка не є повноцінним матеріалом. Для неї характерна втрата великої частки інформаційних ознак. Наприклад, про форму посудини досить часто доводиться гадати за її фрагментами, а розміри статистичних вибірок не завжди є визначальними і досить часто дуже суб'єктивними (тобто, береться не весь матеріал, а тільки той, який відібрано дослідником).

Проблема вивчення археологічної кераміки заохочувалася впродовж 1960-х-1970-х років, у зв'язку з актуальністю трьох питань тогочасної археологічної науки:

■ Проблеми походження скіфської культури та ролі в ній субстрату, який був прикметний, передовсім, наявності в новій культурі глиняних форм попередніх за часом культур. Тобто, йшлося про роль місцевого гончарного комплексу в культурі степових скіфів. Олексій Тереножкін зазначав, що археологічні категорії, пов'язані з осілим побутом, насамперед кераміка, «ввійшли у скіфську культуру Причорномор'я як внесок туземного населення» [44, с.23]. Як довели більш пізні дослідження, деякі форми глиняного посуду дійсно існували впродовж багатьох століть [7, с.148], і проблема полягає не тільки у визначенні лінії розвитку посудини тієї чи іншої форми, а й у вивченні всього гончарного комплексу, притаманного тій чи іншій археологічній культурі.

■ Проблеми іноетнічних впливів на формування культур лісостепової зони Північного Причорномор'я. На основі вивчення гончарного комплексу пам'яток скіфського часу Лівобережного [22] та Правобережного [21; 29; 30] Придніпров'я зроблено визначальні висновки щодо походження населення цього регіону. Останнім часом тема вивчення гончарного комплексу лісостепових пам'яток актуалізується у зв'язку з визначенням співвідношення чорноліського і жаботинського комплексів та інноваційних впливів на їх розвиток [16].

■ Проблеми греко-варварських взаємин, у з'ясуванні яких кераміка античних поселень була й залишається основним аргументом у дискусії про співвідношення еллінського та місцевого «варварського» елементів у матеріальній культурі античних центрів Північного Причорномор'я. Особливої гостроти це питання сягнуло під час дискусії про варварське населення поселення на о.Березань [36; 45].

Саме за матеріалами античних пам'яток напрацьовувалася методика опрацювання глиняного посуду впродовж 1980-х-1990-х років. На початку 1980-х років з'явилося спеціальне, нині дещо забуте, блискуче дослідження Є.Г.Кастанаян, присвячене узагальненню відомостей про посуд боспорських міст [23]. Воно передувало ґрунтовному дослідженню глиняного посуду Ольвії та Березані, проведеному Костянтином Марченком, роботи

якого стали першими у вивченні всього ліпленого посуду «в динаміці» [37]. Ним уперше проведено не тільки вивчення та зіставлення функціональних груп усього гончарного комплексу таких складних пам'яток, як Ольвія та Березанське поселення, а й простежено зміни в його складі. Мова йде про те, що кераміка, зроблена без застосування гончарного круга, є дуже консервативним видом археологічних матеріалів. Зміни в його складі відстають від змін інших категорій матеріальної культури, таких, наприклад, як зброя чи кінське спорядження. Тому вивчення ліпленого посуду має відбуватися у великих хронологічних межах, що й було вперше здійснено Костантином Марченком. Іншим досягненням цього дослідника було застосування *статистичних методів дослідження кераміки*, зафіксованої у польовій документації. Уперше з використанням лише рахівниці та примітивного арифмометра опрацьовано польові списки (для уявлення обсягів робіт – за сезон на кожній з ділянок в Ольвії записується близько 150-200 польових списків). Після проведення підрахунків та з'ясування співвідношень посуду різних категорій вдалося вийти на дуже важливі спостереження щодо організації побуту перших греків-переселенців, які опинилися на о.Березань та ольвіополітів.

Принцип широких хронологічних меж виправдав себе в дослідженні глиняного посуду Степової Скіфії [5; 6]. Простежено розвиток гончарного комплексу в населення степової зони, починаючи з сабатинівської культури доби пізньої бронзи. Зараз не викликає сумніву безперервний розвиток, починаючи з XII ст. до н. е. до межі певних форм глиняного посуду (наприклад, горщиків з дугоподібною в розрізі шийкою, або мисок, що мають форму перевернутого зрізаного конуса). Тобто, було знято проблему співвідношення суперстрату та субстрату в скіфській степовій культурі та визначено роль автохтонного населення в її формуванні. Здається, уперше джерельною базою дослідження стали матеріали як поселень (античних центрів, Кам'янського городища), так і поховальних пам'яток (поховань передскіфського періоду, скіфських курганів VII-IV ст. до н. е.). Пізніше на базі сучасних інформаційних технологій було розроблено програму статистичного опрацювання польових списків античних та скіфських поселень – «Поселення», яка добре зарекомендувала себе під час опрацювання польових матеріалів Ольвії, поселень Ольвійської хори, Кам'янського городища та його округи (опрацьовано матеріали 120 скіфських поселень) [33; 6], Тіри.

Зараз продовжуються дослідження гончарних матеріалів окремих археологічних культур [2; 43]. Але найбільш актуальним є питання вивчення кераміки як одного з матеріалів техногенного походження. У сучасній археології все актуальнішими постають проблеми матеріалознавчого характеру. Майже всі матеріали,

відомі з давнини – як природні, так і техногенні, – вивчено природничими науками. А от з археологічної та етнографічної точок зору вони досліджувалися уривками – у межах суто археологічних або етнологічних потреб. Тому одна з нагальних вимог часу – оцінка якості і з'ясування характеристик палеоматеріалів у координатах діючого нормативно-технічного та технологічного простору та виявлення основних ключових моментів в історії опрацювання того чи іншого матеріалу. За відсутності систематизуючої і узагальнюючої роботи з палеоматеріалознавства, вивчення деяких матеріалів з погляду історії, археології та етнографії уявляється дуже цікавим та досить актуальним. Викладання такої дисципліни на історичних факультетах, які не передбачають вивчення природничих наук, є вимогою часу. Принаймні, воно зменшить природниче невігластво, притаманне випускникам історичних вузів, а в роботах гуманітаріїв зменшиться кількість нісенітниць, подібних до «археологічних монет з нікелю», або «залізних виробів зі сталевим покриттям» у пам'ятках доби бронзи. Основи археологічного матеріалознавства закладено працями багатьох дослідників. У галузі вивчення кераміки це, без сумніву, роботи Олександра Бобринського [1]. Останнім часом у цьому напрямку працюють Анатолій Гейко [9; 10], Наталія Дубицька [19] та інші дослідники.

Таким чином, наприкінці ХХ ст. на основні перших ґрунтовних робіт, присвячених дослідженню кераміки археологічних пам'яток, остаточно сформувалися основні принципи дослідження археологічної кераміки та виникла необхідність представити керамологію і як одну з галузей матеріалознавства. **З-поміж завдань, що поставили нині перед дослідниками глиняного посуду, першочерговими є:**

■ Остаточна відмова від принципу «що бачу, про те й пишу» [41, с.7]. Опис глиняного посуду має бути суворо регламентованим. Тут я погоджуюсь з Олесею Пошивайлом у тому, що ще «далекій від досконалості термінологічний словник, яким послуговуються археологи для опису глиняних виробів» [41, с.9]. Дійсно, розробка керамологічної термінології – одна з вимог сучасності.

■ А от зі зневажливим ставленням до вивчення викопної кераміки «за аналогією» [41, с.7] важко погодитись. Виявлення широкого кола аналогій під час вивчення викопної кераміки, на жаль, залишається однією з обов'язкових вимог, так само, як і порівняльно-типологічний принцип залишається основним в археологічній науці. На жаль, писемних джерел про виготовлення кераміки та її описів археологія не має.

■ Докладний опис гончарного комплексу кожного досліджуваного поселення. Джерельною базою такого опису має бути не колекція, що зберігається в музеї, а польові матеріали, які опрацьовуються на місці. Бажана присутність під час польових досліджень фахівця, який спеціалізується на дослідженні кераміки. Якщо цього

не сталося, статистичне опрацювання масових гончарних матеріалів здійснюється за даними польових списків, які є частиною обов'язкової польової документації, що супроводжує науковий звіт про розкопки поселення. Уже після статистичного опрацювання (за допомогою спеціальної програми, або програм типу Exell, Acces) здійснюється відбір кераміки на постійне зберігання в музейних фондах. Статистичне опрацювання гончарного комплексу робить можливим об'єктивне порівняння пам'яток.

■ **Матеріалознавча характеристика гончарних виробів** має містити такі компоненти:

- *Вміст матеріалу* – кількісна характеристика вмісту елементів, що утворюють матеріал. Вміст матеріалу розподіляється за природою компонентів – хімічний і мінералогічний.
- *Будова матеріалу* – сукупність сталих зв'язків, що забезпечують стабільність основних властивостей матеріалу. Властивості матеріалу – кількісна та якісна характеристики, які визначають спільність і різницю між матеріалом, що вивчається, та іншими матеріалами. Як правило, визначають групи властивостей,

а саме – *експлуатаційні, технологічні та вартісні*. Усі вони можуть вивчатися археологічними та етнографічними методами.

■ Відсутність підручників з матеріалознавства та довідкової літератури з цього нового й досить перспективного напрямку в сучасній науці дозволяє стверджувати, що **найважливішим завданням сьогодення є укладання великого багатотомного словника-довідника про кераміку України**. До нього мають увійти довідники прикладного характеру про різні археологічні культури зі статтями про посуд кожного типу, описаний за певною схемою, з наведенням аналогій, датуванням, описом технології виготовлення, а також керамологічні терміни й поняття, якими користуються і сучасні гончарі, і керамологи, які працюють з етнографічною та археологічною керамікою. Вони повинні мати переклади, або еквіваленти російською та англійською (німецькою, французькою...) мовами. **Укладання таких словників має здійснюватися у межах великої національної програми, що сприятиме не тільки вивченню викопної кераміки, але й розробці основних засад нової і дуже перспективної галузі сучасної науки – керамології.**

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 215 с.
2. Власов В.П. Етнокультурні процеси в Криму у III ст. до н. е.-IV ст. н. е.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1999. – 24 с.
3. Вязьмитіна М.І. Золота Балка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 237 с.
4. Вязьмитіна М.І. Золото-Балковский могильник. – К.: Наукова думка, 1972. – 188 с.
5. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – К.: Наукова думка, 1989. – 110 с.
6. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э. – К.: издание Института археологии НАН Украины, 1999. – 420 с.
7. Гаврилюк Н.А. Керамика Степной Скифии: Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – К., 1981. – 230 с.
8. Гаврилюк Н.А., Тимченко Н.П. Археологическое материаловедение – введение в дисциплину // Нові технології в археології. – Київ-Львів: Вид-во Львівського університету, 2002. – С.23-26.
9. Гейко А.В. Про деякі особливості сушіння глиняних виробів скіфського часу // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С.117-118.
10. Гейко А.В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху // Матеріали III Міжнародної конференції студентів і молодих учених. – Одеса: видання Одеського державного університету, 1995. – С.94-96.
11. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. – 1973. – №1. – С.114-136.
12. Генинг В.Ф., Пустовалов С.Ж., Розанов Р.А. Опыт применения ЭВМ для первичной обработки керамики // Археологические исследования на Украине. – Ужгород: издание Ужгородского государственного университета, 1978. – С.14-15.
13. Городцов В.А. Русская доисторическая керамика // Труды XI археологического съезда в Киеве в 1899 году. – Москва. – 1901. – Т.1. – С.578-673.
14. Городцов В.А. Типологический метод в археологии / Издание общества исследователей Рязанского края. Серия историческая. – Рязань. – 1927. – Вып.6. – 10 с.
15. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – №36. – 239 с.
16. Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002. – К.: Шлях, 2003. – С.310-318.
17. Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя Скифского // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – №64. – С.248-271.
18. Деопик Д.В. Классификация и статистический анализ керамического комплекса поселения у с.Кирово // Древности Восточного Крыма. – К.: Наукова думка, 1970. – С.60-97.
19. Дубицкая Н. К вопросу о технологии изготовления глиняной посуды у племен культуры штрихованной керамики на территории Беларуси // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С.108-110.

20. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1960. – №83. – 178 с.
21. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. – К.: Наукова думка, 1975. – 223 с.
22. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с.
23. Кастанаян Е.Г. Лепная керамика боспорских городов. – Ленинград: Наука, 1981. – 176 с.
24. Кастанаян Е.Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1952. – №25. – С.249-289.
25. Кастанаян Е.Г. Обряд тризны в боспорских курганах и их местные особенности // *Советская археология*. – 1950. – №XIV. – С.124-139.
26. Кастанаян Е.Г. Художественные элементы в лепной керамике Боспора // *Античные города Северного Причерноморья*. – М.: Наука, 1955. – С.395-405.
27. Книпович Т.Н. Опыт характеристики городища у станицы Елизаветовской по материалам Северо-Кавказской экспедиции Гос. Академии истории материальной культуры в 1928 г. // *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. – 1935. – Вып.104. – С.159-176.
28. Ковалевская (Деопик) В.Б. Применение статистических методов к изучению массового археологического материала // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1965. – №129. – С.258-301.
29. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К.: Наукова думка, 1981. – 158 с.
30. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – 185 с.
31. Кругликова И.Т. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1954. – №33. – С.78-113.
32. Кругликова И.Т. Фанагорийская местная керамика из грубой глины // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1951. – №19. – С.87-106.
33. Крижицкий С.Д., Тимченко М.П., Гаврилюк Н.О. Інформаційне забезпечення археологічних пам'яток доби раннього заліза // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток доби раннього залізного віку Європи*. – Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології, 1996. – С.299-306.
34. Кульская О.А. Химико-технологические исследования ольвийских керамических изделий // *Ольвия*. – К.: Изд-во АН УССР, 1940. – Т.1. – С.171-184.
35. Кульська О.А. Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – К., 1958. – Т.7. – С.77-91.
36. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.
37. Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII-первой половине I в. до н.э. (по материалам лепной керамики). – Ленинград: Наука, 1988. – 141 с.
38. Маршак Б.И. Код для описания керамики Пенджикента // *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. – М.: Наука, 1970. – С.25-52.
39. Маршак Б.И. К разработке критериев сходства и различия керамических комплексов // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1965. – №129. – С.303-318.
40. Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1958. – №64. – С.131-215.
41. Пошивайло О.М. Археологічна цілина українського світу // *Український керамологічний журнал*. – 2003. – №1. – С.5-9.
42. Рабичкин Б.М. Поселение Широкая Балка // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*. – 1951. – Вып.40. – С.114-125.
43. Сенаторов С.Н. Лепная керамика с резным орнаментом из погребений Восточного и Юго-Восточного Крыма второй половины VI-начала III вв. до н.э. // *Боспорский феномен*. – СПб.: издание Государственного Эрмитажа, 2002. – С.91-98.
44. Тереножкин А.И. Скифская культура // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1971. – №177. – С.15-24.
45. Шелов Д.Б., Брашинский И.Б. Рецензия на книгу: Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья // *Вестник древней истории*. – 1969. – №3. – С.163-170.
46. Штительман Ф.М. Поселения скифского времени на побережье Бугского лимана // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. – 1953. – Вып.2. – С.46-48.
47. Штительман Ф.М. Поселення біля Закисової Балки // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – 1958. – Т.8. – С.131-143.
48. Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н. э. // *Труды Государственного исторического музея*. – М.: издание Государственного исторического музея. – 1959. – Вып.36. – С.5-116.

THE HISTORY OF STUDYING OF THE POTTERY OF THE EARLY IRON AGE AND THE ARCHAEOLOGICAL MATERIALS SCIENCE Nadiya Gavrylyuk (Kyiv)

The history of studying of the pottery of the Early Iron Age is submitted in this article. The problems of the research of archaeological ceramics are formulated within the framework of ceramology as the new scientific discipline. The creation of the series of dictionaries for the definition of the ceramics of the basic archaeological cultures; the unification of the terminological system; the creation of a new textbook and educational and methodical handbooks; the development of the ceramic materials science's subjects as the division of the archaeological materials science are allocated among the basic tasks of ceramology

Received January 21, 2004]

Key words: ceramics, ceramology, archaeology, archaeological materials science

ПРО ХАРАКТЕР ТА ОБСЯГИ ВИРОБНИЦТВА ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ В ТРИПІЛЬСЬКИХ ПРОТОМІСТАХ

Мал.1.

Кубки. Глина, ліплення, ангоб, теракота.
Майданецьке, Черкаська область. Трипільська культура. IV-III тис. до н. е.
Розкопки М.Шмаглія та Михайла Відейка. Фонди Інституту археології
НАН України. Фото Михайла Відейка. Публікується вперше

© **Михайло Відейко**, кандидат історичних наук
(Інститут археології НАН України)

Відсутність розкопаних гончарних майстерень на поселеннях-гігантах трипільської культури (4200-2750 роки до н. е.) ще не означає відсутності ремісничого виготовлення глиняного посуду. Свідченням існування таких комплексів є гончарні вироби, зокрема технологія їх виготовлення та масовість виробництва. Для створення високоякісного мальованого посуду необхідні були спеціальні горни. Відсутність їх у розкопаних житлах свідчить про концентрацію виробництва на певних ділянках поселень, на яких розкопки ще не проводилися. Розрахована на підставі даних розкопок кількість посуду, який одночасно був у вжитку, складає для поселень типу Майданецького до 172000 одиниць на рік. При 136% коефіцієнті річного використання посуду кількість вироблених виробів за 50-80 років існування поселення могла скласти мільйони одиниць. Таке виробництво слід розглядати як масове. Автор вважає поселення-протоміста трипільської культури осередками ремісничого виробництва глиняного посуду [Одержано 24 грудня 2003]

Ключові слова: гончарство, кераміка, ремесло, протоміста, трипільська культура

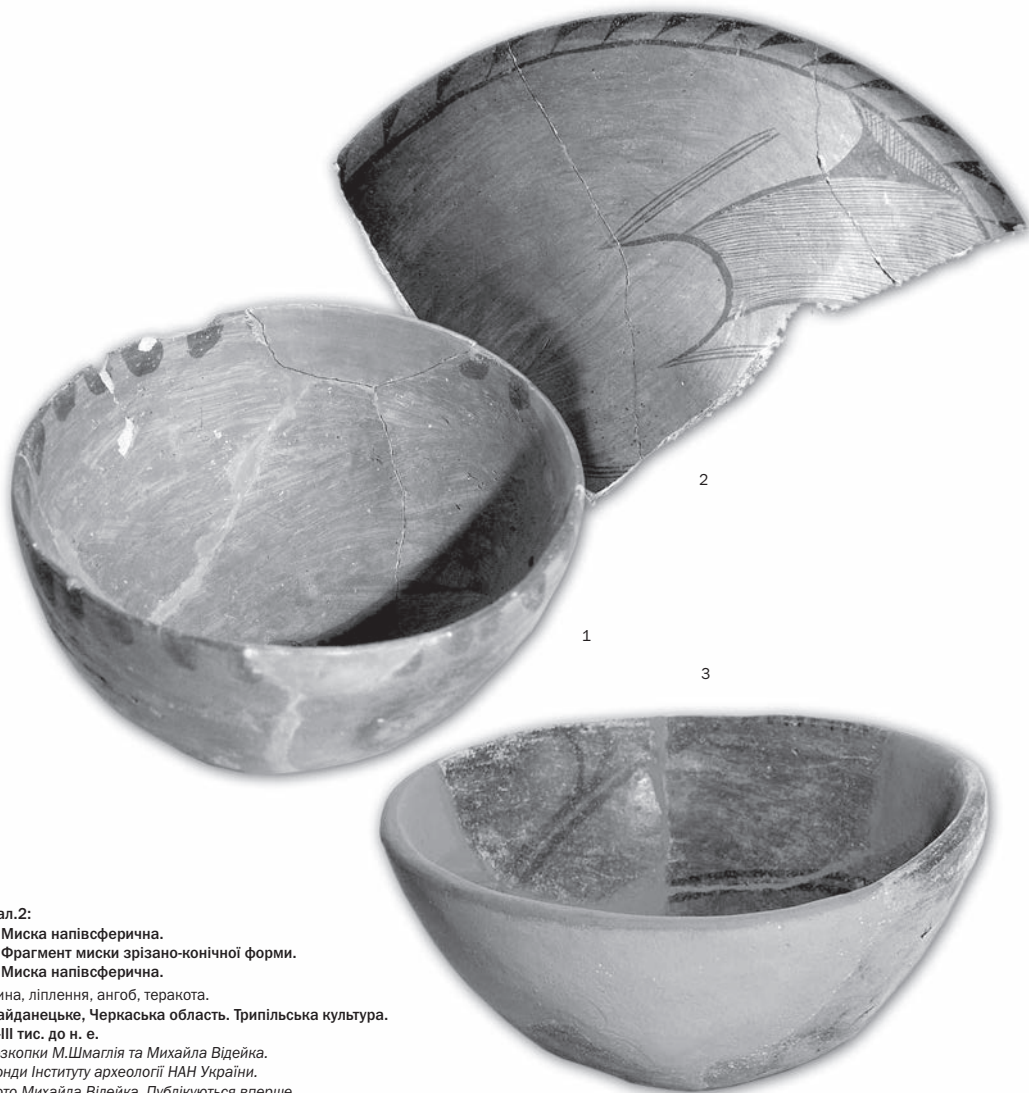
На початку 1970-х років розгорнулося дослідження поселень-гігантів трипільської культури у межах річки Південного Бугу та Дніпра. Тоді ж почалася дискусія про характер цих поселень – здебільшого, навколо їх визначення як протоміст¹. Однією з ознак давнього міста, як відомо, вважається

наявність ремісників. Оскільки за 30 років розкопок поселень-гігантів значних ремісничих комплексів, у тому числі й гончарних, так і не було виявлено [виняток – майстерня у Веселому Куті (етап VI-II), досліджена Оленою Цвек], то, на перший погляд, це може свідчити про відсутність на них масштабного ремісничого гончарного

виробництва. Хоча Олена Цвек вважає гончарний комплекс у Веселому Куті свідченням існування «гончарного центру», йдеться про дві будівлі з одним гончарним горном², а не концентрацію майстерень в одному місці. Інше питання: чи існувала подібна концентрація? Археологічних свідчень такого роду ми не маємо.

Цікавими є висновки Лінди Елліс – дослідниці технології виготовлення посуду та розвитку гончарного виробництва культурної спільності Кукутені-Трипілля. Свого часу вона звернула увагу на відкриті протягом 1970-х років трипільські поселення-протоміста. Вона

звернула увагу на значне демографічне зростання на середньому та на початку пізнього етапів Трипілля, який призвів, разом з іншими явищами, до формування складного (комплексного) суспільства, в якому відбувся поділ праці, а гончарство виокремилася в ремесло. Досліджені Ернстом фон Штерном у Петренах споруди дослідниці вважала особливим районом поселення, де вироблялася кераміка. Вона наголошувала на тому, що за досягнутим технологічним рівнем та обсягами виробництва гончарство на поселеннях-гігантах однозначно мало характер ремесла³.

Мал.2:

1. Миска напівсферична.
2. Фрагмент миски зрізано-конічної форми.
3. Миска напівсферична.

Глина, ліплення, ангоб, теракота.

Майданецьке, Черкаська область. Трипільська культура. IV-III тис. до н. е.

Розкопки М.Шмалія та Михайла Відейка.

Фонди Інституту археології НАН України.

Фото Михайла Відейка. Публікуються вперше

- Мал. 3.
1. Миска на ніжках.
2. Кубок.
3. Горщик на ніжках.

Глина, ліплення, ангоб, теракота.
Майданецьке, Черкаська область.
Трипільська культура. IV-III тис. до н. е.
Розкопки М. Шмаглія та Михайла Відейка.
Фонди Інституту археології НАН України.
Фото Михайла Відейка. Публікуються вперше

1

2

3

На нашу думку, як пряме свідчення рівня розвитку гончарного виробництва цілком можуть розглядатися результати такого виробництва. Чи може гончарна продукція, виявлена під час розкопок, вважатися продуктом ремісничого виробництва?

Головними критеріями, на нашу думку, можуть бути технологічні показники власне глиняних виробів та масштаби їх виробництва. І те, й друге можна реконструювати за даними археологічних досліджень. З-поміж технологічних показників цілком можливо виділити такі, що свідчать про використання технічних засобів, існування яких можна розглядати як свідчення виділення

професіоналів. У гончарстві таких технічних засобів два – це гончарний круг та гончарне горно.

Спеціальні дослідження Ліндою Елліс кераміки культури Кукутені з поселень Валені (Кукутені В), Тиргу-Окна-Подей (Кукутені В), Гелаєшті (Кукутені А-В та В) показали, що розподіл мінеральних включень у товщі стінок посудин свідчить про застосування під час формування посуду обертових пристроїв. Вона охарактеризувала цю техніку, як «певну форму поворотного або простого круга»⁴. Якщо врахувати датування згаданих поселень, то поворотний пристрій (гончарний круг) уже існував на час появи поселень-протоміст у Буго-Дніп-

ровському межиріччі. Оскільки дослідження кераміки з останніх не проводилися, то питання про наявність у них гончарного круга все ж таки залишається відкритим.

Вивчення техніки формування посудин з поселень-протоміст свідчить, що більшість із них виліплено стрічковим способом, або із застосуванням глиняних шаблонів. Подібні прийоми достатньо ефективні, хоча й поступаються можливостям гончарів, які застосовують круг.

Щоб відтворити еволюцію виробництва кераміки, звернемося до форм посуду. Для етапу VII характерні округлотілі посудини. Той самий набір посуду етапу CI дає переважно гострореберні, біконічні форми. Такі вироби зручно виготовляти з використанням глиняних шаблонів зрізанокопінної форми. Спрощення форми таким чином дозволяє підвищувати продуктивність праці. Аналіз форм посуду етапів VII та CI, на нашу думку, може свідчити про намагання майстрів нарощу-

пристроїв. Про це однозначно свідчить аналіз пігментів темної фарби, яка вживалася для малювання кераміки культури Кукутені-Трипілля. Пігменти на основі окису магнію вимагають під час випалювання температури до 1000°C⁶.

Ще одним свідченням спеціалізації можна вважати відсутність слідів гончарного виробництва в досліджених житлово-господарчих комплексах. Ми маємо на увазі такі індикатори виробництва, як знахідки гончарних печей, відходів виробництва, робочих місць. Єдиний випадок знахідки відходів гончарного виробництва, та й то в незначній кількості, зафіксовано в Майданецькому під час розкопок 1985 року. Тоді в ямі 1, розташованій у центральному овалі забудови поселення, знайдено фрагменти деформованої під час випалювання кераміки.

Іншим важливим показником, який дозволяє оцінити характер виробництва, є його можливі обсяги. Яку ж кількість посуду необхідно було виробити для забезпечення потреб поселення типу Майданецького? Певні дані для таких підрахунків дають результати досліджень, які проводилися на цьому поселенні впродовж 1971-1991 років. Під час розкопок залишків жител на поселеннях трипільської культури, як правило, знаходять значну кількість кераміки. Не є винятком і поселення-протоміста, наприклад, Майданецьке (мал.5).

У 1988 році в Майданецькому було досліджено залишки трьох жител, серед яких виявлено 4324 фрагменти від приблизно 214 посудин різних типів, у тому числі 189 столових мальованих посудин (табл.1). Останні можна вважати продуктом ремісничого виробництва. В кожному із жител виявлено від 90 до 45 таких виробів. Таким чином, у середньому на житло припадає 63 посудини. Згадані житлово-господарчі комплекси можуть вважатися типовими для цього поселення за розмірами, кількістю та асортиментом знахідок. Отже, отримані дані можна використати для приблизних підрахунків використання посуду на цьому поселенні.

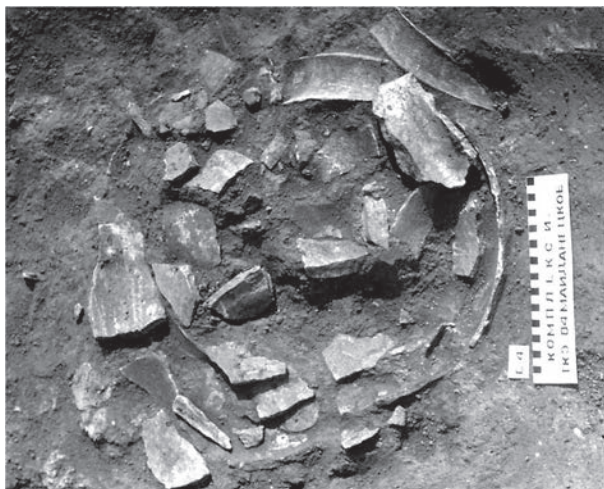
У Майданецькому, на заключній стадії його існування, могло налічуватися до 2000 будівель. З цього числа ми будемо виводити загальний підрахунок. Вважаючи, що в кожній споруді кількість посуду була однаковою, одночасно в обігу могло знаходитися $63 \times 2000 = 126000$ різноманітних посудин. На нашу думку, це мінімальні цифри, оскільки з розкопок Майданецького відомі комплекси з кількістю знайдених посудин понад 120 і більше.

Мал.4.
Горщик з носиком.
Глина, ліплення, ангоб, теракота.
Майданецьке, Черкаська область.
Трипільська культура. IV-III тис. до н. е.
Розкопки М.Шмаглія та Михайла Відейка.
Фонди Інституту археології НАН України.
Фото Михайла Відейка. Публікується вперше

вати виробництво кераміки, економити час за рахунок певного спрощення форм посудин (мал.1-4). Відбувалася також певна стандартизація посуду.

Наступне питання – чи застосовувалися для випалювання мальованої трипільської кераміки спеціальні гончарні горни? Відомо, що такі горни неодноразово виявляли під час археологічних досліджень поселень різного часу⁵. Проте на поселеннях-гігантах етапів VII та CI їх не виявлено жодного. Та чи означає це їх відсутність? Для випалювання мальованого посуду, який є масовими знахідками під час розкопок поселень-протоміст, необхідною умовою було застосування спеціальних

1

2

3

Мал.5.

1. Розвал кратероподібної посудини, виявлений під завалом обмазки перекриття згорілого житла.
 2. Глиняний посуд, виявлений під завалом решток відкритого вогнища.
 3. Розвали посудин серед залишків трипільського житла.
- Майданецьке, Черкаська область. Трипільська культура. IV-III тис. до н. е. Розкопки М.Шмаглія та Михайла Відейка. Фонди Інституту археології НАН України. Фото Михайла Відейка. Публікуються вперше

Інше питання – яка ж кількість посуду могла бути використаною (і, відповідно, виробленою) за весь час існування Майданецького? Оскільки з трипільської культури прямі дані відсутні, звернемося до матеріалів доби енеоліту з території Месопотамії.

За даними археологічних досліджень відкладень у ямах для сміття на поселенні (сільського типу!) Шарафабад урукського часу (IV тис. до н. е.) в Сузіані (Елам), британські археологи підраховували, що пересічне домогосподарство щорічно розбивало до 86 різних посудин – 18 мисок, 12 великих і 16 малих глечиків, 40 посудин інших типів – і це не рахуючи ще більшої кількості ритуального посуду (невеликі чаші зі скошеними вінцями, яких щороку розбивали від 200 до 280⁷). Таким чином, сім'я щороку мала б поповнювати своє господарство 286-366 посудинами. Враховуючи, що альтернативи глиняному посуду (метал, скло) на той час практично не було, ці показники виглядають, на нашу думку, цілком реальними. Ремісничий характер виробництва кераміки урукського часу у фахівців не викликає жодних сумнівів. На той час у Месопотамії вже було запроваджено швидкий гончарний круг, і продуктивність праці значно зросла.

Ми вилучаємо з подальших розрахунків для трипільської культури ритуальний посуд, лишивши побутовий. Якщо рівень використання посуду в Майданецькому був відповідним до давнього Шарафабаду, то щороку там потрібно було замінити $86 \times 2000 = 172000$ посудин. Час існування на одному місці поселень типу Майданецького археологи визначають від 50 до 80 років. (Підрахунки використання посуду на Майданецькому поселенні викладено в таблиці 2). Таким чином, загальна ймовірна кількість виробленого глиняного посуду для Майданецького коливається від 8,6 до 13,76 млн. одиниць. Для поселення Таль-

Таблиця 1.
Розподіл глиняного посуду
за комплексами 1, 2, 3 поселення
трипільської культури
біля с.Майданецького
(за даними розкопок 1988 року)

№ п/п	Форми	К.1	К.2	К.3	Разом
1	Миски конічні	29	24	10	63
2	Миски напівсферичні	6	2	2	10
3	Миски на ніжках	3	1	1	5
4	Кубки	16	9	5	30
5	Глечики	-	3	1	4
6	Горщики	2	3	4	9
7	Амфорки	5	3	5	13
8	Кратери	8	2	4	14
9	Зерновики	19	6	9	34
10	Грушоподібні	1	1	-	2
11	Покришки	1	-	2	3
	Разом	90	54	45	189
12	Кухонні горщики	12	8	4	24
13	Кухонні миски	-	-	1	1
	Разом	12	8	5	25
	Усього	102	62	50	214

Таблиця 2.
Використання глиняного посуду на трипільському поселенні Майданецьке

Тривалість життя на поселенні, років	Річна потреба в посуді, одиниць	Вироблено всього, одиниць
50	172000	8600000
80	172000	13760000

янки В.О.Круц визначив загальну кількість споруд 2700⁸. Якщо вважати для цього протоміста аналогічний рівень використання посуду, то отримаємо цифру близько 232200 виробів на рік. На нашу думку, є всі підстави вважати подібне гончарне виробництво масовим.

Яка ж кількість ремісників мала працювати над виготовленням такої кількості посуду? За матеріалами Месопотамії вираховано, що один гончар міг забезпечити своєю продукцією потреби 66 сімей⁹. Якщо вважати, що в Майданецькому і в Тяльняхках кількість сімей була такою ж, як і кількість жител на поселенні (2000 і 2700 відповідно), то тут мали б працювати від 30 до 41 майстра. Не набагато меншу кількість отримуємо згідно з іншим варіантом підрахунків – за чисельністю сімей, відповідно до реконструйованої кількості населення.

Інше питання: багато це чи мало? Порівняємо оброблений нами показник із даними писемних джерел щодо українського цехового гончарства XVIII-XIX століть. У XVIII столітті в місті Чернігові в гончарному цехові

було 9 майстрів та 3 підмайстри, у Ніжині – 35 майстрів. У першій половині XIX століття гончарний цех у Полтаві налічував 5, а в Кролевіці – 24 майстри¹⁰. Таким чином, за кількістю майстрів-гончарів трипільські протоміста середини IV тис. до н. е. можна співставити з найбільшими гончарними цехами міст Лівобережної України – Ніжина та Кролевіця протягом XVIII-XIX століть. Зрозуміло, що продуктивність праці українських гончарів у цей час була значно вищою (так само, як і кількість населення, на забезпечення потреб якого в глиняному посуді вони працювали), але, в даному випадку, важливою ознакою є ще й концентрація професіоналів у окремих населених пунктах міського типу.

Отже, на підставі прямих свідчень (насамперед, даних про технологію виготовлення кераміки), а також палеоекономічних реконструкцій щодо обсягів цього виробництва, ми вважаємо, що виробництво посуду в трипільських протомістах мало ремісничий характер.

¹ Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К.: Академперіодика, 2001. – С.55-69.

² Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова Думка, 1994. – С.79-81.

³ Ellis L. Population growth, food storage and ceramic manufacturing centres in Pre-Bronze Age Europe // La civilisation de Cucuteni en contexte European. – Iasi: Universitete «Al. I. Cusa», 1987. – P.175-191.

- ⁴ Ellis L. *Population growth, food storage and ceramic manufacturing centres in Pre-Bronze Age Europe...* – P.179.
- ⁵ Бикбаев В.М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К.: РАПО «Укрвузполиграф», 1990. – С.146-152.; Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры... – С.72-84.
- ⁶ Stos-Cale Z., Rook E. *Analysis of for decoration of Neolithic pottery from Bilcze Złote, Ukraine* // *Dratis Museum Occasional Paper*. – 1988. – №19. – P.155.
- ⁷ Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам. – М.: Наука, 1998. – С.200-201.
- ⁸ Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // *Первобытная археология. Материалы и исследования*. – К.: Наукова думка, 1989. – С.126.
- ⁹ Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам... – С.82.
- ¹⁰ Пошивайло Олесь. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. – К.: Молодь, 1993. – С.81.

ON THE TYPE AND THE VOLUMES OF POTTERY-MAKING IN THE TRYPILYA PROTO-CITIES

Mykhaylo Videyko (Kyiv)

The absence of the explored pottery workshops at the gigantic settlements of the Trypillia culture (4200 – 2750 BC) does not yet mean the lack of the pottery handicraft industry. The evidences of the existence of such complexes are the pottery, found during the excavations, the technology of its manufacture and its mass production. The manufacture of the high-quality painted pottery had need of the specialized kilns. Their absence at the explored houses testifies to the concentration of the production at the special places, that were not yet excavated. The number of that pottery, which had been simultaneously in usage, was calculated on the basis of the excavations' facts. It amounted to about 172000 units for such settlements like the one of Maydanetske. The quantity of the pottery wares, produced there, could amount from 8,6 to 13,76 million units for 50-80 years of such settlement's existence with the coefficient 136 per cent. Such production should be considered as the mass one. The author regards the settlements – proto-cities of the Trypillia culture as pottery handicraft centres [Received December 24, 2003]

Key words: pottery, ceramics, handicraft, proto-cities, the Trypillia culture

Горщик. Глина, ліплення, ритування, теракота, 8,8х13,6 см.
Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н. е. Трипільська культура.

Розкопки Олексія Корвіна-Пітровського 1993 року.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Центр досліджень українського гончарства, інв. №нд-13131.
Фото Олесь Пошивайло. Публікується вперше

ЗАСТОСУВАННЯ ОБРОБЛЕНИХ УЛАМКІВ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ

ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ – РАНЬОГО ЗАЛІЗА (за матеріалами Більського городища)*

© **Петро Гавриш**, кандидат історичних наук

(Полтавський державний педагогічний університет імені Володимира Короленка)

© **Анатолій Гейко**, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

Незважаючи на багаторічні розкопки Більського городища та його околиць, археологи не звертали належну увагу на оброблені уламки глиняного посуду. Ці предмети відомі також на багатьох інших пам'ятках доби пізньої бронзи – раннього заліза України та суміжних територій. Вводяться в науковий обіг знахідки оброблених черепків посуду з Більського городища та округи кінця VIII-V ст. до н. е. Подано етнографічні дані щодо використання черепків у формі кружечків діаметром 2-5 см як фішок-креймахів для гри. Висловлено думку про можливість їх тотожного застосування і в скіфський час

[Одержано 30 січня 2004]

Ключові слова: Більське городище, оброблені фрагменти стінок глиняного посуду, креймах

Серед різноманітних глиняних виробів, знайдених на території Більського городища та його навколишньої округи, трапляються невеликі (переважно розміром у кілька сантиметрів) уламки стінок, зрідка донець посудин, із обробленими краями. У більшості випадків вони є типовими знахідками для місць розташування невисоких пагорбів з домішкою попелу — попелищ, культурні відкладення в яких датуються VIII-VI ст. до н. е. Ці предмети виявлено на багатьох поселеннях та городищах Поворскля (селища Глинське, урочище Гуринівщина-Спаське, Опішне-10, Снопове-1, Шевченки-1, Мачухи-1, Пожарна Балка-2, Стасівське городище тощо) та лівих приток Псла (Диканька-1, Геюсів Яр тощо). Подібні вироби трапляються в Лісостеповому Дніпровському Правобережжі [12, рис.8:11; 2, с.84, рис.64], у степовій зоні України [9, табл.XI:10-13; 17, с.188-191; 16, с.55-57, мал.4:8-17, 18-20.], а також у Криму, наприклад, у попелищах Усть-Альминського городища [3, с.80]. Вони відомі і на чорнолісько-жаботинських пам'ятках [22, с.72; 21, рис.8:6] та в культурі Сахарна-Солончени [7, с.26-27, табл.XLV:6,8,9; XLVII:1-9].

На жаль, більшість дослідників не звертали належну увагу на ці вироби місцевих мешканців. Існують різні гіпотези, які пояснюють призначення цих предметів;

непоодинокі випадки, коли один і той же дослідник висловлював кілька варіантів пояснень. Основні з них такі:

1. Це заготовки до кружал («пряслиць») [18, с.183]. Дійсно, на поселеннях [27, табл.II:5; 16, мал.4:27-28] та серед поховального інвентаря [11, рис.2:8] трапляються оброблені стінки посуду з отворами, але значна кількість знахідок подібних форм та розмірів без отворів не дозволяють стверджувати, що всі вони відносяться до заготовок.

2. Вони слугували для намотування ниток [19, с.277-278]. Під час огляду оброблених уламків стінок посуду з поселень скіфської доби Поворскля, у тому числі і з урочища Десяте Поле, де проводив розкопки Михайло Рудинський, не помітно слідів від ниток, які б могли намотуватися. До того ж катушкою може слугувати будь-який предмет, навіть спеціально не підготовлений. У наш час, як правило, намотування здійснюється

* Статтю підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України XX-початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

без використання сторонніх предметів, на скручені у декілька разів нитки.

3. Використовувалися під час випалювання посуду [5, с.87-88; 7, с.26]. Важко сказати, для чого ж могли слугувати ці предмети під час випалювання. Як прокладки між стінками випалюваного посуду, щоб вони не злипалися між собою, оброблені стінки битого посуду не могли застосовуватися, оскільки такі дії прикметні для випалювання лише полив'яних виробів.

4. Лощила для обробки шкір [16, с.55-57]. Під час розкопок Совутинського городища на о.Хортиця виявлено кілька схожих предметів, що датуються VI-III ст. до н. е. Вони мають одну або кілька спрацьованих, нерідко заглажених або й зализкованих площин. Максим Остапенко на основі досліджень попередників [24; 20] оброблені уламки посуду пов'язує з лощиками для шкір. За їх допомогою сировина доводилася до стану замші [17, с.191; 16, с.56-57]. Щоправда експериментально-трасологічні дослідження матеріалів енеоліту і бронзи Середньої Азії засвідчили, що оброблені фрагменти посуду мали поліфункціональне призначення.

Ними могли подрібнювати охру, обробляти шкіри, а деякі з них могли бути шпателями для кераміки [20, с.267].

5. Лощила для обробки стінок кераміки [6, с.277-278; 7, с.26; 8, с.85; 2, с.84], або шпателі для формування посуду [7, с.26]. Нерідко останню версію об'єднують з попередньою [2, с.84]. Експериментальними дослідженнями в палеокерамологічній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному встановлено, що оброблені глиняні уламки не могли застосовуватися як лощила для обробки стінок посуду. Ними зручно було лише вирівнювати та заглажувати його поверхню. Лискувати ж цими предметами неможливо. Хоча на заглаженій ними поверхні добре лискувати стінки посуду камінцем.

6. Фішки для гри [3, с.80, рис.5:8; 9, с.114; 14, с.46; 2, с.84]. Т.М.Висотська також вважає їх фішками для гри. Дійсно, оброблені черепки посуду округлої форми із лискованими, а нерідко із заповірюваними площинами могли використовуватися як гральні фішки. Це підтверджується й етнографічними спостереженнями*.

*Подібні оброблені стінки гончарних посудин, діаметром 2-5 см, зустрічаються у с.Комсомольське Зіньківського району Полтавської області. За словами старожилів села – Уляни Родіонівни Тоботи, Устини Павлівни Храпач, Іллі Миколайовича Степового – вони називаються «креймах».

«Креймах» – гра, в яку грали сільські діти ще в 30*-40* роках ХХ ст., але правила гри їм розповідали ще їхні батьки та діди. Гра «креймах» була, переважно, дівочою грою, але хлопці також інколи грали в неї.

Повний комплект креймахів складався з 7 штук. Виготовляли їх з уламків розбитого посуду. Шматочки розбитої миски, глечика чи іншої посудини обтесувалися об цеглу, доводилися до правильної округлої форми. Крайом вважався той креймах, на якому був кращик візерунок. Старожили стверджують, що діти інколи навіть навмисно розбивали красиву миску, щоб виготовити з неї комплект креймахів.

За спогадами мешканців села вдалося відтворити правила гри. Кожний з конкурсів мав свою назву, але зафіксувати всі з них не вдалося.

Одночасно грати могли 2 і більше гравців. На першому етапі гри перший гравець сідав додолу, простягаючи ноги вперед, один креймах клав на коліно, а другий підкидав рукою вгору. Доки підкинутий креймах не впав, учасник гри цією ж рукою хапав перший (той, що знаходився на коліні), а потім ловив той, що падав зверху.

Підкидаючи креймах, гравець говорив такі слова:

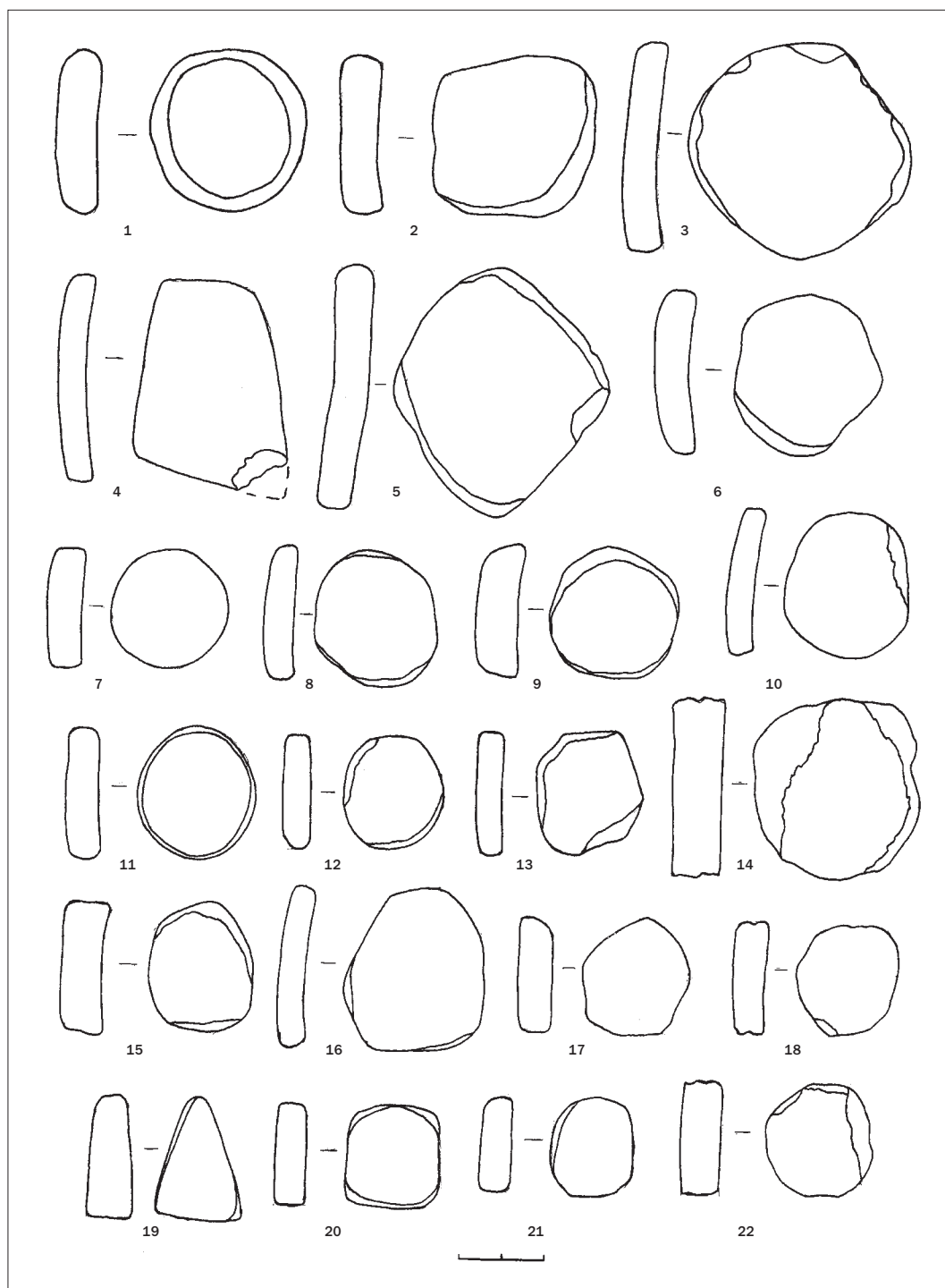
1. Підкидаймо вище вгору,
Щоб не впав креймах додолу.
2. Креймах, креймах кольоровий,
Підлітай повище вгору.
3. Баба свиней годувала, а дід погріб копав,
Не глибокий, не широкий, щоб креймах не впав.

Другий етап був такий самий, як і перший, але на коліно клали вже 2 креймахи. На третьому – 3, і так аж до шостого, на якому на коліно клалися відповідно 6 креймахів. Далі наступав конкурс, який мав назву «Кучерявий дуб». На цьому етапі правила гри були подібними до попередніх, але на коліно вже постійно клася один креймах, а підкидалися одночасно від одного до шести креймахів, відповідно у першому і шостому турах. Гравець закінчує гру, коли він «стратив», тобто не зміг упоратися із завданням у тому чи іншому турі гри. Після цього в гру вступає наступний гравець і так далі.

Переможцем ставав гравець, який першим проходив усі тури. Згідно з правилами гри, переможець отримував комплект креймахів переможеного. Проти одного візерунчастого комплекту могли ставитися кілька простеньких наборів. Отже, у спритного гравця могло накопичитися кілька десятків і навіть сотень комплектів креймахів, а переможцем доводилося виготовляти нові креймахи.

За словами мешканця с.Комсомольське Анатолія Івановича Міщенка, існувало безліч комбінацій та варіантів правил гри з креймахами. Один із них полягав у тому, що кілька чоловік ставали в ряд на певній відстані один від одного. Перший у ряду кидав креймах другому, той – третьому і так далі. Команда, яка переправляла більше креймахів на інший край, – вигравала. (Принагідно щиро дякую краєзнавцю Віталію Піщиті за зібрані етнографічні матеріали та згоду на їх опублікування).

Відомі знахідки обробленого посуду і в інших населених пунктах Полтавщини. У с.Більськ, на місцях, де колись були садиби місцевих мешканців, інколи можна віднайти подібні округлі предмети, виточені з уламків гончарного посуду, інколи з полив'яного. Мешканці Більська кажуть, що такими речами колись гралися діти, як копійками. Креймахи зустрічаються і в містечку Опішному [6, мал.1:11]. На жаль, зафіксувати правила гри з ними покищо нам не вдалося. Слід зазначити, що креймахи також виявлено під час археологічних досліджень у Полтаві [22, рис.14:5,11].

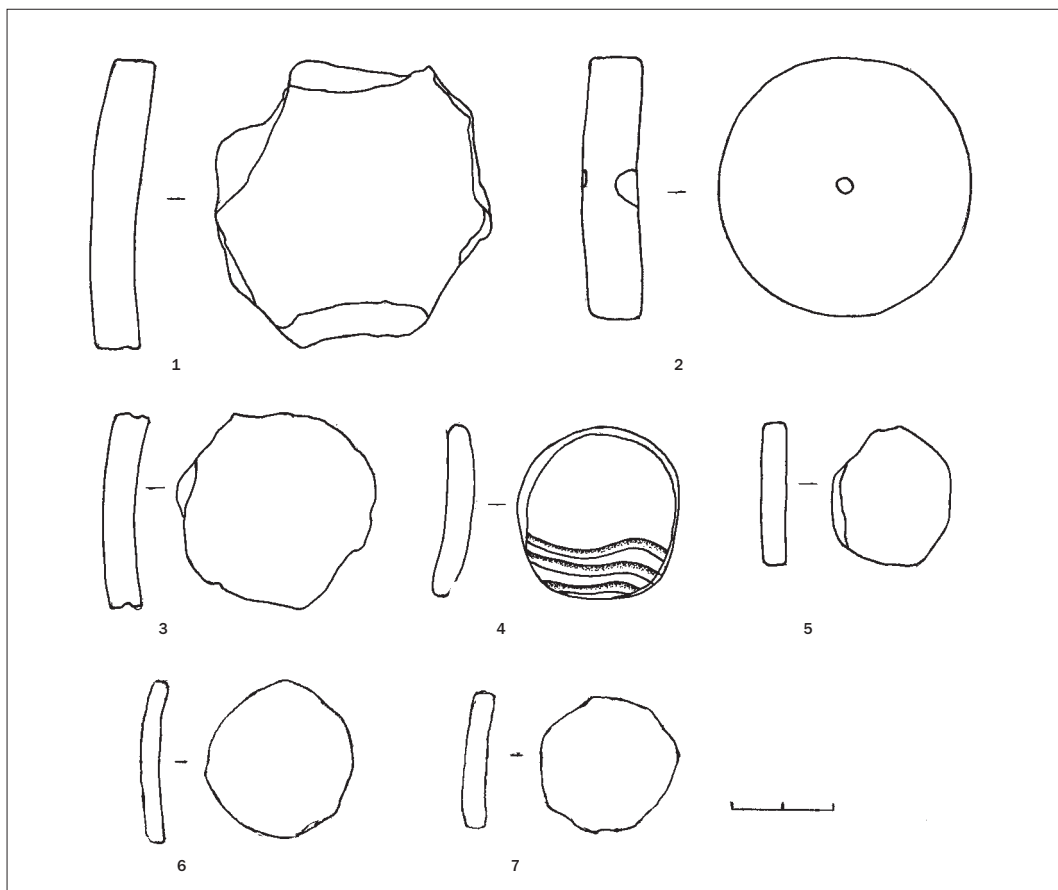

Мал.1. Оброблені уламки посуду.

1-6, 8-11, 14-22 – глина, ліплення, теракота, обточування; 7, 12, 13 – глина, гончарний круг, теракота, обточування.

Західна фортеця Більського городища; попелище №7. Скіфська культура (1-6, 8-11, 14-22); антична культура (7, 12, 13).

Кінець VIII – початок V століття до н. е. Розкопки й матеріали Петра Гавриша 1997-2003 років. Малюнок Анатолія Гейки. Публікується вперше

Мал.2. Оброблені уламки посуду.

1-3 – Західна фортеця Більського городища; попелище №7. Скіфська культура. Кінець VIII–початок V століття до н. е.

Розкопки Петра Гавриша 1997-2003 років

4-7 – Комсомольське, Зіньківщина. Перша половина XX ст. Розвідки Віталія Піщити 2000 року.

Глина, гончарний круг, ритування (4), теракота (1-3, 5-7), полива (4). Малюнок Анатолія Гейка. Публікується вперше

7. Вони відносяться до культових виробів для ворожіння [2, с.84]. Т.М.Висотська відносить оброблені уламки стінок до атрибутів обрядів, пов'язаних з сонцем та вогнем [3, с.82-83]. На жаль, питання про спосіб застосування цих виробів під час ворожіння та в культових обрядах племен скіфського часу залишається нез'ясованим.

8. Одним із авторів цієї статті раніше висловлювався здогад про призначення оброблених кружків для затирання тріщин у глиняному посуді [6, с.277-278], хоча цю гіпотезу й досі не підтверджено даними етнографії чи лабораторних досліджень.

Перший дослідник пам'яток на Більському городищі та в його окрузі Василь Городцов, публікуючи матеріали своїх розкопок 1906 року, лише одного разу згадав, що на попелищах серед фрагментів гончарного грецького

посуду були два чорнолакові уламки «перероблені у формі кружечків» [8, с.155]. Доказом того, що під час розкопок попелищ Більського городища Василю Городцову траплялися оброблені фрагменти глиняного посуду, є археологічна колекція, що зберігається в Державному історичному музеї (Москва, Російська Федерація). Зокрема, вищезгадані речі виявлено в попелищі №1 [27, с.32, табл.II:2,3,5], попелищі №2 [27, с.34, табл.IV:11], попелищі №3 [27, с.36, табл.VI:7,16].

Нічого не згадував про оброблені фрагменти кераміки Борис Граков, який упродовж 1958-1960 років проводив розкопки попелищ на території Західної фортеці Більського городища [10, с.152-160].

Дивно, що й Борис Шрамко, який понад 30 років проводив розкопки на Більському городищі, у тому числі й попелищ Західної фортеці, у своїй монографії жодним

словом не згадав про оброблені уламки посуду [26]. Це притаманно й попереднім його публікаціям матеріалів з розкопок більських попелищ [25].

Інші дослідники Більського городища теж обминули увагою оброблені фрагменти стінок глиняного посуду. Так, Ірина Шрамко вже понад десять років проводить розкопки попелищ Західної фортеці, і лише одного разу згадала в невеликій публікації, що в попелищі №28 було виявлено «оброблені стінки посудин» [28, с.174]. Те ж саме можна сказати і про Володимира Білосора, який щорічно, починаючи з 1997 року, інтенсивно досліджує селище в урочищі Царина на території Великої фортеці Більського городища, проте лише раз опублікував одну знахідку з попелища №1 [15, рис.24]. Під час розкопок Петра Гавриша 1996 року на цьому ж попелищі виявлено кілька таких предметів. Сергій Скорий звернув увагу на знахідку «шашки» зі стінки античної амфори під час розкопок селища з попелищами в урочищі Лісовий Кут [13, с.6].

Отже, в публікаціях матеріалів з розкопок Більського городища і поселень його округи маємо зовсім небагато інформації про загальні знахідки у вигляді невеликих оброблених фрагментів стінок глиняного посуду, які є типовими в культурних нашаруваннях передскіфського і ранньоскіфського часу. Очевидячки, непоказний вигляд та незрозуміле функціональне призначення цих речей стали причиною того, що дослідники ними не зацікавилися. На нашу думку, вони заслуговують бути предметом окремого дослідження.

Систематичні, від 1994 року, дослідження одного з авторів статті на Більському городищі і поселеннях прилеглої округи переконують, що оброблені фрагменти стінок глиняного посуду є звичайними й досить часто трапляються в культурних нашаруваннях і в археологічних комплексах. Є переконливі свідчення того факту, що ці предмети виготовлялися місцевими мешканцями епохи раннього залізного віку: знайдено чимало заготовок для них округлої форми з обламаними краями.

У розкопі 1994 року, на ділянці між попелищем №22 і північною частиною кільцевого валу Західної фортеці Більського городища площею лише 180 кв.м, виявлено 10 означених знахідок [4, с.77]. У 1995 році під час розкопок попелища на великому поселенні біля с.Довжик, за 10 км від Більського городища, знайдено кілька оброблених фрагментів кераміки. У 1996 році під час розкопок попелища на поселенні в урочищі Геюсів Яр, в окрузі с.Куземин, за кілька кілометрів від валів Більського городища, знайдено 3 подібні предмети.

Упродовж 1997-2003 років способом суцільного розкопу розміром 35х35 м (площа 1225 кв.м) було повністю досліджено попелище №7 у північно-східному секторі Західної фортеці Більського городища. У культурному шарі та в археологічних комплексах на дослідженій території виявлено 51 обточений фрагмент стінок гли-

няних посудин і 24 заготовки з лише обламаними краями. Навколо попелища, на поверхні поля, знайдено ще понад десять таких предметів.

Таким чином, у нашому розпорядженні є близько сотні знахідок оброблених фрагментів кераміки, зафіксованих у польовій документації і наукових звітах. Така джерельна база дозволяє провести відповідні дослідницькі процедури і зробити певні узагальнення й висновки.

Як уже зазначалося, під час розкопок попелища №7 виявлено 75 оброблених черепків глиняного посуду, з яких 61 шт. знайдено в культурному шарі розкопу і 14 шт. виявлено у восьми археологічних комплексах (різного призначення ямах).

Форма оброблених фрагментів та їх заготовок із стінок глиняних посудин неоднорідна, хоча явно переважають округлі контури. Іноді важко визначити геометричну форму виробів. Подаємо дані про форму виробів, хоча слід мати на увазі, що визначення, в окремих випадках, може бути спірним: форму у вигляді круга мають 48 виробів; п'ятикутну, інколи з трохи заокругленими кутами – 9; округлоквадратну – 5; еліпсоподібну – 3; подібну до квадрата – 2; округлопрямокутну – 2; округлоромбічну – 1; округлоп'ятикутну – 1; ромбічну – 1; трапецієподібну – 1; трикутну – 1 виріб (мал.1; 2).

Загалом же, усі знахідки об'єднуються в один технологічний ланцюжок, у якому можна виділити дві стадії: 1) відбір невеликих фрагментів стінок глиняних посудин і обламування (чи відбивання) країв, щоб надати їм необхідну геометричну форму, переважно округлих обрисів; 2) обточування країв, яке з різних причин не завершено, або повністю зроблене обточування країв по всьому периметру виробів. Діаметр заготовок та готових виробів коливається в межах від 2 до 6-7 см. На нашу думку, відмінності між досліджуваними знахідками у формі та в обробці країв пов'язані з їх різним функціональним призначенням.

Посудини, черепки з яких відбиралися для виготовлення означених предметів, були різного призначення. У переважній більшості – це стінки ліплених горщиків місцевого виробництва; іноді для заготовки брали стінку миски; лише в одному випадку використано денце маленького горщика, у п'яти випадках – стінки античних амфор. Як ми вже зазначали, Василь Городцов під час своїх розкопок попелищ у Західній фортеці Більського городища знаходив вироби округлої форми зі стінок античного столового посуду.

У межах розкопу попелища №7 знахідки оброблених фрагментів кераміки траплялися на більшій частині його території, за винятком центральної частини попелища, східної та західної периферії. Чітко спостерігається скупчення цих предметів на краях північно-західного та південно-східного секторів попелища, де розташовувалися житлово-побутові комплекси, у складі яких

Мал.3. Оброблені уламки посуду. Глина, ліплення, теракота, обточування.
Західна фортеця Більського городища; попелище №7. Скіфська культура. Кінець VIII–початок V століття до н. е.
Розкопки й матеріали Петра Гавриша 1997–2003 років. Фото Олеса Пошивайла. Публікується вперше

були великі глинобитні печі. У північно-західному секторі попелища виявлено 21 знахідку оброблених фрагментів кераміки, а в південно-східному – 29. У першому випадку всі знахідки походять з культурного шару, а в другому – понад третину їх виявлено в археологічних комплексах. Між двома скупченнями знахідок не помічено відмін у формі, розмірах чи способах виготовлення виробів. Достовірним можна вважати те, що виготовлення і використання оброблених фрагментів стінок глиняного посуду пов'язане не з усіма житлово-побутовими комплексами (садибами), які функціонували навколо пагорба-попелища.

Означена піч знаходилася в напівземлянковому приміщенні розміром 3,90х2,50 м (яма №52). Вона стояла на глинобитній основі (1,30х1,20 м), у протилежному від входу в приміщення кутку. Перед челюстями печі була неглибока (до 10 см) тарілкоподібна заглибина, щільно заповнена шаром попелу й дрібного вугілля. Піч мала склепіння висотою близько 40 см і товщину стінок від 2,5 до 4 см. Склепіння трималося на плетеному з лози

каркасі, який з обох сторін був обмазаний глиною. Хоча стінки печі зсередини були досить обпечені й задимлені, але візуально помітно, що високої температури вогню в печі не було. Верхня частина склепіння не мала наскрізного шару пропеченої глини і була досить крихкою. На поверхні череня печі зафіксовано шар попелу і дрібних вуглинок товщиною в кілька сантиметрів. Сам черінь також не був монолітним, а кришився. Приміщення, де знаходилася піч, мало зрубну конструкцію із жердин діаметром 6–10 см, без глиняної обмазки. У заповненні ями приміщення серед численних знахідок ранньоскіфського часу є три оброблені фрагменти стінок ліпленого горщика. Цікавою є знахідка глиняного кружала для веретена, верх і низ якого стерті об тверду поверхню. На думку одного з авторів, це може свідчити про подібне функціональне призначення цих предметів. Вірогідно, існував якийсь зв'язок між обробленими фрагментами стінок посуду, обточеним кружалом і глинобитною піччю, яка навряд чи була призначена для обігрівання приміщення чи кухонних потреб жителів у

порівняно невеликому приміщенні. Мабуть, піч мала технічне призначення. Її використання можна пов'язати із випалюванням посуду. До речі, це приміщення з піччю знаходиться практично посередині південно-східного скупчення знахідок оброблених стінок кераміки. Згадувана піч вирізняється з-поміж інших своїми розмірами. Середній діаметр печей на Західному Більському городищі становить 0,6-0,8 м. На Східному укріпленні Більського городища знайдено піч для випалювання посуду. Вона також вирізнялася своїми розмірами. Її черинь мав форму неправильного овалу розміром 1,55х1,7 м [26, с.113].

Час існування оброблених фрагментів стінок глиняного посуду в побуті населення Більського городища і округи можна з'ясувати, врахувавши обставини виявлення їх у культурних нашаруваннях та в археологічних комплексах із супутніми речами, хронологію яких уже визначено археологами. У культурному шарі попелища №7 виявлено 61 означену знахідку. У пластах товщиною 25 см, починаючи від верху, вони розподіляються таким чином: у першому пласті – 6, у другому – 22, у третьому – 17, у четвертому – 11, у п'ятому – 5 шт. Стратиграфічна хронологія у попелищі №7 не «спрацьовує», бо житлово-побутові комплекси навколо попелища функціонували в різний час. Також треба брати до уваги і процес руйнування попелища, насип якого накопичувався в передскіфський та ранньоскіфський часи, а потім розсувався і перекривав нашарування більш пізнього часу. Але під час розкопок помічено, що оброблені фрагменти кераміки практично завжди супроводжують скупчення уламків лисованого посуду чорного кольору архаїчних форм, а також ліплених горщиків, оздоблених наліпним валиком з пальцевими вдавненнями чи щипками на шийці або на тулубі. Подібна ситуація характерна й для попелищ на поселеннях Довжик і Геюсів Яр в окрузі Більського городища.

Більш точно з'ясувати хронологію фрагментів стінок кераміки допомагають археологічні комплекси попелищ. Як зазначалося, у восьми ямах попелища №7 виявлено 14 означених знахідок. У ямі №52, згаданій в описові приміщення з глинобитною піччю, серед вінець горщиків є фрагменти, оздоблені наліпним кільцевим валиком з пальцевими вдавненнями, від якого вниз, на плечики, звисає «хвостик». Тут також наявний уламок тулуба великого горщика, на якому наліплено масивний горизонтальний валик з пальцевими вдавненнями. Подібні посудини траплялися в комплексах передскіфського часу, але звичайні і для VII ст. до н. е.

Поруч з ямою №52, на північний захід, знаходиться яма №42, яка репрезентує рештки напівземлянкової зрубної прямокутної споруди, розміром 3,80х3,80 м. Там, серед уламків архаїчного ліпленого посуду, частина якого типова для передскіфського часу, знайдено круглий оброблений фрагмент стінки горщика.

На північний захід від ями №42, неподалік знаходиться велика яма №44, яка репрезентує напівземлянкову зрубну споруду розміром 5,20х4,20 м. Особливість цього об'єкта полягає в тому, що всередині приміщення знаходиться яма-погрібок зі східцями розміром 2,60х1,50 м і глибиною до 1,3 м. Стратиграфічні спостереження і комплекс знахідок дають підстави розглядати погрібок як більш ранній побутовий об'єкт, який засипався після пожежі, а на цьому місці згодом було зведено велику будівлю, вірогідно, житло. У заповненні погрібка виявлено уламки посуду, характерного для ранньоскіфської доби другої половини VII ст. до н. е. Серед них знайдено круглий оброблений фрагмент глиняної стінки. У приміщенні ями №44 знайдено ще 4 подібні предмети. Вони, на підставі супутніх знахідок, датуються VI ст. до н. е.

По одній знахідці оброблених фрагментів стінок глиняного посуду виявлено в складі ще п'яти археологічних комплексів попелища 7 (ями №39, 40, 43, 54, 55), які датуються VII-VI ст. до н. е., окремі, можливо, не пізніше початком V ст. до н. е.

Хронологічні визначення часу функціонування оброблених стінок глиняних посудин, за матеріалами попелища №7 у Західній фортеці, збігаються з хронологією подібних знахідок в інших археологічних комплексах як у Більському городищі, так і на поселеннях його округи. Зокрема, у розкопі 1994 року, поруч північного валу Західної фортеці, погрібок №2 із обробленими глиняними фрагментами датується другою половиною VII–першою половиною VI ст. до н. е. [4, с.77]. На селищі в урочищі Лісовий Кут на території Великої фортеці подібний предмет, зроблений зі стінки античної амфори, виявлено у погрібку першої половини V ст. до н. е. [13, с.26-27]. На поселенні Довжик маленький оброблений фрагмент кераміки знайдено на підлозі житла (яма №6) VII ст. до н. е.

Підсумовуючи дані з хронології знайдених на Більському городищі та на поселеннях округи оброблених фрагментів стінок глиняного посуду, можна зробити висновок, що час їх існування синхронний з історією попелищ і навколишніх житлових комплексів. Цей час можна окреслити від кінця VIII–до початку V ст. до н. е.

Дослідниками досі не встановлено точне призначення оброблених уламків глиняних стінок посуду. Найбільш ймовірними залишаються версії про використання їх як шпательів для загладжування стінок ліпленого посуду, фішок для гри і, можливо, як лощик для обробки шкіри. Можливо, оброблені фрагменти посуду мали поліфункціональне призначення, про що свідчить різноманітність форм та неоднаковий ступінь обробленості поверхні. Проведення додаткових експериментально-трасологічних досліджень, заодно із застосуванням методу бінокулярної мікроскопії, дозволять у недалекому майбутньому більш точно визначити сферу їх застосування.

1. Андриенко В.П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп II) // Донецкий археологический сборник. – Донецк: Аверс Ко ЛТД, 1992.
2. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). – Киев-Краков: издание Национальной академии наук Украины, Института археологии, Ягеллонского университета, Института археологии, 2000. – 157 с.: 83 илл.
3. Высотская Т.М. К вопросу о позднескифских зольниках // Российская археология. – 2001. – №3. – С.77-87.
4. Гавриш П.Я. Розкопки на Більському Західному городищі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.72-78.
5. Гайдукевич В.Ф. Античные керамические обжигательные печи. – М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 116 с.
6. Гейко А.В. Стародавнє знаряддя праці гончарів // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.275-278.
7. Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. Глиняный памятник Среднего Поднестровья. – Тирасполь: Мако, 1995. – 274 с.
8. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Труды XIV Археологического съезда. – М.: тип. Г.Лисснера и Д.Собко, 1911. – Т.III. – С.93-161.
9. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – №36. – 240 с.
10. Граков Б.Н. Скифы: Научно-популярный очерк. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1971. – 170 с.
11. Ковпаненко Г.Т. Курганы скифского времени у с.Медвин в Поросье // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С.40-72.
12. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкацкий регион). – К.: Наукова думка, 1989. – 336 с.
13. Мурзин В.Ю., Ролле Р. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – К.: издание Института археологии НАН Украины, Немецкого научно-исследовательского общества, 2002. – 87 с.
14. Мурзин В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. – Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. – 104 с.
15. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции в 1997 г. – К.: издание Института археологии НАН Украины, Немецкого научно-исследовательского общества, 1998. – 62 с.
16. Остапенко М.А. Пам'ятки осілості скіфського часу на острові Хортиця // Археологія. – 2001. – №1. – С.51-67.
17. Остапенко М.А., Кабалія Д.Р. Скільські керамічні знаряддя з Совутинського городища // Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-літтю Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. – Запорожье: издание Запорожского государственного университета, Московского государственного университета, Института археологии НАН Украины, Запорожского областного краеведческого музея, 1999. – С.188-191.
18. Приходюк О.М., Петраускас О.В. Археологічні дослідження в паріччі Тясмину в 1990-1993 рр. // Полтавський археологічний збірник-1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.170-187.
19. Рудинский М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946) // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1949. – Т.2. – С.53-79.
20. Скакун Н.Н. Экспериментально-трассологические исследования керамических орудий труда в эпоху палеометалла (по материалам Алтын-депе и Теккем-депе) // Советская археология. – 1977. – №1. – С.264-268.
21. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (К вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // Археологический сборник. – Л.: Искусство, 1983. – Вып.23. – С.60-72.
22. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 248 с.
23. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2000. – С.54-66.
24. Хлопина Л.И. Новый тип орудий эпохи бронзы (Южная Туркмения) // Советская археология. – 1974. – №3. – С.240-242.
25. Шрамко Б.А. Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968 году. – К., 1971. – Вып.3. – С.49-58.
26. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.
27. Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.29-54.
28. Шрамко И.Б. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности. – Харьков: АО «Бизнес-Информ», 1995. – С.174-175.

**THE USE OF THE WORKED-UP FRAGMENTS OF CLAY VESSELS IN THE LATE BRONZE AGE–THE EARLY IRON AGE:
(ON THE BASIS OF THE MATERIALS OF THE BILSK HILLFORT)
Petro Gavrysh (Poltava), Anatoly Geyko (Opishne)**

In spite of the excavations of the Bilska hillfort and its neighborhood throughout many years, the archaeologists did not give the proper attention to the worked-up earthenware's fragments. Such objects are known on many sites of the Late Bronze Age–the Early Iron Age in the Ukraine and the neighboring territories too. The authors of this article put into the scientific circulation their finds of worked-up potsherds from the Bilska hillfort and its neighborhood. They date from the late eighth–the fifth centuries BC. The ethnographic facts of the use of the potsherds in the shape of little circles, which had the diameter of 2-5 cm, as fishes for games («kreymakhy»), are given here. The opinion of the possibility of their identical use also at the Scythian time is advanced
[Received January 30, 2004]

Key words: the Bilska hillfort, worked-up fragments of the clay vessels' wallls, «kreymakh»

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ГЛИНЯНИХ КРУЖАЛ ЯК ФОРМОТВОРЧИЙ ФАКТОР*

© **Анатолій Щербань**, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

Глиняні кружала, які впродовж кількох тисячоліть використовувались як деталі веретен у народів Євразії, різні за формою. Одним із формотворчих факторів у процесі виготовлення глиняних кружал були особливості їх ліплення. Шляхом експериментального моделювання автор відтворює процес їх виготовлення і з'ясовує, яким чином технологічні прийоми впливали на форму кружал

[Одержано 11 грудня 2003]

Ключові слова: кружало, заготовка, технологія

Глиняні кружала впродовж кількох тисячоліть використовувались як деталі веретен у різних народів майже на всій території Євразії. Вони були різними за формами та розмірами.

Хоча кружала описуються в численних роботах, присвячених вивченню матеріальної та духовної культур давнього населення України, безпосередньо їм присвячено порівняно мало досліджень [10, с.19-26; 8, с.14-16]. Така ж ситуація і в інших регіонах Східної Європи, хоча й відзначимо кращу вивченість подібних до кружал за формою важків на території, що знаходиться на північ від України [12, с.111-120; 8, с.189-194]. Аналізуючи цю групу знахідок, класифікуючи їх переважно за формою осьового (вертикального) перетину, дослідники мало вивчають фактори, що вплинули на виготовлення тих чи інших типів кружал. Це досить складно, адже таких факторів є кілька і виявити їх непросто.

Усі кружала, за формою осьового перетину, можна поділити на сім типів (конусоподібні, біконічні, сфероподібні, циліндроподібні, дископодібні, катушкоподібні, посудиноподібні), з яких можна виділити тринадцять підтипів і більше двохсот варіантів. Незважаючи на те, що археологічні культури на території України постійно змінювалися, а тому прослідкувати їх спадкоємність не завжди вдається, приходжу до висновку, що кількість типів, а відповідно й підтипів та варіантів, кружал у різних археологічних культурах була різною. Скажімо, у вжитку носіїв трипільської культури були переважно три

типи кружал: конусоподібні, біконічні [9, табл.ІІ:6-17] та дископодібні. З часом кількість різних типів кружал на території України зростала, і вже наприкінці бронзового віку у вжитку були всі можливі їх типи. Уперше в комплексі одного поселення вони поєдналися на пам'ятках чорноліської культури (придністровська група) [6, с.24-108]. Але кількість варіантів була незначною. Свого піку формотворчий процес досяг на початку раннього залізного віку, коли, окрім використання всіх можливих типів, у вжитку були майже всі можливі варіанти кружал.

Під час дослідження кружал, знайдених на території сучасної України, мною виділено такі фактори, що могли впливати на виготовлення різних за формою кружал:

- 1) культурна традиція;
- 2) необхідні експлуатаційні характеристики;
- 3) технологічні особливості виготовлення.

Перші два з них найбільше впливають на виготовлення майстром того чи іншого типу чи підтипу виробу, третій – на причини появи варіантів. Як засвідчено експериментально, на відміну від посуду, для ліплених кружал склад формувальної маси, умови випалювання, висушування великого значення не мали. На форму виробів вони якщо й впливали, то незначною мірою.

* Статтю підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України ХХ–початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

Мета цієї розвідки – аналіз технологічних особливостей виготовлення кружал як формотворчого фактора. Основною джерельною базою дослідження є матеріали з пам'яток початку доби раннього заліза Лівобережного Лісостепу України. Для порівняння використано вироби інших археологічних культур та територій. Оскільки технологічні прийоми виготовлення глиняних кружал є універсальними, це дослідження, вважаю, можна поширити на всю територію їх застосування.

Для досягнення мети використано методи візуального та мікроскопного обстеження кружал, експериментального моделювання технологічного процесу. Дослідження проводилися в палеокерамологічній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Технологія виготовлення глиняних кружал у науковій літературі не аналізувалася: лише Михайло Лошенко коротко зупинився на технології виготовлення важків милоградської культури (подібних за формою до кружал) [8, с.189]. Причин цього кілька. З-поміж найсуттєвіших назву недостатню увагу вчених до кружал і відсутність спеціалістів-керамологів серед їх дослідників.

Як відомо, кожен майстер виготовляє свої вироби, послуговуючись певними прийомами, зважаючи на власний досвід та знання, здобуті попередніми поколіннями. Способи формування кружала з глини були майже незмінними, а тому відносно легко реконструюються за допомогою експериментального моделювання. На основі всього масиву кружал періоду від найдавніших часів до початку доби раннього заліза можна виділити загальні прийоми виготовлення цих виробів, зумовлені властивостями формувальної маси, їх формами і вжитковим призначенням, бажаними параметрами. Михайло Лошенко виділив три способи виготовлення глиняних важків милоградської культури [8, с.189], які частково можна використати для дослідження кружал інших культур, хоча їх і недостатньо для повної характеристики техніки виготовлення глиняних кружал.

Мною глиняні кружала, за станом формувальної маси, поділено на два підвідділи:

- 1) виліплені з глини;
- 2) виготовлені з черепків.

Виліпити кружала з глини можна двома способами:

1. Спершу глиняній заготовці надається бажана форма; далі, за допомогою конусоподібного чи циліндроподібного стержня, у виліпленій фігурі пробивається отвір.
2. Виріб від початку ліпиться на стержні, при витягуванні якого утворюється отвір.

Аналіз показав, що другим способом виготовляли переважно важки, висота яких більша за діаметр, а форма видовжено-біконічно-овальна в повздовж-

ньому (осьовому) перетині. Такі вироби трапляються рідко. Відомі вони з розкопок попелища V Тараноярського поселення (найпізніший шар) [11, табл.III:10], розвідок на поселенні Дмитренкова Балка тощо. Серед важків милоградської культури таку техніку виготовлення вдалося простежити лише за одним предметом [8, с.189]. Причиною того, що кружала не виготовляли другим способом, були експлуатаційні вимоги до них. Передовсім, необхідною умовою виготовлення кружал була симетричність щодо вертикальної осі для забезпечення рівномірності обертання веретена з кружалом під час прядіння. Вироби з такими характеристиками простіше виготовляти першим способом з кульки, створеної обертанням шматочка глини між долонями, з наступним проколюванням його вздовж осі обертання (мал.1; 2).

Щоб виготовити кружала з уламків глиняного посуду, заготовці слід було надати округлу форму, зашліфувати грані об тверду поверхню, і просвердлити отвір. Параметри використаного черепка зумовлюють форму виготовленого таким чином виробу. Відповідно, більшість виготовлених з черепків кружал – дископодібні. Лише впродовж V-початку III ст. до н. е., коли на території сучасної України з'явилося багато якісного й міцного античного посуду, з ручок амфор іноді виготовляли вироби циліндроподібної форми (поселення біля Диканьки) [16, мал.3:8], а з ніжок (здебільшого на території Степової Скіфії) – видовженої зрізано-сферичної [3, рис.1:7].

Вироби, віднесені за сировиною до першого та другого підвідділів, відомі ще з часу неоліту-єнеоліту на всій території Євразії. Але в більшості археологічних культур переважають ліплені кружала. Спосіб їх виготовлення з фрагментів глиняного посуду і каменю не набув значного поширення, хоча й прослідковується збільшення кількості таких кружал у археологічних культурах у певні періоди їх існування. Характерно, що на території України кількість кружал з фрагментів посуду збільшувалася в носіїв культур, які використовували якісний глиняний посуд і, відповідно, мали значну кількість його фрагментів, придатних для обточування та просвердлювання (трипільська культура, культури середньоскіфського часу). У скіфський період це можна пояснити наявністю великої кількості фрагментів античних амфор, з яких і виготовляли кружала. Серед пам'яток усіх археологічних культур України виділяється Михайлівське поселення ямної культури, де переважаючи більшість кружал було виготовлено з фрагментів стінок горщиків [7, с.157].

Найбільше типів і варіантів кружал, звичайно, можна утворити під час ліплення кружала. Проте ця кількість обмежується можливою формою виробу та необхідними для експлуатації характеристиками.

Початковим етапом у ліпленні кожного кружала було створення біконічної, сфероподібної чи циліндроподібної заготовки. Ймовірно, саме форма заготовки у виготовленні кружала була визначальною, адже від неї залежить форма кружала. Наприклад, з біконічної найлегше виготовити біконічні, зрізано-біконічні, конічні з діаметром ледь чи значно більшим за висоту, посудиноподібні вироби; з циліндроподібної – високі конусоподібні, зрізано-конічні, циліндроподібні; зі сфероподібної – низькі зрізано-конічні, плескаті, напівсферичні, сферичні, зрізано-сферичні тощо. Подальші операції залежали від форми потрібного кружала.

Кульку зручно формувати, коли відповідний до розмірів майбутнього кружала шматочок глини прокочується колоподібними рухами між долонями (мал.1:3). Від ступеня тиснення на заготовку, викривлення поверхні долонь та рухів майстра залежить форма кульки, яка може бути від сфероподібної до біконічної з округлими бічними поверхнями та ребром. Залежно від ступеня тиснення долонь під час формування заготовки, кулька буде вищою (якщо тиск менший) і нижчою (якщо тиск більший). Співвідношення між діаметром та висотою виробів залежало й від розміру висхідної грудки. В результаті експерименту встановлено [експеримент від 20.11.2003]: чим більшу грудку глини взято для кружала (величина зумовлена необхідними експлуатаційними характеристиками виробу), тим плескатішою буде заготовка і, відповідно, виготовлене з неї кружало. Чим менший шматочок глини, тим більш витягнуті пропорції можна надати виробу. Цим фактором, окрім інших, можна пояснити причини збільшення кількості варіантів кружал на поселеннях Лівобережного Лісостепу України початку доби раннього заліза. Адже, порівняно з більш раннім періодом, розміри кружал у цей час значно зменшилися. Відповідно, з'явилася можливість виготовляти кружала більш видовжених пропорцій.

Варіанти кружал утворюються й залежно від операцій, що проводить гончар із заготовкою. Коли почергово здавлювати бічну поверхню пальцями, обертаючи кружало навколо осі, вона вгинається (мал.2:3). Надавивши на вершину або, відповідно, на вершину і основу, вони сплющуються (мал.1:5, 2:2). Коли придавлювати на плоскій поверхні, площини, що здавлювалися, будуть плоскими, на долоні – опуклими. Під час надавлювання пальцем можна більше регулювати викривленість поверхні: якщо надавлювати несилю – вона буде дещо опуклою; із силою – ввігнутою. Сплющувати вершину можна, кинувши заготовку (вертикально вершиною) на плоску поверхню. У цьому випадку, варіант залежатиме від сили, з якою кинуто, а також від пластичності формувальної маси, яка залежить значною мірою від ступеня її вологості.

Найпростішим уявляється спосіб виготовлення сфероподібних виробів з діаметром, приблизно рівним висоті, біконічних та циліндроподібних виробів, адже саме такі форми можуть мати заготовки кружал.

Сфероподібні кружала, з діаметром приблизно рівним до висоти, з'явилися на території України порівняно пізно – у добу середньої-пізньої бронзи [1, рис.9:12,13], ймовірно, внаслідок західного впливу. Зокрема, вони відомі на пам'ятці ранньої бронзи Езеро [4, с.389, обр.191:п, с.390, табл.222]. Причому, кількість їх на пам'ятках доскіфських культур мізерна. На Лівобережжі найбільше їх знайдено на пам'ятках кінця VI – початку III ст. до н. е., що можна пояснити також поширенням у побуті іншого, порівняно з попереднім, типом веретена, також і способу прядіння: більш-менш тонкої і прямої палички з одним чи двома (для збільшення ваги) невеликими за діаметром кружалами. Зважаючи на те, що сфероподібні кружала нечисленні на археологічних пам'ятках України до початку середньоскіфської доби, ймовірно, такі кружала мало задовольняли вимоги прядь. Тому в цей час сфероподібну заготовку стискували, щоб діаметр виробу значно перевищував висоту. У результаті цього утворювалися кружала сплющено-сферичної (трапляються з доби енеоліту), напівсферичної та зрізано-конічної (використовуються з середньобронзового віку; у населення зрубної культури переважають) форми.

На території України ще від часу трипільської культури переважали кружала, виготовлені з біконічної заготовки. Напевно, з такої заготовки виготовляли й більшість кружал конусоподібної форми з діаметром більшим і значно більшим від висоти. Таку форму найдоцільніше утворювати, придавлюючи вершину заготовки з більшою силою і довше. На пам'ятках Лівобережного Лісостепу виліплені таким способом кружала побутували впродовж VIII-початку III ст. до н. е., хоча відзначено зростання їх кількості наприкінці ранньоскіфського часу.

Біконічні, конусоподібні кружала можна виготовити і не з біконічної заготовки, але з біконічної зробити це легше і швидше. Коли заготовка формується, обертаючись поміж долонями майстра, утворюється правильної форми тіло обертання, яке, відповідно, центрується. Кружало, утворене з такої заготовки, має правильну геометричну форму. Якщо воно виліплюється пальцями рук, унаслідок більшого впливу майстра, для надання симетрії виробу потрібно докласти більше зусиль, а форма буде менш досконалою.

Циліндроподібна заготовка утворювалася повздовжніми ковзаючими рухами паралельно поставлених долонь. Якщо долоні нахилені – утворюється конус (мал.2:1). Також можна формувати конус із циліндра,

1

2

3

4

5

6

Мал. 1. Експериментальне виготовлення зрізанобіконічного кружала.
Глина, ліплення, проколювання. Опішне, Полтавщина. 2004. Палеокерамологічна лабораторія
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Фото Олеся Пошивайла

качаючи його на твердій рівній поверхні або тримаючи на пальці, долоні однієї руки чи іншій поверхні, пальцями іншої руки надаючи форму. Циліндроподібна форма кружал під час прядіння мало себе виправдовувала, тому в археологічних культурах України такі кружала значного поширення не набули.

Дуже просто виготовити дископодібне кружало, якщо заготовка розплекувалася поміж долонями. При цьому силою надавлювання регулювалася висота виробу, а від ступеня викривлення поверхні долоні залежало викрив-

лення вершини та основи. Простота виготовлення й гарні експлуатаційні характеристики призвели до того, що такі типи кружал побутували від початку їх винайдення й до кінця досліджуваного періоду, задовольняючи вимоги прядь. Щоправда, на початок доби раннього заліза відсоток таких кружал був незначним.

Вивчення кружал Лівобережного Лісостепу України скіфського часу переконує в тому, що лише невелику їх кількість виліплено пальцями рук, а не із заготовки, утвореної обертанням грудочки глини між долонями.

1

2

3

4

5

6

Мал. 2. Експериментальне виготовлення зрізаноконічного кружала.
Глина, ліплення, проколювання. Опішне, Полтавщина. 2004. Палеокерамологічна лабораторія
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Фото Олеся Пошивайла

На форму кружал впливала і обробка їхньої поверхні з метою декорування. Зокрема, під час лискування чи загладжування поверхні кружал твердим предметом (гладким камінцем, тріскою) у напрямку від вершини до ребра, бічна площина вирівнюється, а ребро загострюється. Особливо це помітно на біконічних та зрізано-біконічних кружалах. Найдавніші з відомих мені кружал на території України, які мають гостре ребро, з'явилися в добу середньої-пізньої бронзи [2, с.116, рис.38; 13, с.95, рис.35:14]. Але найбільшого поширення

кружала з таким параметром набули в добу раннього заліза: у населення скіфського часу Лівобережного Лісостепу України, кобанської [5, с.164, табл.VIII:10-15] і культур кінця I тис. до н. е.–початку I тис. н. е. [14, с.52]. У цих культурах значний відсоток лискованих кружал.

Таким чином, технологічні особливості виготовлення глиняних кружал були одним із важливих формотворчих факторів. Ретельний аналіз їх дозволяє прослідкувати еволюцію кружал на території України від початку використання цих виробів.

1. Березанская С.С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // *Неолит и бронзовый век Украины*. – К.: Наукова думка, 1976. – С.190-221.
2. Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.
3. Гаврилюк Н.А. Прядение у степных скифов // *Скифы Северного Причерноморья*. – К.: Наукова думка, 1987. – С.116-130.
4. Езеро. Раннобронзовото селище / Под ред. Георгиева Г.И., Мерперта Н.Я., Катинчарова Р.В., Димитров Д.Г. – София: Изд-во на БАН, 1979. – 548 с.
5. Козенкова В.И. Материальная основа быта кобанских племен: западный вариант // *Свод археологических источников России*. – 1998. – 200 с.
6. Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непортовської групи пам'яток). – Львів: Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, 1998. – 224 с.
7. Лагодовская О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 215 с.
8. Лашанкоў М.І. Грузікі мілаградскай культуры з усходнопалескіх гарадзішчаў // *Помнікі мастацкай культуры Беларусі*. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 194 с.
9. Макаревич М.Л. Трипільське поселення біля с.Паволочі // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – 1952. – Т.IV. – С.96-103.
10. Радзівєвська В.Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // *Археологія*. – 1979. – №32. – С.1926.
11. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – 1949. – Т.2. – С.53-79.
12. Чернай И.Л. Глиняные грузики городища Марица // Пузикова А.И. *Марицкое городище в Посеймье*. – М.: Наука, 1981. – С.111-120.
13. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
14. Шарова О.А. Глиняные пряслица Почепского селища и две традиции в изготовлении пряслиц I тыс. н. э. // *Деснинские древности*. – Брянск: издание Брянского областного краеведческого музея, 1995. – С.51-53.
15. Щербань А.Л. Пам'ятки археології в околицях Диканьки // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – 1998. – Ч.1-2. – Мал.3:8.
16. Щербань Анатолій. Класифікація кружал і важків VIII-III ст. до н. е. з Лісостепу України // *Український керамологічний журнал*. – 2001. – №2. – С.14-16.

THE TECHNOLOGICAL PECULIARITIES OF THE MANUFACTURE OF CLAY SPINDLE WHORLS AS FORM-BUILDING FACTOR Anatoly Shcherban (Opishne)

Clay spindle whorls, that were used as the details of spindles by many peoples in Eurasia, are very different by their shapes. One of the form-building factors for clay spindle whorls were the technological peculiarities of their modelling. The author reconstructs the process of their manufacture by dint of experimental simulation and establishes, how the technological methods influenced the forms of the manufacturing spindle whorls

[Received December 11, 2003]

Key words: spindle whorl, half-finished product, technology

Кружало.

Глина, ліплення, проколювання, дублювання, лискування, димлення, теракота, 2,5х3,1 см.

Диканька, Полтавщина. VIII-VII століття до н. е.

Розвідки Анатолія Щербаня.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв. №нд-13655. Фото Олеся Пошивайла.

Публікується вперше

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ НАСЕЛЕНИЕМ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПОСЕЛЕНИИ ГОРОДИЩЕ НА Р.ЯСЕЛЬДА В ПРИПЯТСКОМ ПОЛЕСЬЕ

© Наталья Дубицкая, кандидат исторических наук
(Институт истории Национальной академии наук Беларуси)

Про технологію виготовлення керамічного посуду населенням на поселенні Городище зарубинецької культури у басейні р. Ясельда на Прип'ятському Поліссі. На основі мінерало-петрографічних аналізів автор визначає висхідну сировину, характеризує спеціальні штучні описуючі компоненти: (жорства граніту, шамот, подрібнена болотна руда, глинистий опіснювач). На поселенні зафіксовано чотири рецепти приготування формувальної маси, найбільш поширеним складом із яких був такий: глина+шамот+жорства. Випалювання посуду проводили переважно у відновлювальному газовому середовищі, без застосування спеціальних пристосувань для випалювання [Одержано 28 травня 2003]

Ключові слова: Прип'ятське Полісся, зарубинецька культура, гончарна технологія

Комплекс археологических памятников, состоящий из городища и селища, находится на правом берегу реки Ясельда у деревни Городище Пинского района Брестской области (Беларусь). Памятник известен с 1920-х годов. В 1983 и 1986 годах на городище проводила раскопки В.С.Вергей. Вскрыто около 200 кв.м. Мощность культурного слоя – до 3 м. Раскопки на селище 1987, 1988, 1990 годов также проводились В.С.Вергей, в 1989, 1991-1999 годах – О.В.Иовом. Общая исследованная площадь на селище – около 1000 кв.м. Мощность культурного слоя составляет 0,5-1 м [1, с.144-151]. В гончарном комплексе памятника присутствуют материалы эпохи бронзы, зарубинецкой, вельбарской культур, обломки горшков VIII-IX веков [1, с.144].

В данной публикации рассматриваются некоторые вопросы технологии изготовления глиняной посуды населением зарубинецкой культуры.

Изучение образцов керамики производилось в прозрачных шлифах при помощи поляризационного микроскопа МИН-8. Всего проанализировано 10 образцов керамики (8 образцов происходят из городища – №36,

40, 41, 46, 48, 49, 51, 52; 2 образца из селища – №50, 53).

Посуда представлена, главным образом, лощеными сосудами (8 из 10 образцов). Как правило, каждый образец относится к отдельному сосуду, за исключением образцов №51, 52, которые принадлежат одному сосуду (табл.1).

Вся посуда на поселении сформована без помощи гончарного круга: текстура черепков хаотична.

Изучение этапов технологии изготовления глиняной посуды производилось по следующей программе: 1. Характеристика исходного сырья: а) по минеральному составу глинистого субстрата; б) по концентрации, гранулометрическому и минеральному составу естественной обломочной примеси. 2. Характеристика искусственных отошающих компонентов – вид, концентрация, гранулометрический и минеральный состав. 3. Составление рецептов формовочной массы. 4. Условия обжига.

ХАРАКТЕРИСТИКА ИСХОДНОГО СЫРЬЯ

Гончары на поселении Городище использовали местные глины. Как следует из результатов петрографического изучения археологической керамики, это лег-

коплавкие, преимущественно, гидрослюдистые либо гидрослюдисто-монтмориллонитовые по своему минеральному составу, глинистые породы.

Судя по характеру природной непластичной примеси, характеризующейся как естественный отошитель исходной глинистой породы, использовались глины двух разновидностей. Глины первой разновидности относятся к пластичным, жирным глинам, содержание естественной тонкообломочной примеси в которых не превышает 7-10%. Глины второй разновидности относятся к более тощим глинистым породам, естественный отошитель варьирует от 10 до 25%. Глины из обеих глин использовались в одинаковой степени как для изготовления лощеной, так и лощеной посуды.

Гранулометрический состав естественного обломочного материала невыдержан. Преобладают зерна алевритовой размерности, от мелкой (0,01-0,05 мм) до крупной (0,05-0,1 мм). Мелкопесчаные (0,1-0,25 мм) и среднеспесчаные (0,25-0,5 мм) зерна присутствуют в подчиненном количестве. Отдельные зерна соответствуют крупному (0,5-1,0 мм) и грубому (свыше 1,0 мм) песку. По степени окатанности – зерна угловатые, угловато-окатанные и полуокатанные.

Минеральный состав материала – полевошпатово-кварцевый, в основном, кварцевый. Присутствуют тонкие чешуйки слюды (биотит и мусковит). Из аксессуарных (редких) минералов в составе естественной примеси встречены включения роговой обманки, циркона, цоизита, эпидота. Следует отметить, что резкое преобладание кварца среди зерен, особенно остроугольных форм, в определенной степени свидетельствует о принадлежности материала к естественному отошителю, так как в граните на полевые шпаты приходится примерно 70%, на кварц – около 30%.

Таким образом, оба вида глинистых пород, которые использовались городищенскими гончарами, по минеральному составу глинистой составляющей, по содержанию, гранулометрическому и минеральному составу природной непластичной примеси соответствовали необходимым требованиям для гончарных глин.

ХАРАКТЕРИСТИКА ИСКУССТВЕННЫХ ОТОЩАЮЩИХ КОМПОНЕНТОВ

Для получения соответствующих формовочных масс, отвечающих необходимым технико-технологическим характеристикам, городищенские гончары в сырьевую глину вводили специальные добавки. В качестве специальных отошителей примесей использовались материалы только неорганического происхождения, такие как измельченный керамический бой или шамот, дресва кристаллических пород, измельченная болотная железная руда, глинистый отошитель. Специальные отошительные добавки органического происхождения не применялись.

Основными искусственными отошителями приме-

сями в составах формовочных масс в зарубинецкое время на поселении Городище являлись дресва кристаллических пород и шамот (табл. 1, 2). Присутствие дресвы зафиксировано практически во всех образцах керамики (вызывает затруднение идентификация дресвы только в образце №36), шамот выявлен в 8 из 10 образцов. Содержание дресвы в разных образцах разное. В одних случаях его доля в составе формовочной массы не превышает 2-3% (образцы №36, 40, 48), в других – достигает 10-15%. То же можно сказать об измельченном керамическом отошителе. Содержание шамота в составе формовочных масс исследуемых образцов керамики варьирует от 2-3% до 10%.

Измельченная болотная руда (образцы №40, 51, 52) и глинистый отошитель (образец №19) являлись второстепенными отошительными компонентами. Обычно их вводили в массу в очень небольших количествах (не более 3%).

В качестве исходного материала для получения дресвы использовали обыкновенный биотитовый гранит. Как правило, это были выветрелые гранитные породы, о чем свидетельствуют существенные изменения их минеральных составляющих. Калиевые полевые шпаты (преобладающий компонент гранита) чаще всего пелитизированы по всему зерну или пятнами, в ряде случаев – альбитизированы. По плагиоклазам (группа натрий-кальциевых полевых шпатов) развивается серицит. Биотит (темноцветный слюдястый минерал) нередко существенно разложен. Изменение компонентов дресвы – это не только результат выветривания исходной породы (хотя данный фактор является определяющим), но и в определенной степени – следствие термической обработки и длительного захоронения черепка.

Дресву дробили достаточно мелко, в частности, в формовочных массах лощеных сосудов ее размер не превышал 1,5-2 мм, в нелощеных сосудах она несколько крупнее. Распределение дресвы в массе неравномерное, что может свидетельствовать о недостаточном вымешивании массы.

Материалом для получения керамического отошителя являлся, в большинстве случаев, посудный бой или отходы гончарного производства. По компонентному составу керамическая масса близка к массе черепка (то же количество и та же крупность естественного отошителя). В результате двойного обжига глинистое вещество в составе частиц шамота практически полностью разложено либо приближается к такому состоянию.

Иногда встречаются частицы, глинистое вещество в которых изменено слабее. По-видимому, в этих случаях можно предположить использование относительно тугоплавкого сырья.

Крупность частиц шамота не превышает 2,5 мм, чаще всего не более 1,0-1,5 мм. Тонкоизмельченный керамический отошитель «расплавляется» в формовочной массе, тем самым повышая ее технологические качества.

Таблица 1. Керамика из городища и селища Городище Пинского района Брестской области (материалы В.С.Вергей, минералого-петрографическое описание Н.Н.Дубицкой)

№ образца	Плина	Всего (%)	Естественные отощители						Искусственные отощители												Газовая среда	Всего (%)	Т обжига (°C)			
			раз-мер (мм)	к-во (%)	минеральный состав				раз-мер (мм)	древса						к-во (%)	раз-мер (мм)	глин. отощ.	руда							
					полево-й шпат	кварц	биотит	мусковит		акцес-сопин	полево-й шпат	Ca-Na	K-Na													
1/36	гидро-слюдистые	70-75	15-20	1.0	+	+	кварц	биотит	мусковит	акцескорпин	раз-мер (мм)	к-во (%)	раз-мер (мм)	полево-й шпат	Ca-Na	K-Na	к-во (%)	раз-мер (мм)	к-во (%)	раз-мер (мм)	к-во (%)	раз-мер (мм)	25-30	восстанови-тельная	650-750	
2/40	гидро-слюдистые	80	7-10	1.2	+	+	+	+	+	+	1.0-1.5	2-3	1.0-1.5	+	+	+	+	+	1.0-1.5	5-7	1.0-1.5	1.2	0.5	20	восстанови-тельная	550-650
3/41	гидро-слюдистые	70-75	15-20	0.8	+	+	+	+	+	+	1.5-2.0	5-7	1.5-2.0	+	+	+	+	+	цокзит			25-30	слабо-восстанови-тельная	500-600		
4/46	гидро-слюдистые	70-80	10-15	0.7	+	+	+	+	+	цокзит, эпидот		10-15		+	+	+	+					20-30	слабо-восстанови-тельная	600-650		
5/48	гидро-слюдистые	85	7-10	0.25	+	+	+	+	+	гранат	3	0.5	0.5	+	+	+	3	0.8				15-16	невывержан-ная окисли-тельная	550-650		
6/49	гидро-слюдистые	75	10-15	0.9	+	+	+	+	+	цокзит	1.3-1.5	5-10	1.3-1.5	+	+	+		2-3	1.0-1.2			25	восстанови-тельная	600-700		
7/50	гидро-сло-дисто-монт-морилони-товые	75-80	20-25	0.5	+	+	+	+	+	цокзит, циркон	5	1.5	1.5	+	+	+	10	1.0-1.5			0.5-0.6	1.2	20-25	восстанови-тельная	500-600	
8/51, 52	гидро-слюдистые	70-75	7-10	0.6	+	+	+	+	+	эпидот, полево-й шпат	1.3-1.5	10-15	1.3-1.5	+	+	+	3	1.0				25-30	восстанови-тельная	650-700		
9/53	гидро-слюдистые	75-80	7-10	0.3	+	+	+	+	+	роговая обманка, циркон, гранат	3.5	7-10	3.5	+	+	+	2-3	0.5-0.7				20-25	восстанови-тельная	500-600		

Помимо шамота в отдельных случаях в формовочных массах зарубинецких сосудов на поселении Городище встречается глинистый отошитель (образец №49). Им являются включения подсушенных глинистых катышей. Они плотной упаковки, практически без примеси алевролита. В результате термической обработки глинистое вещество в данных частицах изменено незначительно. Очевидно, они относятся к относительно тугоплавким каолинит-монтмориллонитовым глинам, структура которых при костровом обжиге изменяется слабо. Размер частиц до 1,0-1,2 мм.

Одним из видов специальных отошителей, которые городищенские гончары вводили в состав формовочных масс, являлась также измельченная болотная железная руда. Данной специальной добавкой пользовались достаточно редко (образцы №40, 51, 52) и вводили ее в очень небольших количествах (порядка нескольких процентов) (табл.1, 3). Руду измельчали очень тонко. Максимальный размер частиц составлял 0,5-0,6 мм.

Суммарное содержание естественных и искусственных отошающих компонентов в формовочных массах лощеных и нелощеных зарубинецких сосудов на поселении Городище составляет 15-30%, на глинистое вещество приходится, соответственно, 70-85%.

СОСТАВЛЕНИЕ РЕЦЕПТОВ ФОРМОВОЧНОЙ МАССЫ

На поселении Городище для зарубинецкой керамики зафиксировано четыре рецепта составления формовочной массы (табл.2). Один из них простой: глина + дресва, и три сложных: глина + шамот + дресва; глина + дресва + глинистый отошитель; глина + шамот + дресва + руда.

Очевидно, самым распространенным на поселении являлся многокомпонентный рецепт: глина + шамот + дресва (44%). По-видимому, он сложился на основе слияния двух древних простых рецептов: глина + шамот и глина + дресва. Основной специальной отошающей добавкой в данном рецепте обычно служил шамот

(образцы №36, 50), на его долю в составе формовочной массы приходилось 7-10%, тогда как добавка дресвы составляет не более 5%. В образце №48 шамот и дресва добавлены в равных количествах (по 3%). В образце №53 дресва значительно преобладает над шамотом, соответственно, 7-10% и 2-3%.

Столь значительный разбой в количественных показателях специальных отошающих компонентов в составе рецепта могут свидетельствовать о том, что данный рецепт находился еще в стадии своего становления и не занимал устойчивого положения в общей схеме производства глиняных сосудов на поселении Городище в зарубинецкое время. Подобные наблюдения, в частности, зафиксированы для аналогичного рецепта на селище Давид-Городок.

В некоторых случаях городищенские гончары в состав формовочных масс зарубинецких сосудов вместо шамота вводили глинистый отошитель. Этот тип отошителя выполнял те же технологические функции «мягкого» отошителя, что и шамот. Он зафиксирован только в сложных рецептах на правах второстепенной специальной добавки (Лемешевичи, Городище).

К неосновным также относятся рецепты, где наряду с шамотом и дресвой в небольшом количестве присутствовала измельченная болотная железная руда. Традиция использования руды в качестве специальной отошающей добавки в рецептах формовочных масс в Верхнем Поднепровье известна примерно с IV-III веков до н. э. [3, с.20]. Очевидно, в это время рецепты с использованием руды появляются и в Припятском Полесье (Лемешевичи) [2, с.58]. Измельченная болотная руда также использовалась в зарубинецком гончарстве Среднего Поднепровья (Великие Дмитровичи, Лютеж, Пилипенкова Гора, Пирогов) [4, с.114]. Руда является довольно «капризным» отошающим компонентом и, как правило, ее добавляли в очень тонкоизмельченном состоянии (десятые доли мм) в весьма небольших количествах, обычно 2-5%.

Таблица 2.
Качественный состав формовочных масс зарубинецких сосудов на поселении Городище Пинского района Брестской области

Рецепты формовочных масс	Г+Д		Г+Ш+Д		Г+Ш+Д+Р		Г+Д+Г.О		Общее число	
	к-во	%	к-во	%	к-во	%	к-во	%	к-во	%
	2	22	4	44	2	22	1	12	9	100

Таблица 3.
Содержание специальных компонентов в рецептах формовочных масс зарубинецких сосудов (%)

Памятник	Шамот	Дресва	Руда	Глинистый отошитель
Городище	2-10	2-10	1-2	2-3

В целом, рецепты составления формовочных масс для зарубинецкой посуды на поселении Городище (виды специальных отошителей, их соотношение в массе) укладываются в рамки общерегиональной традиции производства глиняной посуды в Припятском Полесье в эпоху раннего железного века.

УСЛОВИЯ ОБЖИГА

Для зарубинецкой посуды на поселении Городище зафиксирован только костровый обжиг, который происходил, преимущественно, в восстановительной газовой среде. Буровато-светло-серая и бурая окраска поверхностей черепков, достаточно часто встречающаяся в серии, образовалась, вероятно, на заключительном этапе обжига, когда с целью придания сосуду светлой окраски, гончары пытались затормозить процесс редукции и освободили доступ кислорода к изделию. Осветление могло произойти в первый послеобжиговый период, когда свежий воздух охватывал еще не остывший сосуд. На окраску поверхностей древних сосудов также влияют процессы восстановления, преимущественно, гидрослюдистых глинистых структур в результате их длительного нахождения в захоронении, в результате чего происходит медленное поглощение утраченной при термической обработке воды кристаллической решетки вследствие неполного разрушения структур исходных глин при обжиге.

В то же время нередко встречаются черепки, у которых излом серый, а поверхности – темно-серые, почти черные, что может свидетельствовать об усилении интенсивности редукции на заключительной стадии обжига.

Не исключено также, что сосуд после обжига окунали в специальный «вар» и его поверхность приобретала насыщенную черную окраску.

Обжиг в окислительной газовой среде на поселении Городище не был массовым явлением. Причем чаще всего среда обжига характеризовалась как невыдержанная окислительная (образец №48). Очевидно, городищенским гончарам не удавалось создать стабильный окислительный режим, который является более технически сложным, чем обжиг восстановительный (высокие требования к качеству топлива, длительное поддержание высокой стабильной температуры и др.). Возможно, они и не ставили подобной цели, а, напротив, стремились придать сероватый оттенок изделиям, которые обжигались в окислительном режиме.

Частичное изменение мелкочешуйчатых структур, преимущественно, гидрослюдистых глин в образцах гончарных сосудов свидетельствуют о сравнительно низких температурах обжига – порядка 500-700⁰ С. Костровый обжиг с его невысокими температурами (максимум 750⁰ (800⁰) С) требовал легкоплавких глин и, преимущественно, редукционного обжига. Известно, что при восстановительном режиме необходимые изменения глинистого вещества осуществляются при более низких температурах, чем при обжиге окислительном. Обжиг без специальных приспособлений, использование легкоплавких глин, низкие температуры и, преимущественно, восстановительная газовая среда – взаимосвязанная технологическая цепочка древнего гончарства лесной полосы Восточной Европы.

1. Вяргей В.С. Лянная кераміка канца I тысячагоддзя н. э. з паселішча Гарадзішча ў Пінскім раёне // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 2002. – №17. – С.144-151.
2. Дубицкая Н.Н. Технология изготовления керамической посуды на селище Лемешевичи (правобережье р.Припять) // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2001. – №3. – С.57-62.
3. Дубицкая Н.Н. Керамическое производство Белорусского Поднепровья в VIII в. до н. э.-V в. н. э. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2002. – №4. – 191 с.
4. Пачкова С.Б. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). – К.: Наукова думка, 1974. – 135 с.

THE POTTERY MANUFACTURING TECHNIQUE AMONG THE POPULATION OF THE ZARUBYNTSI CULTURE IN THE SETTLEMENT OF HARADZISHCHE ON THE JASELDA RIVER IN THE PRYPYAT POLISSYA REGION

Nataliya Dubitskaya (Minsk, Byelorussia)

The article deals with the pottery manufacturing technique of the population of the Zarubyntsi culture on the settlement of Haradzishche from the basin of the Jaselda river in the Prypyat Polissya region. The author defines the initial raw materials on the basis of mineral and petrographic analyses and gives the characteristic of special artificial impoverishing components: granite mineral breakage, chamotte, crushed marsh iron ore, clayey impoverisher. Four recipes of forming mass preparation have been traced on the settlement. The most frequent composition used to consist of clay, chamotte and mineral breakage. The firing was conducted in reducing atmosphere predominantly without usage of any special devices [Received May 28, 2003]

Key words: Prypyat Polissya region, the Zarubyntsi culture, the pottery manufacturing technique

ДРЕВНЕРУССКАЯ КЕРАМИКА ГОРОДИЩА МАЛАМАХОВО НА ВЕРХНЕЙ ОКЕ

© Олег Прошкин, кандидат исторических наук
(Калужский государственный объединённый краеведческий музей)

Городище Маламахово в бассейне Верхней Оки – одним из наиболее исследованных. На нем изучено майже 50% культурного слоя (214 м²). За численными находками датируются двумя периодами – первой половиной I тыс. н. э. та кінцем XII–XIV ст. Автор систематизує кераміку пізнього періоду, виготовлену за гончарним кругом. Основна увага звертається на типологію вінець. За морфологічними особливостями виділено 28 типів вінець, які діляться на варіанти. Більшість типів датуються кінцем XII–до XIV ст. Цим часом датовано і весь пізній етап існування поселення, що підтверджується й кількома індивідуальними знахідками із залишків житлових споруд та культурного шару пам'ятки [Одержано 20 грудня 2003]

Ключові слова: Маламахово, Київська Русь, городище, кераміка, типологія, хронологія

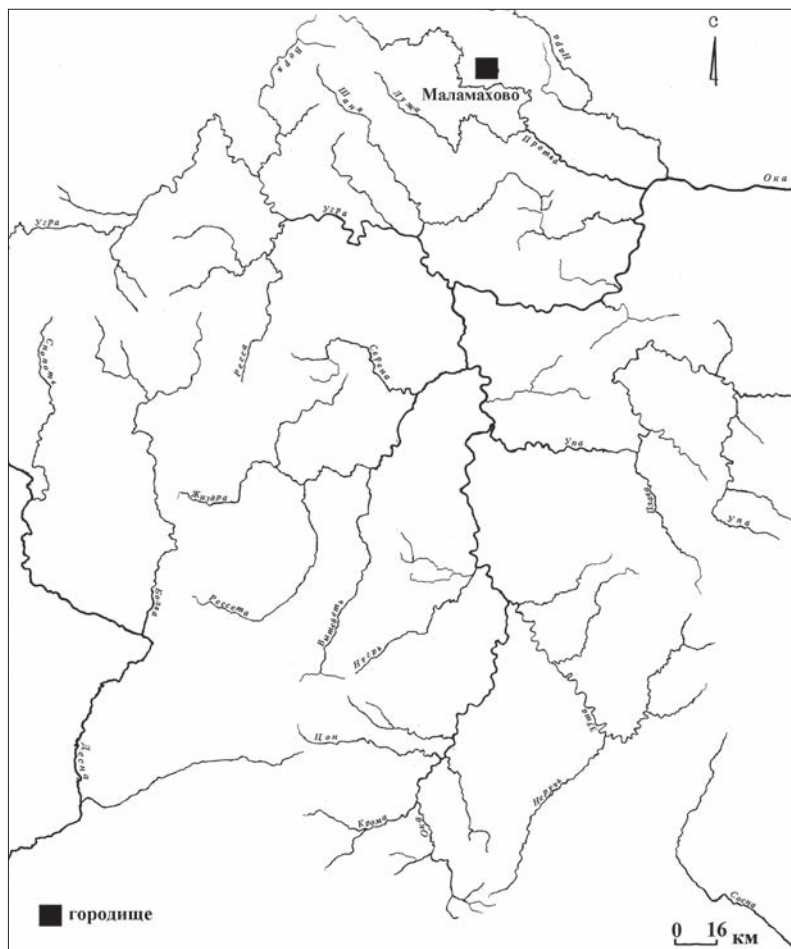
Поселение, о керамике которого пойдет речь в данной статье, находится на территории верхнеокского бассейна, на мысу левого берега р.Исьмы (левый приток р.Протвы), в 0,3 км к юго-западу от деревни Маламахово (рис.1). Мыс в плане имеет трапециевидную форму. С севера он ограничен глубокой ложбиной, с запада – поймой реки, с юга – неглубокой пологой ложбиной, по склону которой читаются остатки въезда на поселение. Площадка городища находится на высоте до 22 м над урезом воды в реке. Ее защищенная валами площадь составляет около 450 кв.м. Сохранились остатки оборонительных сооружений – валов и рвов. С напольной (восточной) стороны площадка ограничена двумя валами и рвами. Третий вал проходит по южной стороне мыса (рис.2). С северо-востока к городищу примыкает селище площадью около 730 кв.м. Городище 1 и селище 1 у д.Маламахово составляют единый поселенческий комплекс периода Киевской Руси.

Культурный слой городища имеет мощность от 8 см до 1,6 м в заполнении ям. Средняя толщина слоя 0,4 м. Почти на всей раскопанной площади культурный слой имеет более или менее однородный состав в виде темно-серой, рыхлой супеси с вкраплениями глиняной обмазки и мелких угольков. Более разнородный состав слоя отмечен там, где находились остатки сооружений.

Городище было обнаружено боровским краеведом А.К.Бойко в 1987 году. В 1988-1992 и 1994-1995 годах на поселении под руководством автора было исследовано 214 кв.м культурного слоя памятника, содержащего множество различных предметов быта, украшений и т.п., позволяющих датировать его двумя периодами – первой половиной I тысячелетия н.э. (позднеславянский период) и XII–XIV веками (древнерусский период). Вскрыты остатки жилых и хозяйственных сооружений, исследованы остатки оборонительных сооружений – валов [23].

Разрезы валов показали, что они были возведены в ранний период жизни на городище. О функционировании оборонительных сооружений в древнерусский период никаких данных нет. Это свидетельствует о неукомплектованном, «открытом» характере поселения на этом месте. К древнерусскому периоду относятся остатки двух жилых построек, нескольких ям и открытой (?) печи-каменки, а также, вероятно, очага. В числе многочисленных находок этого времени: бронзовые бубенчик-привеска грушевидной формы с крестовидной прорезью и шариком внутри и височное перстнеобразное колечко, железные язычок от пряжки, ножи, замок типа Е (по Б.А.Колчину), наконечник стрелы, глиняные пряслица, каменные оселки и т.п.

Рис.1.
Месторасположение городища
Маламахово на Верхней Оке.
Рисунок Олега Прошкина.
Публикуется впервые

В древнерусский период это поселение представляло собой однодворную усадьбу с жилой и хозяйственными постройками, огражденную забором или частоколом. Усадьба занимала не только площадку городища, но и небольшой участок за его валами – селище Маламахово-1. Найденная на селище глиняная посуда аналогична городищенской. Отсутствие находок первой половины I тысячелетия н. э. свидетельствует о том, что селище появилось в древнерусский период и являлось неотъемлемой частью поселения. Судя по сделанным находкам, остаткам сооружений, владельцы усадьбы не имели высокого социального статуса и, скорее всего, входили в среду сельского населения (крестьяне-общинники).

Основную массу находок древнерусского периода составляют фрагменты глиняной посуды, изготовленной на гончарном круге – части горшков, крышек и мисок. Из 7837 найденных фрагментов, 459 составляют вен-

чики и верхние части сосудов (венчик, плечико и, редко, часть тулова).

ФРАГМЕНТЫ ВЕНЧИКОВ ГОРШКОВ

Тип 1 (рис.3:1). Фрагменты сосудов (2 экземпляра) с коротким, отогнутым наружу венчиком, утончающимся к краю, узкой шейкой, плавно переходящей в тулово. Цвет поверхности – серо-коричневый. Обжиг слабый. В тесте примесь песка и дресвы. Поверхность грубая.

По профилировке и технологии изготовления близки посуде XI–XII веков городища Слободка в Верхнем Подесенье (1 тип керамики) [17, с.169, 172, рис.82], городища Лужки и селища Лебедка на Верхней Оке [18, рис.5:2, 19:6] и ряда других древнерусских памятников.

Тип 2 (рис.3:2). Фрагмент сосуда (1 экземпляр) с отогнутым наружу, слегка утолщенным к округленному краю венчиком, изогнутой шейкой, покатыми плечиками, с наибольшим расширением, вероятно, в верхней

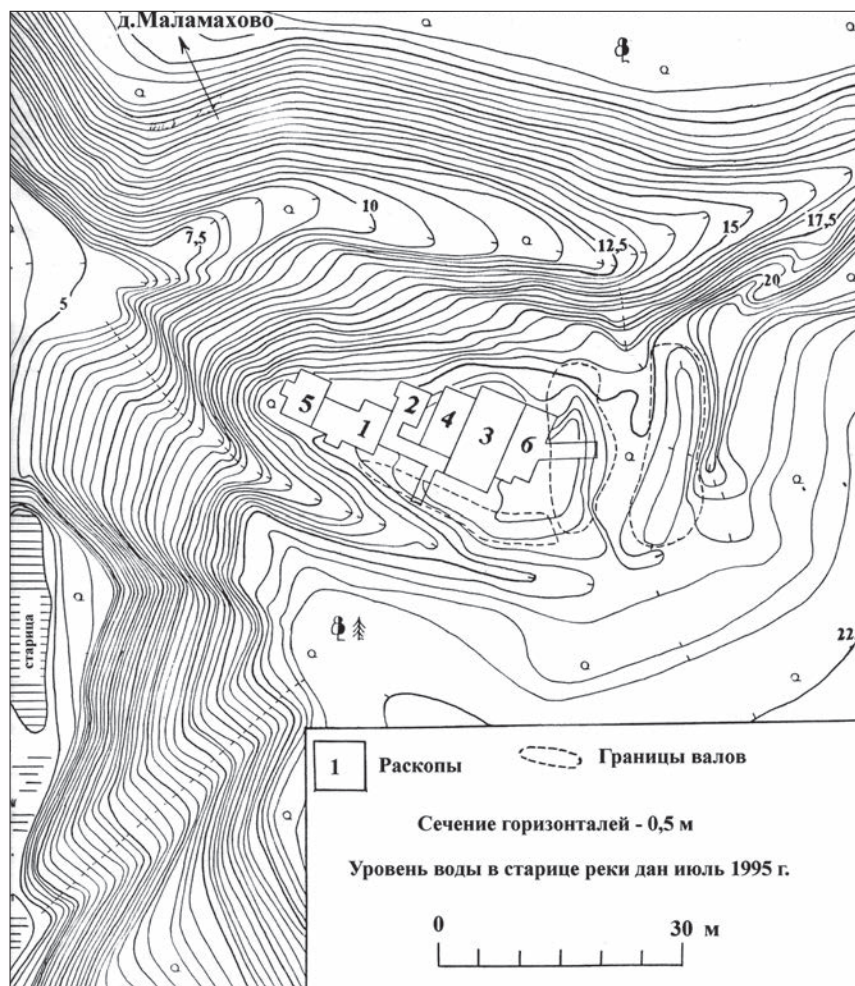

Рис.2.
Городище Маламахово.
Топоплан.
Рисунок Олега Прошкина.
Публикуется впервые

части тулова. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг хороший. В тесте – примесь дресвы. Поверхность ровная, шероховатая.

Горшок с аналогичным профилем верхней части найден в погребении первой половины–середины XII века в курганном могильнике Михайловская слобода в Подмоскovie [24, с.75, табл.12:1].

Тип 3 (рис.3:3). Фрагмент сосуда (1 экземпляр) с коротким, слабо отогнутым наружу венчиком, утончающимся к краю, слабоизогнутой шейкой, плавно переходящей в покатые плечики и далее в тулово. Цвет поверхности – светло-серый, почти белый. Обжиг хороший. В тесте – примесь слюды. Поверхность ровная, гладкая.

Венчик близок профилям «серой» керамики середины–второй половины XIII века из сруба 1 раскопа в Историческом проезде в Москве [27, с.97, табл.34:614 и др.].

Тип 4 (рис.3:4). Фрагмент сосуда (1 экземпляр) со слабо отогнутым наружу, утончающимся к краю венчиком, слабоизогнутой шейкой, крутыми плечиками с резко выраженным переходом к тулову, имеющему наибольшее расширение в верхней части сосуда. Цвет поверхности – белый. Обжиг хороший. В тесте – примесь песка. Поверхность ровная, гладкая, хорошо затертая. В верхней части тулова волнистый орнамент.

Тип 5. Фрагменты сосудов с коротким, утолщенным, отогнутым наружу венчиком, край которого заострен. По степени изогнутости шейки можно условно выделить 2 варианта.

Вариант 5А (рис.3:6). С плавноизогнутой широкой шейкой (не менее 3-х экземпляров). Диаметры – 18-20 см. Цвет поверхности – светло-серовато-коричневый. Обжиг хороший. Без видимых примесей в тесте. Поверхность ровная.

Вариант 5Б (рис.3:7). С сильноизогнутой, более короткой шейкой, чем у предыдущего варианта (не менее 3-х экземпляров). Цвет поверхности – светло-серо-коричневый, а одного фрагмента – почти белый. Обжиг хороший. В тесте имеются незначительные примеси крупнозернистого песка. Поверхность ровная.

Сосуды с аналогичными профилями венчиков известны из Клецка и Новогрудка, где они датируются первой половиной XIII века [21, с.57, рис.2; 14, с.29, рис.5:10], а также из слоя середины XIII–середины XIV века Бого-явленского монастыря в Москве [3, табл.22:228].

Тип 6 (рис.3:5). Фрагменты сосудов (4 экземпляра) с сильно отогнутым, почти заостренным у края венчиком, слабоизогнутой широкой шейкой, круто понижающимися плечиками с плавным переходом в тулово, вероятно, удлинённых пропорций. Диаметры – более 22 см. Цвет поверхности – серо-коричневый. Обжиг хороший. В тесте – незначительная примесь песка. Поверхность ровная.

Тип 7 (рис.3:8). Фрагмент сосуда (1 экземпляр) с отогнутым наружу венчиком, край которого заострен, с почти прямой, четко выраженной шейкой и пологими плечиками, переходящими в тулово через четко выраженный уступ. Венчик является частью хорошо профилированного горшка. Цвет поверхности – серый. Обжиг хороший. В тесте примесь шамота. Поверхность ровная, чуть шероховатая.

На Верхней Оке аналогичные венчики как по профилю, так и по технологии изготовления найдены на многих поселениях и датируются достаточно широко – с XII по XIV век. [8, рис.7:5 и др.]. Горшки с аналогичным профилем венчика в Суздале относятся к 3-му типу сосудов XI–начала XII века [13, с.100, рис.1:36].

Тип 8. Фрагменты сосудов с коротким, слабо отогнутым наружу венчиком, край которого косо или горизонтально срезан, сильноизогнутой узкой шейкой, более или менее пологими плечиками, плавно переходящими в тулово. Выделяются 2 варианта – с ровным и утолщенным к краю венчиком.

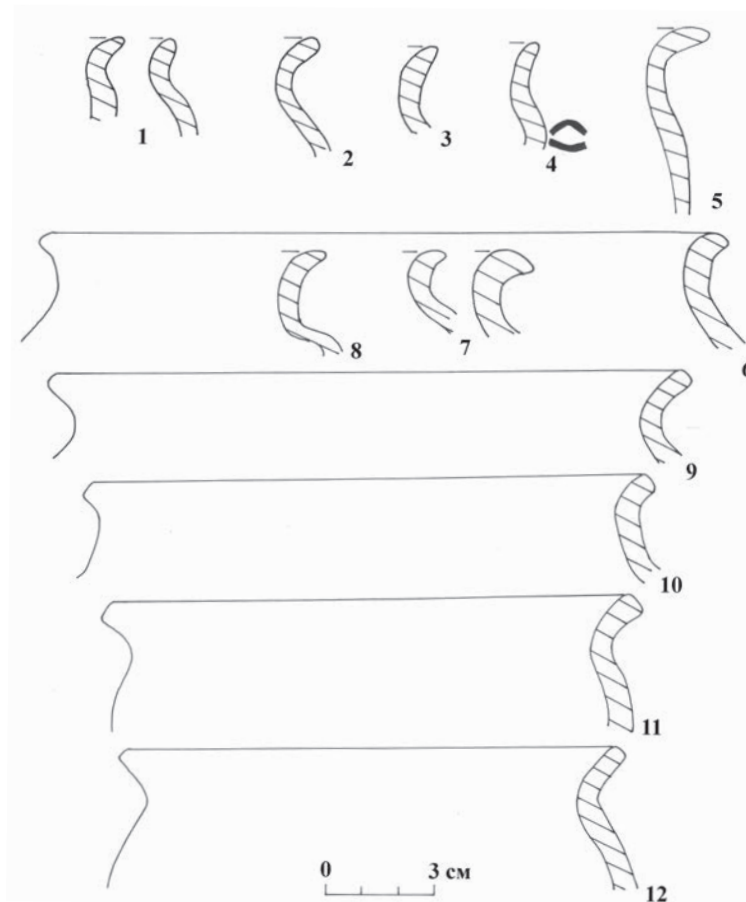

Рис.3.
Типы венчиков глиняных сосудов:
1 – тип 1; 2 – тип 2; 3 – тип 3;
4 – тип 4; 5 – тип 6; 6 – тип 5, вариант А;
7 – тип 5, вариант Б; 8 – тип 7; 9 – тип 8,
вариант А; 10 – тип 9; 11 – тип 8,
вариант Б; 12 – тип 8, вариант А.
Городище Маламахово. XI–XIII века.
БФ КГОКМ, коллекция б/н.
Рисунок Олега Прошкина.
Публикуется впервые

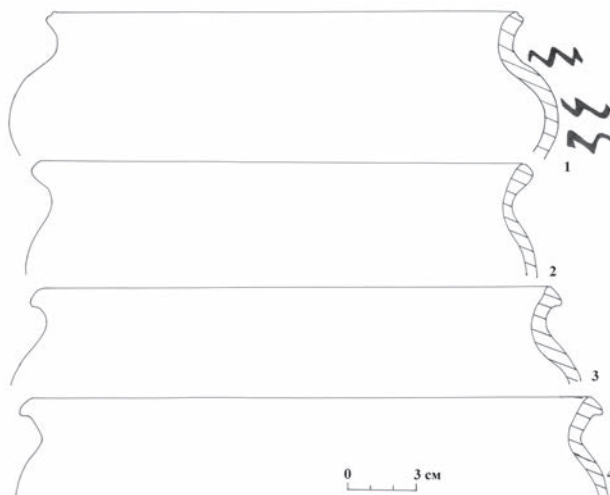
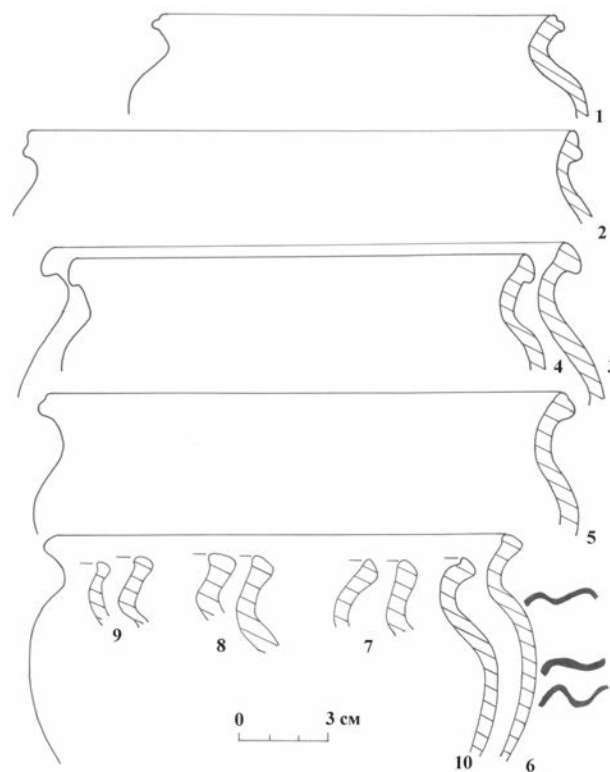

Рис.4.
Типы венчиков глиняных сосудов: 1 – тип 10; 2 – тип 8, вариант Б; 3 – тип 13, вариант А; 4 – тип 14. Городище Маламахово. XI–середина XIV века.
БФ КГОКМ, коллекция б/н. Рисунок Олега Прошкина. Публикуется впервые

Рис.5.
Типы венчиков глиняных сосудов: 1 – тип 11; 2 – тип 12; 3 – тип 13, вариант Б; 4 – тип 13, вариант В; 5 – тип 13, вариант Г; 6 – тип 15, вариант Б; 7 – тип 15, вариант А; 8 – тип 15, вариант В; 9 – тип 15, вариант Г; 10 – тип 15, вариант Д. Городище Маламахово. Конец X–XIV века. БФ КГОКМ, коллекция б/н.
Рисунок Олега Прошкина. Публикуется впервые

Вариант 8А (рис.3:9,12; 6:10). Фрагменты (не менее 22 экземпляров) с ровным в верхней части венчиком. Диаметры – от 12-13 см до 30 см. Цвет поверхности – серый и серо-коричневый. Обжиг хороший. В тесте – примеси песка и дресвы, дресвы с органикой (1 экземпляр). Поверхность ровная, чуть шероховатая; одного венчика ровная, но с сильно выступающей наружу дресвой.

Вариант 8Б (рис.3:11; 4:2). Фрагменты (не менее 17 экземпляров) с коротким, утолщающимся к краю венчиком. Диаметры – от 12-14 см до 23 см. Цвет поверхности – коричневый, серый и белый (1 фрагмент). Обжиг хороший. В тесте – примеси песка, редкой дресвы, дресвы с шамотом, шамота, органики. Два венчика имеют довольно грубую поверхность из-за выступающих крупных зерен дресвы. Поверхность остальных – более ровная, затертая. По плечикам одного фрагмента проходит однорядный волнистый орнамент.

Имеют близкое сходство с верхнеокской керамикой, найденной на селищах Городок в верховьях р.Угры, где она датирована Г.П.Смирновой XI веком [1, рис.9], и Кривское-3 на р.Протве [15]. В курганных погребениях Подмосковья датируются XII–первой третью XIII века [24, с.100, рис.1:16, 17]. Горшки (как правило, слабопрофилированные) с аналогичным оформлением верхней части широко бытовали на территории Киевской Руси с XI века по XIV век [24, с.66, табл.3:3; 11, с.91, рис.1:9, с.94; 2, табл.79:5].

Тип 9 (рис.3:10). Фрагменты сосудов (не менее 5 экземпляров) с коротким, слегка вогнутым и наклонным венчиком, край которого отогнут наружу и косо срезан. Шейка широкая, почти ровная. Диаметры 2-х венчиков – 13-15 см и более 20 см. Цвет поверхности – серый и красно-коричневый. Обжиг хороший. В тесте – незначительные примеси дресвы. Поверхность ровная, чуть шероховатая.

Как по профилировке, так и по технологии изготовления аналогичны горшкам XI–XIII веков с территории Белорусского Подвинья, из Новгорода и других мест [29, с.68, рис.2:10; 19, с.78, рис.4:14]. Известны с верхнеокских поселений (например,

городище Синюково, селище Дешевки-1 и др.) [35; 25, рис.16:23 и др.].

Тип 10 (рис.4:1). Фрагменты сосудов (3 экземпляра) с отогнутым наружу, кососрезанным, ровным или чуть утолщенным к краю венчиком и проходящей по его краю продольной канавкой, сильноизогнутой шейкой. Пологие плечики плавно переходят в сильно раздутое в средней части сосуда тулово (профиль близок S-видной форме). Диаметр одного фрагмента – 20-21 см. Цвет поверхности – светло-коричневый (2 экземпляра) и темно-коричневый (1 экземпляр). Обжиг их более слабый, чем у предыдущих типов (слегка крошатся). В тесте – грубые примеси песка и дресвы, отчего поверхность достаточно шершавая и неровная. По шейке и тулову нанесен волнистый орнамент.

Венчики этого типа близки грубой посуде из курганов и поселений X–XI веков (например, из курганного могильника Глинище) [29, с.67, рис.1:3].

Тип 11 (рис.5:1). Фрагменты сосудов (2 экземпляра) со слабо отогнутым наружу, коротким, кососрезанным венчиком с бороздкой по краю. С внешней стороны край чуть оттянут наружу. Шейка сильноизогнута, плечики полого переходят в сильно расширяющееся в верхней или средней части сосуда тулово. Диаметры – 13 см и 24 см. Цвет поверхности – темно-коричневый и коричневый. Обжиг хороший. В тесте – примеси дресвы и песка. Поверхность немного грубоватая, бугристая.

Хорошо профилированные горшки с аналогичными венчиками относятся к широко распространенному типу древнерусской посуды XII–середины XIII веков [17, с.174, рис.83, с.175; 4, рис.6:4 и др.].

Тип 12 (рис.5:2). Фрагменты сосудов (2 экземпляра) со слабо отогнутым наружу, очень коротким, кососрезанным венчиком с бороздкой по краю. Шейка у одного фрагмента слабоизогнута, узкая, у другого широкая, почти ровная. Плечики пологие, плавно переходящие в тулово. Диаметры – 16-18 см. Цвет поверхности – светло- и темно-коричневый. Обжиг хороший. Тесто одного фрагмента – без визуальных примесей, другого – с дресвой, песком и шамотом, соответственно грубой поверхностью.

Найдены на ряде древнерусских памятников Верхней Оки (городище Акиншинское и др.) [31]. В целом датируются от X века до конца XII века. Наиболее характерны для XI века [21, с.60, рис.5:7; 29, с.69, рис.3:3].

Тип 13. Фрагменты сосудов с коротким, отогнутым наружу, кососрезанным венчиком, край которого резко утолщен и приплюснут, сильно- или слабоизогнутой шейкой, крутыми или пологими плечиками, в большинстве случаев имеющих плавный переход в тулово. По оформлению верхней части венчика выделяются 4 варианта.

Вариант 13А (рис.4:3). Край венчика срезан ровно (17 экземпляров). Диаметры – 15-16 – 23-24 см. Цвет

поверхности – коричневый, красный и белый (1 фрагмент). Обжиг хороший. В тесте – примеси песка, редкой дресвы, у одного фрагмента – шамота. На плечиках нескольких фрагментов имеется орнамент – однорядная волна.

Венчики этого варианта близки найденным в слое середины XIII–середины XIV веков в Богоявленском монастыре в Москве [3, с.86, табл.23:69].

Вариант 13Б (рис.5:3). Край венчика слегка округлен (не менее 10 экземпляров). Диаметры – 17-24 см. Цвет поверхности – коричневый и серый (2 фрагмента). Обжиг хороший, крепкий. В тесте незначительные примеси редкой дресвы, песка. Поверхность более гладкая, чем у предыдущего варианта.

Также близки профилям венчиков из Богоявленского монастыря в Москве (слой середины XIII–середины XIV веков) [3, с.84, табл.21:50].

Вариант 13В (рис.5:4). Венчик более резко отогнут наружу, край срезан ровно или слегка закруглен (не менее 5 экземпляров). Диаметры – от 12 до 18 см. Цвет поверхности красно-коричневый. Обжиг хороший, крепкий. В тесте – без видимых примесей. Поверхность ровная, гладкая.

По многочисленным аналогиям датируется серединой XI–XIII веком [27, с.90, табл.27:2572; 13, с.100, рис.1:28].

Вариант 13Г (рис.5:5). По верхнему краю венчика проходит неглубокая бороздка (не менее 5 экземпляров). Диаметры – 14-18 см. Цвет поверхности – серый. Обжиг хороший. В тесте одного фрагмента – примесь песка.

Известно всего лишь несколько находок аналогичных венчиков на древнерусских поселениях Верхней Оки (Синюково, городище, и др.) [35 и др.].

Тип 14 (рис.4:4; 6:8,13). Фрагменты сосудов (не менее 22-х экземпляров) с отогнутым наружу, кососрезанным венчиком, край которого оттянут и заострен, прямой или чуть округлой наклоненной шейкой, полого или круто понижающимися плечиками, плавно переходящими в тулово. Диаметры – 13-27 см. Цвет поверхности – коричневый и красно-коричневый. Обжиг хороший. В тесте – незначительные примеси песка, редкой дресвы, шамота, органики. Два фрагмента имеют более грубые примеси дресвы, отчего их поверхность неровная и шероховатая.

Аналоги этому типу венчиков (в том числе и по технологии изготовления) известны на многих древнерусских поселениях и из курганных могильников XI–XIII веков [13, с.100, рис.1:54; 29, с.71, рис.5:3; 6, с.152, рис.3, с.159; 12, с.67-68, рис.5:17].

Тип 15. Фрагменты горшков с отогнутым наружу, кососрезанным венчиком, край которого оттянут вверх,

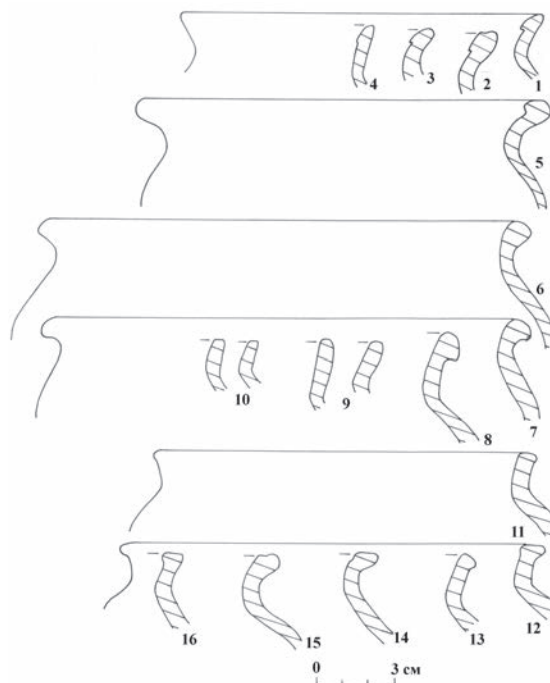

Рис.6.
Типы венчиков глиняных сосудов: 1 – тип 16, вариант А; 2 – тип 16, вариант Б; 3 – тип 16, вариант В; 4 – тип 16, вариант Г; 5 – тип 17; 6, 7 – тип 18; 8 – тип 14; 9 – тип 15, вариант Е; 10 – тип 8, вариант А; 11 – тип 20, вариант А; 12 – тип 20, вариант Б; 13 – тип 14; 14 – тип 22; 15 – тип 23; 16 – тип 24. Городище Маламахово. Середина XI–XV век. БФ КГОКМ, коллекция б/н. Рисунок Олега Прошкина. Публикуется впервые

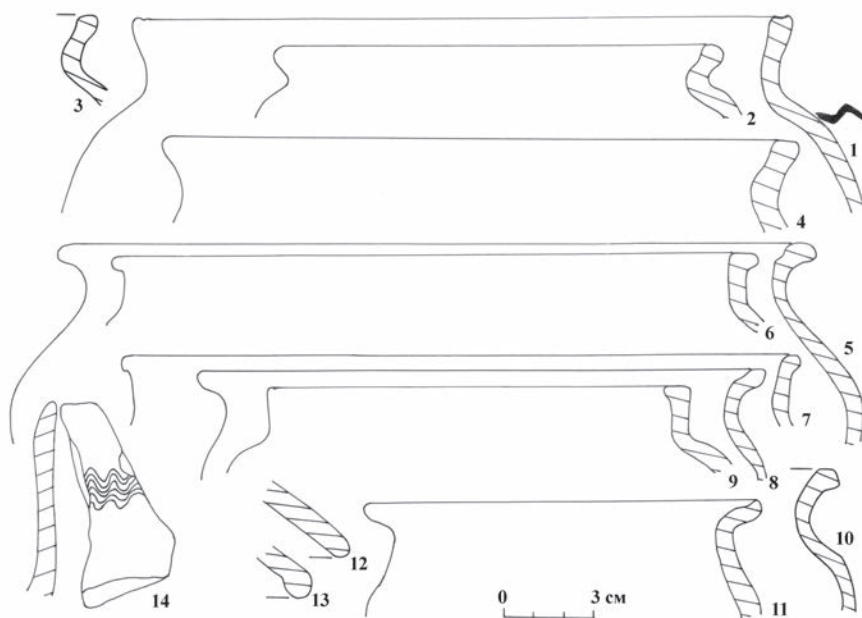
сильноизогнутой шейкой и пологими плечиками, плавно переходящими в сильно расширяющееся в средней части сосуда тулово. По способу оформления венчика условно выделяются 5 вариантов.

Вариант 15А (рис.5:7). Край венчика слегка оттянут вверх, округлен (не менее 7 экземпляров). Диаметры – 16–24 см. Цвет поверхности – светло-серый, коричневый и красно-коричневый. Обжиг хороший. В тесте – незначительные примеси песка, кварца, органики.

Вариант 15Б (рис.5:6). Венчик плавно или резко утолщается к краю, оттянутому вверх сильнее, чем в предыдущем варианте (11 экземпляров). Диаметры – 11–20 см. Цвет поверхности – серо- и красно-коричневый, коричневый. Обжиг хороший. В тесте – больше примесей, чем в керамике варианта 15А – слюда, песок, органика и шамот. По плечикам и тулову двух фрагментов нанесен орнамент – двух- и трехрядная волна.

Вариант 15В (рис.5:8). Венчик слегка утолщается к верхнему краю, который ровно срезан и чуть оттянут вверх (не менее 7 экземпляров). Диаметры – 15–24 см. Цвет поверхности – коричневый, серо-

Рис.7.
Типы венчиков глиняных сосудов:
1 – тип 21; 2 – тип 19, вариант Б; 3 – тип 19, вариант В; 4 – тип 19, вариант А; 5 – тип 22; 6 – тип 20, вариант Б; 7 – тип 25; 8 – тип 19, вариант В; 9 – тип 26; 10 – тип 8; 11 – тип 27; 12, 13 – фрагменты крышек; 14 – фрагмент венчика сосуда белого цвета поверхности. Городище Маламахово. Вторая половина X–XV век. БФ КГОКМ, коллекция б/н. Рисунок Олега Прошкина. Публикуется впервые

коричневый и красный. Обжиг хороший. В тесте – грубые минеральные примеси – песок, дресва и шамот, отчего поверхность черепков неровная и шероховатая.

Вариант 15Г (рис.5:9). Ровный венчик со слегка оттянутым во внутрь и вверх закругленным краем, образующим своеобразный «валик» (4 экземпляра). Диаметр одного фрагмента – 17-18 см. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг большинства – хороший, без видимых примесей в тесте, а одного фрагмента слабый, с примесью песка и крупнотолченой дресвы (крошится).

Вариант 15Д (рис.5:10). Венчик слегка оттянут вверх и закруглен, с неглубокой ложбинкой с внутренней стороны (1 экземпляр). Диаметр – 16-17 см. Цвет поверхности – серо-коричневый. Обжиг хороший. В тесте примесь крупнозернистого песка.

Вариант 15Е (рис.6:9). Венчик слабо отогнут наружу, горизонтально срезан по краю, со слегка выпуклой внешней частью (не менее 5 экземпляров). Диаметры – 14-30 см. Цвет поверхности – красно-коричневый. Обжиг хороший. В тесте одного фрагмента – примесь песка с органикой.

Широко распространенный тип венчиков древнерусской посуды от середины XI века (вариант 15А) до XIV века (варианты 15Б и 15Д) (Новгород, городище Слободка, курганный могильник Каблуково-1 в Подмошье и др.) [17, с.69, рис.33:11; 24, с.68, табл.5:6, с.71, табл.8:1; 19, с.88, рис.14:86]. На Верхней Оке встречены на подавляющем большинстве поселений (Воротынский, селище 1; Дешевки, селище 1 и др.) [18, рис.16:33; 23, рис.51 и др.].

Тип 16. Фрагменты сосудов с отогнутым наружу венчиком, край которого слегка завернут во внутрь. По оформлению края венчика и шейки условно выделяются 4 варианта.

Вариант 16А (рис.6:1). Верхний край венчика заострен, ровная шейка резко переходит в плечики (10 экземпляров). Диаметры – 13-22 см. Цвет поверхности – светло-коричневый. Обжиг хороший, поверхность гладкая. В тесте 4-х фрагментов – незначительные примеси песка и органики. По шейке одного фрагмента проходит линейно-ленточный орнамент.

Вариант 16Б (рис.6:2). Край венчика слегка утончается и округлен, с неглубокой бороздкой для крышки (2 экземпляра). Цвет поверхности – красно- и серо-коричневый. Обжиг хороший. В тесте – слабые примеси песка.

Вариант 16В (рис.6:3). Край венчика округлен, шейка слабоизогнута (2 экземпляра). Диаметр 1-го фрагмента – 27-28 см. Цвет поверхности – светло-коричневый и коричневый. Обжиг хороший. В тесте – слабые примеси песка.

Вариант 16Г (рис.6:4). Ровный, почти прямой вен-

чик утончается к краю, заворот во внутрь выражен слабее, чем у предыдущих вариантов (1 экземпляр).

Круговые сосуды с аналогичной профилировкой венчика и технологией изготовления появляются не ранее XIII века и бытуют вплоть до позднего средневековья. Керамика этого типа довольно схожа с керамикой из слоя конца XIII–первой половины XIV века ямы 3 Исторического проезда в Москве [27, с.106, табл.43:2150 и др.], а также с керамикой многих верхнеокских поселений XIII–XIV веков и более позднего времени (Оболenskое, городище; Воротынский, селища 1, 6; Белев, селище-посад и др.) [22, рис.51, 62; 33; 28, рис.20:7,8 и др.].

Тип 17 (рис.6:5). Фрагменты сосудов (4 экземпляра) с отогнутым наружу венчиком, край которого приподнят и округлен (в виде округлого валика), с внутренней его стороны имеется упор для крышки. Диаметры – 15-18 см. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг трех фрагментов хороший, крепкий (без визуальных примесей в тесте), а одного – очень слабый (в тесте дресва).

Профили венчиков этого типа наиболее характерны для горшков XII–XIII веков [17, с.172, рис.82, с.173; 24, с.69, табл.6:3, с.73, табл.10:6 и др.], а в немного измененном виде продолжали бытовать вплоть до XV века [27, с.104, табл.41:1989, с.106, табл.43:2172 и др.].

Тип 18 (рис.6:6, 7). Фрагменты сосудов (не менее 23-х экземпляров) с коротким, отогнутым наружу венчиком, кососрезанным и округленным, край которого слегка оттянут наружу, узкой, сильноизогнутой шейкой. Диаметры – 14-23 см. Цвет поверхности – коричневый и красно-коричневый, а одного фрагмента – серый. Обжиг хороший. В тесте – примеси песка с редкой дресвой, шамота, слюды.

Сосуды с аналогичными по профилировке верхними частями, вероятно, удлинённых пропорций датируются временем не ранее XIII в. [6, с.152, рис.3, с.159; 30, р.72, раv.2, 10 и др.].

Тип 19. Фрагменты сосудов с коротким, отогнутым и слегка оттянутым наружу венчиком, горизонтально срезанным по краю. По оформлению венчика и шейки выделяются 3 варианта.

Вариант 19А (рис.7:4). Слегка оттянутый наружу край венчика закруглен, на внутренней стороне имеется слабовыраженный упор для крышки, шейка слабоизогнутая (не менее 11 экземпляров). Диаметры – 18-20 см. Цвет поверхности – светло-серый, серо-коричневый и коричневый. Обжиг хороший. В тесте – незначительные примеси песка, дресвы и органики.

Вариант 19Б (рис.7:2). Отличаются от венчиков варианта 19А более изогнутой шейкой (не менее 4-х экземпляров). Диаметры – 14-22 см. Цвет поверхности – красный и коричневый. Обжиг хороший. В тесте – примесь дресвы.

Вариант 19В (рис.7:3,8). С более ровной шейкой и более утолщенным краем венчика, а также более или менее резким переходом в тулово (8 экземпляров). Диаметр – 18-25 см. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг хороший, крепкий. Поверхность гладкая. В тесте только одного фрагмента – примесь песка с дресвой. По плечикам нанесен орнамент в виде трехрядной волны.

На территории Верхнего Поочья являются одним из распространенных типов венчиков глиняных сосудов (Березово, селище 1; Тимофеевка, селище 1 и др.) [7, рис.187:8; 207:10 и др.]. По многочисленным аналогиям варианты этого типа датируются XI–XIV веками [27, табл.41:1989; 8, табл.25:597; 9, с.69, рис.7:19 и др.].

Тип 20. Фрагменты сосудов с отогнутым наружу венчиком, с горизонтально срезанным и отогнутым наружу

краем. По оформлению венчика и шейки условно делится на 2 варианта.

Вариант 20А (рис.6:11). Венчик короткий, слабо отогнут, край слегка оттянут и округлен, шейка слабо-изогнутая, плечики покатые (не менее 4-х экземпляров). Диаметры – 14-16 см. Цвет поверхности – коричневый, серый (1 фрагмент) и черный (1 фрагмент). Обжиг хороший. В тесте – примесь песка, песка с шамотом.

Вариант 20Б (рис.6:12; 7:6). Отличается от предыдущего варианта более оттянутым краем и ровной шейкой (2 экземпляра). Диаметры – 16-17 см. Цвет поверхности – серо-коричневый. Обжиг хороший. Без видимых примесей в тесте.

В целом, венчики этого типа датируются XIII–XIV веками и более поздним временем [27, с.125, табл.62:4

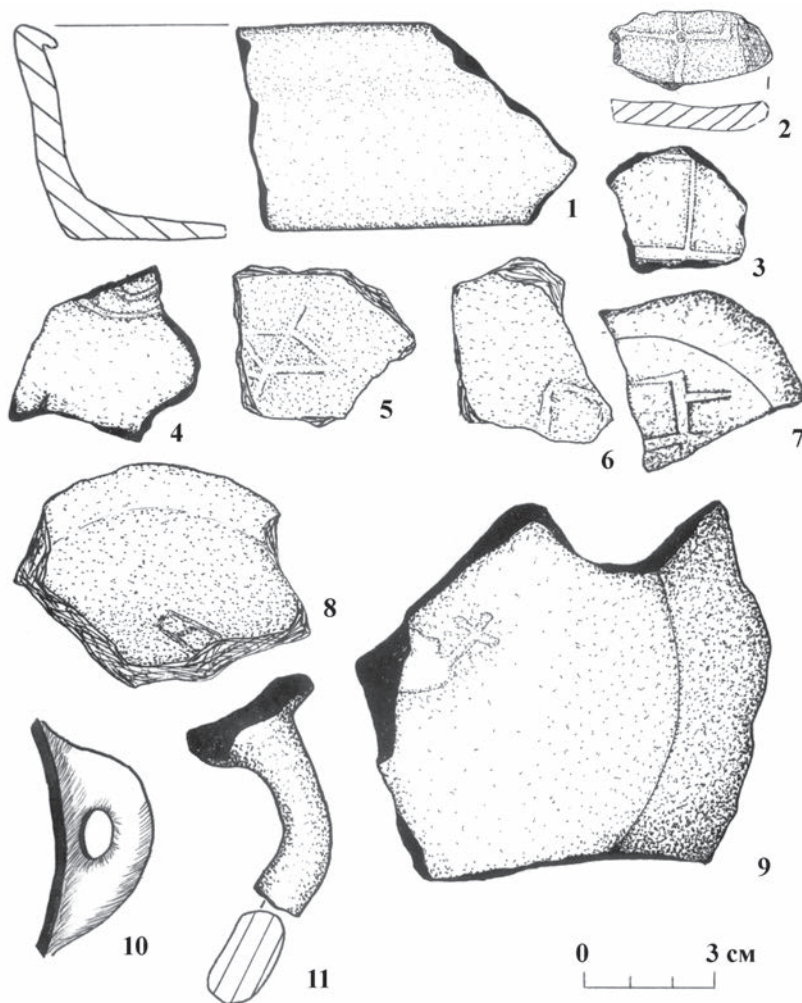
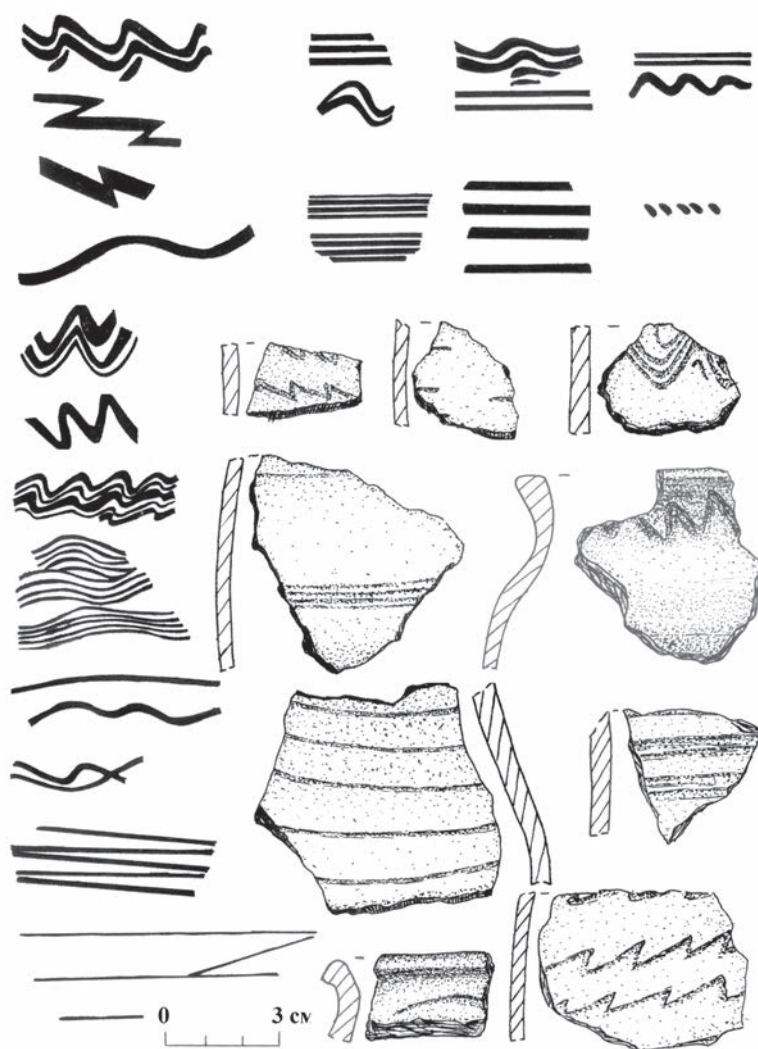

Рис.8.
1 – фрагмент миски;
2-9 – фрагменты донцев
глиняных сосудов
с клеймами;
10, 11 – ручки.
Глина, гончарный круг,
терракота.
Городище Маламахово.
XII–XIV века.
БФ КГОКМ, коллекция б/н.
Рисунок Олега Прошкина.
Публикуется впервые

Рис.9.
Типы орнаментов на глиняной
посуде. Городище Маламахово.
Рисунок Олега Прошкина.
Публикуется впервые

и др.], в том числе и на поселениях Верхней Оки (Николо-Ленивец, городище; Турынинские Дворики, поселение и др.) [32; 34].

Тип 21 (рис.7:1). Фрагменты сосудов (4 экземпляра) с высоким, почти прямым, горизонтально срезанным венчиком с ложбинкой по краю, плавной изогнутой шейкой и полого понижающимися плечиками. Диаметры – 20-21 см. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг хороший. Поверхность также хорошо обработана, но неровная. В тесте – примеси песка и песка с органикой. По плечикам одного фрагмента проходит однорядный волнистый орнамент.

Тип 22 (рис.6:14; 7:5). Фрагменты сосудов (не менее 28 экземпляров) с сильно отогнутым наружу, горизон-

тально срезанным венчиком, с валикообразным краем и упором для крышки с внутренней стороны, сильно изогнутой и узкой шейкой, круто или полого понижающимися плечиками и, вероятно, раздутым туловом. Диаметры – 15-27 см. Цвет поверхности – коричневый, серо- и красно-коричневый. Обжиг хороший. В тесте 5-ти фрагментов имеются примеси – дрова, песок, шамот.

Ближние по профилю, но с более утолщенным краем, венчики характерны для VI типа, вида В суздальской керамики второй половины XII–I трети XIII века [13, с.100, рис.1:61]. Другая аналогия этому типу венчиков известна из раскопок городища летописного Кснятина середины XI–начала XIII века [16, с.40, рис.2:3]. Тип

венчика, характерный для XII–XIII веков, но продолжавший бытовать и в XIV–XV веках [17, с.176–177, рис.84; 24, с.73, табл.10:1; 27, с.95, табл.32:737 и др.].

Тип 23 (рис.6:18). Фрагменты сосудов с отогнутым наружу венчиком, утолщенным и оттянутым наружу краем, с упором для крышки, узкой шейкой (8 экземпляров). Диаметры – 12–20 см. Цвет поверхности – коричневый, серый и черный (1 экземпляр). Обжиг слабый. В тесте – примеси песка, песка с шамотом, дресвы и дресвы с песком. Поверхность двух фрагментов грубая, шероховатая.

Данный тип венчика широко бытовал в XII–XIV веках [24, табл.13:3; 27, с.97, табл.34:672; 21, с.57, рис.2 и др.].

Тип 24 (рис.6:16). Фрагменты сосудов с отогнутым наружу, горизонтально срезанным и утолщенным по краю венчиком, слегка оттянутым во внутрь, слабоизогнутой широкой шейкой (6 экземпляров). Диаметры – 18–25 см. Цвет поверхности – серо-коричневый, коричневый (1 фрагмент) и белый (1 фрагмент). Обжиг хороший. В тесте трех фрагментов – незначительные примеси дресвы, шамота и песка.

По профилю близки венчикам сосудов из курганных погребений второй половины XII–первой трети XIII века в Подмоскowie [24, с.79, табл.16:2,3 и др.] и «серой» керамике из Москвы середины–второй половины XIII века [27, с.97, табл.34:831 и др.].

Тип 25 (рис.7:7). Фрагменты сосудов с вертикально поставленным венчиком, край которого завернут наружу, с прямой или чуть наклонной широкой шейкой (10 экземпляров). Диаметр – 20–23 см. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг хороший. В тесте – слабые примеси дресвы, песка и органики.

Встречается на многих верхнеокских поселениях (Синюково, городище; Прокуровка, селище и др.), в том числе и в бассейне р.Протвы (Кривское, селище-3; Высокое, селище 1 и др.) [35; 36]. Тип венчика, появившийся не ранее второй половины XIII века и сформировавшийся, вероятно, на основе курганной посуды XII века [3, с.85, табл.22:332 и др.].

Тип 26 (рис.7:9). Фрагменты сосудов с вертикально поставленным, коротким, утолщающимся к слегка оттянутому во внутрь краю венчиком (не менее 6 экземпляров). Диаметры – 13–15 см. Цвет поверхности – красно-коричневый. Обжиг хороший. В тесте одного фрагмента – примесь песка.

Тип венчика, бытовавший на Руси со второй половины X века [19, с.81, рис.7:31; 20, с.18, рис.5:19 и др.].

Тип 27 (рис.7:11). Фрагменты сосудов с вогнутым венчиком, край которого оттянут наружу и имеет слабо-выраженный упор для крышки, изогнутой или прямой шейкой (13 экз.). Диаметры – 13–21 см. Цвет поверхности – темно-серый и коричневый. Обжиг хороший.

В тесте незначительные примеси песка и редкой дресвы.

Близки профилировке венчиков посуды X типа (2-ой подтип) городища Слободка, который М.Д.Полубояринова датирует XIII–XIV веками [17, с.174, рис.83, с.176], «серой» керамике конца XIII–первой половины XIV века из Москвы [27, с.104, табл.41:1872]. Встречены на ряде поселений Верхней Оки (Акиньино, городище; Синюково, городище и др.) [31; 35].

Тип 28 (Рис.7:10). Фрагменты сосудов (не менее 6 экземпляров) с отогнутым наружу венчиком, край которого имеет трапецевидное сечение, узкой или широкой шейкой, плавно переходящей в плечики и далее в тулово. Цвет поверхности – коричневый. Обжиг хороший. В тесте – без видимых примесей.

На основании многочисленных аналогий может датироваться XIII–XIV веками и более поздним временем [27, с.94, табл.31:613; 3, с.86, табл.23:61 и др.].

Из общего числа венчиков глиняной посуды выделяется фрагмент сосуда (рис.7:14) с высоким прямым венчиком, сужающимся к краю, ровной, прямой шейкой, переходящей через плавный изгиб в плечико. Цвет поверхности – белый. Обжиг хороший. В тесте – без видимых примесей. По шейке проходит волнистый орнамент.

ФРАГМЕНТЫ КРЫШЕК

Из 22-х найденных фрагментов крышек – одна с основанием в виде валика (рис.7:13) и одна без него (рис.7:12). Диаметр последней – 24 см. Обе коричневого цвета, хорошо обожжены, с ровной гладкой поверхностью, незначительными примесями песка и мелкой дресвы в тесте.

ФРАГМЕНТ МИСКИ

С плавно изгибающимся, слегка отклоненным наружу бортиком, край которого вогнут; ровным, чуть вогнутым дном. Высота миски – 4,8 см. Белого цвета. Хорошего обжига. Поверхность гладкая, ровная. В тесте с небольшими примесями песка и органики (рис.8:1).

ГОНЧАРНЫЕ КЛЕЙМА

Найдено 8 фрагментов донцев с клеймами (рис.8:2–9). На двух фрагментах восстанавливаются знаки свастики (рис.8:2,3), на одном – два круга – один внутри другого (рис.8:4). Оба знака имели очень широкое распространение в эпоху Киевской Руси. Основная масса горшков с ними датируется XI–XIV веками [4, с.35, рис.10:1; 10, с.245, рис.1:23, с.246–247 и др.]. Являются наиболее распространенными типами клейм. Найдены на многих верхнеокских поселениях, таких как, городища Николо-Ленивец [34], Федотково [5, табл.XXV], селище Дешевки-1 [25, рис.20] и других.

Следует также отметить находки двух ручек. Одна из них, серо-коричневого цвета, вероятно от рукомойника, имеет узкое отверстие для подвешивания (рис.8:10). Другая, светло-коричневого цвета, вероятно от кувшина (рис.8:11).

Подавляющее большинство фрагментов глиняной посуды имеют достаточно хорошо обработанную поверхность, которая, как правило, тщательно затерта или заглажена. Венчики отдельных горшков (например, типы 10 и 12) имеют грубую, шероховатую и неровную поверхность, а также грубые примеси в тесте, что сближает их с ранней глиняной керамикой, изготовленной на гончарном круге. Около 50 фрагментов стенок красного цвета сосудов покрыты белым ангобом. Ангобированная керамика сильно отличается от остальной хорошим обжигом (звонкая), отсутствием примесей в тесте, не орнаментирована и тонкостенна (2-3 мм).

Преобладающими примесями в тесте являются дресва и шамот. Число фрагментов с грубыми примесями незначительно (около 10%). Очень редка органика. Преобладающий цвет поверхности – красный, серо-коричневый, коричневый. Изготавливалась из железистых глин. Наименьшее число – белого, светло-серого и черного цветов. По функциональному назначению четко выделяются горшки и крышки к ним, миска, рукомойник и кувшин. Около 50% фрагментов орнаментированы. Можно

выделить 5 типов орнамента: линейный, ленточный (волнистый), линейно-ленточный, мелкозубчатый (штампованный), ямчатый (рис.9). Преобладают два первых типа. В основном, орнамент наносился на тулово, реже – на верхние части сосудов. По частям некоторых сосудов можно установить, что они покрывались орнаментом от плечиков до донца. Аналогичный способ расположения орнамента на посуде известен на селище Беницы близ Малахово. Кроме того, имеется сходство и в нанесении линейно-ленточного орнамента на фрагментах коричневого цвета горшков, а также в их профилировке и технологии изготовления [22, с.5-6, рис.26; 26, с.12 и др.].

Значительное сходство многих типов венчиков по их профилировке и технологии изготовления имеется в материале древнерусских поселений бассейна р.Протвы. Например, венчики 8, 15, 18, 19, 22, 25 типов найдены на селищах Рябушки-1, Высокое-1, Кривское-3, Рушиново, Спас-Загорье и других. Это можно объяснить существованием единого места изготовления этой посуды.

Основанием для датировки позднего периода жизни на городище, кроме индивидуальных находок, служит и керамика, изготовленная на гончарном круге. Подавляющее большинство выделенных в типы венчиков укладываются в рамки конца XII–XIV века. Вероятно, что в пределах этого времени и следует датировать весь поздний этап жизни на поселении.

1. Алексеев Л.В. Отчет о раскопках, произведенных летом 1972 г. Днепро-двинским отрядом Прибалтийской экспедиции АН СССР // Архив ИА. – Р1. – №5471.
2. Беляев Л.А. Древние монастыри Москвы по данным археологии. – М.: Мейкер, 1995. – 455 с.
3. Беляев Л.А. Керамический комплекс из собора Богоявленского монастыря // Московская керамика: новые данные по хронологии. – М., 1991. – С.14-19.
4. Блажевич Н.В. Керамика Ржищевского комплекса XI–XIII вв. // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С.21-35.
5. Борисов С.И. Отчет о раскопках городища у с.Федотково Темкинского района Смоленской области. 1961 г. // Архив ИА. – Р1. – №2349.
6. Гоняный М.И., Кокорина М.А., Свирина А.Б. Гончарный комплекс первой половины 13 в. на поселении Монастырщина-5 // Труды ГИМ. – М.: Издательский центр ГИМ, 1993. – Вып.82. – С.143-160.
7. Гриценко В.П. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселениях Березовка-5 и Мельгуново-4а в Кимовском и Узловском р-нах Тульской области под руководством В.П.Гриценко в 1990 г. // Архив ИА. – Р1. – №15612-15614.
8. Екимов Ю.Г. Отчет археологической экспедиции Тульского областного краеведческого музея о работах в Щекинском и Каменском районах Тульской области в 1989 г. // Архив ИА. – Р1. – №13999.
9. Енуков В.В. Курганы в селе Беседы // СА. – 1987. – №3. – С.190-201.
10. Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI–XIII вв. из Смоленска // СА. – 1983. – №2. – С.244-247.
11. Квятковская А.В. Исследования каменного могильника у д.Вензовщина // КСИА. – М.: Наука, 1989. – Вып.198. – С.90-95.
12. Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен // СА. – 1984. – №4. – С.62-74.
13. Лапшин В.А. Керамическая шкала домонгольского Суздаля // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С.90-102.
14. Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII–XIII вв. // КСИА. – М.: Наука, 1971. – Вып.125. – С.27-34.
15. Массалитина Г.А. Раскопки селища Кривское-3 Боровского района Калужской области в 1993 г. // Архив ИА. – Р1. – №18447.
16. Моргунов Ю.Ю. Летописный город Кснятин и его некрополь на р.Суле // КСИА. – М.: Наука, 1990. – Вып.25. – С.38-45.

17. Никольская Т.Н. Городище Слободка XII–XIII вв. – М.: Наука, 1987. – 184 с.
18. Никольская Т.Н. Земля вятичей. – М.: Наука, 1981. – 293 с.
19. Олейников О.М., Смирнова Г.П. Хронология некоторых групп новгородской керамики X–XIII вв. // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 73–89.
20. Петрашенко В.А. Керамика IX–XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 7–20.
21. Поздняков В.С. Развитие керамики древнерусского Клецка // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 48–60.
22. Прошкин О.Л. Археологические разведки в Калужской области. 1993 г. Отчет // Архив ИА. – Р1. – №17922–17923.
23. Прошкин О.Л. Городище Маламахово (к вопросу о социально-экономической структуре древнерусских поселений Верхнего Поочья) // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – Т. 5. – С. 81–88.
24. Равдина Т.В. Керамика из датированных погребений в курганах Подмосковья // Московская керамика: новые данные по хронологии. – М., 1991. – С. 7–13.
25. Смирнов А.С., Зотько М.Р., Низматуллин Р.А. Отчет «Работы Деснинской экспедиции в 1990 году» // Архив ИА. – Р1. – №15455.
26. Успенская А.В. Отчет о раскопках 1962 г. на селище Беницы // Архив ИА. – Р1. – №2518.
27. Чернов С.З. К хронологии московской керамики XIII–середины XV вв. // Московская керамика: новые данные по хронологии. – М., 1991. – С. 20–31.
28. Шеков А.В. Отчет об археологических исследованиях в г.Белеве и Белевском районе Тульской области в 1993 г. // Архив ИА. – Р1. – №17748.
29. Штыхов Г.В. Круговая керамика Полоцкой земли X–XI вв. в сравнительном изучении // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 61–72.
30. Yūknevičius A. Senoji Kedainių gyvenvietė // Vidurio Lietuvos Archeologija. – Vilnius: Žalioji Lietuva, 1994. – P. 70–78.
31. Фонды КГОКМ. – Коллекция №214.
32. Фонды КГОКМ. – Коллекция №235.
33. Фонды КГОКМ. – Коллекция №7760.
34. Фонды КГОКМ. – Коллекция Нв №4375.
35. Фонды ОКМ. – Коллекция №9223.
36. Фонды ОКМ. Коллекция №25365.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ:

БФ КГОКМ Боровский филиал Калужского государственного объединенного краеведческого музея
 ГИМ Государственный исторический музей
 ИА Институт археологии Российской академии наук
 КГОКМ Калужский государственный объединенный краеведческий музей
 КСИА Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
 ОКМ Орловский краеведческий музей
 СА Советская археология

THE MEDIEVAL RUSSIAN POTTERY FROM THE SETTLEMENT OF MALAMAKHOVO ON THE UPPER OKA

Oleg Proshkin (Kaluga, Russia)

The settlement of Malamakhovo in the basin of the Upper Oka is one of the most investigated local archaeological sites. Almost fifty per cent of its cultural layer (214 square meters) are studied. The numerous finds allow to define two periods of its existence: the first half of the first millennium AD and the late twelfth – fourteenth centuries AD. The author systematizes the wheel-made pottery of the later period. The principal attention is paid to the typology of rims. 28 types of rims are classified, and they divide into variants. The majority of types dates from the late twelfth – fourteenth centuries AD. All the late phase of the life at the settlement dates from this time too, and this fact is borne out by several individual finds from the remains of dwelling houses and from the cultural layer of this site

[Received December 20, 2003]

Key words: Malamakhovo, Kyivan Rus, settlement, pottery, typology, chronology

ХРОНОЛОГИЯ ДРЕВНЕРУССКОЙ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ БАСЕЙНА ВЕРХНЕЙ ОКИ

© **Игорь Болдин**, кандидат исторических наук
(Калужский государственный объединённый краеведческий музей)

Подано результати технологічних і морфологічних досліджень кераміки басейну верхів'я р.Ока (Центральна Росія). Аналіз показує чітку узгодженість між морфологічними типами і технологічними ознаками, при цьому технологічні риси є більш стійкими, аніж морфологічні. Дослідження гончарних колекцій городищ Верхнього Пооччя дозволяє розглядати кераміку як хронологічний показник
[Одержано 20 грудня 2003]

Ключові слова: Верхне Поочья, керамика, «курганна керамика», типология, технология, хронология

Среди археологических материалов важнейшим источником исторических реконструкций, всегда вызывающим особый интерес у исследователей, является керамика. В формах, технологических особенностях изготовления и орнаментации глиняной посуды отражаются хронологические изменения. Это позволяет рассматривать глиняные изделия в качестве датирующего индикатора и использовать их как для создания хронологии и периодизации археологических культур в целом, так и для определения времени существования конкретных объектов. Стремление привлекать гончарные материалы объясняется и таким их свойством, как обязательное присутствие в культурном слое памятника. Фрагменты глиняной посуды – не только самая массовая в подавляющем большинстве случаев, но нередко и единственная категория находок на памятнике.

Целью этого исследования является разработка хронологии глиняной посуды древнерусского периода бассейна Верхней Оки, изготовленной на гончарном круге. В основу положена такая особенность керамики, как существенная изменчивость во времени и в силу этого – способность служить определителем того или иного временного интервала. Предметом анализа выступает археологическая посуда кухонного, столового и тарного назначения с памятников верхнеокского региона, расположенного в центральной части Русской равнины – участок течения р.Ока с притоками от истока в Орловской области до серпуховско-каширского отрезка реки в Мос-

ковской области. К бассейну Верхней Оки относятся территории в Орловской, Тульской, Калужской, Смоленской, Московской областях. В Оку в верхнем течении впадает более трехсот притоков, среди которых наиболее крупные – Жиздра, Цон, Упа, Угра, Протва (рис. 1). Густая речная сеть с широкими долинами, плодородными почвами, лугами и лесами благоприятствовала заселению территории Верхнего Поочья с древнейших времен.

В основу исследования датирующих особенностей керамики верхнеокского региона положен анализ коллекций памятников, культурный слой которых датирован по неглиняным находкам и сведениям письменных источников (табл.): городища Серенск (Мещовский район Калужской области), Спас-Городок (пригородная зона г.Калуга), раскопки Т.Н.Никольской; Русятка (Вяземский район Смоленской области), раскопки Т.В.Сергиной; Супруты (Щекинский район Тульской области), раскопки С.А.Изюмовой; «Чертово городище» (Козельский район Калужской области), раскопки О.Л.Прошкина; Подборки (Козельский район Калужской области), раскопки И.В.Болдина; селища Кривское (Боровский район Калужской области), раскопки Г.А.Массалитиной. Данные, отраженные в научных отчетах и публикациях [городища Слободка (Болховский р-н Орловской обл.), городище и селище Лебедка (Урицкий р-н Орловской обл.), раскопки Т.Н.Никольской; селище Бенницы (Боровский р-н Калужской обл.), раскопки А.В.Успенской], послужили для сравнений с гончарными материалами

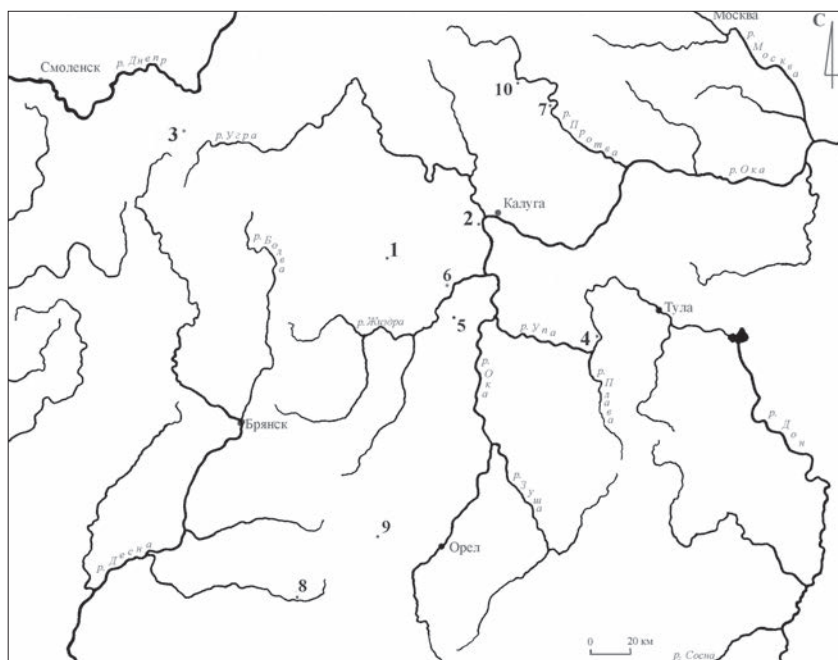

Рис.1.
Карта речной системы
Верхнего Пooчья:
1 – Серенск;
2 – Спас-Городок;
3 – Русятка;
4 – Супруты;
5 – «Чертово городище»;
6 – Подборки;
7 – Кривское;
8 – Слободка;
9 – Лебедка;
10 – Беницы
Рисунок Игоря Болдина

из археологических раскопок с целью уточнения датировки и распространения выделенных групп и типов посуды (рис.1).

Основной объем находок в процессе исследования культурного слоя памятника составляют не целые сосуды, а их фрагменты. Определение датировки керамики построено на анализе технологии ее изготовления, орнамента и морфологии.

ДАТИРОВКА КЕРАМИКИ ПО ЕЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИМ ОСОБЕННОСТЯМ

Анализ технологических особенностей изготовления глиняной посуды включил в себя следующие разделы:

- железистость глин;
- состав и размер преобладающей минеральной примеси;
- отпечатки на внешней стороне днищ;
- прокаленность керамики.

Исследование технологических особенностей керамики проводилось лабораторным способом. Каждый отобранный образец раскалывался на две части. Одна из них нагревалась в муфельной печи до температуры 850°C в условиях окислительной среды. Другая часть дополнительной обработке не подвергалась. Анализ технологических особенностей выполнялся по свежим сколам образцов с помощью бинокулярного микроскопа МБС-10.

■ Раздел 1. Железистость глин.

Исследования проводились по образцам, нагретым до 850°C в условиях окислительной среды. В результате нагревания были удалены органические включения, соединения железа окислены до оксида, имеющего красный цвет [44]. После прогрева каждый образец был расколот дополнительно. Необходимо отметить, что загрязненная поверхность после нагрева окрашивается в красные тона. Основанием для заключения об железистости глины служит цвет свежего скола, полученный после прогрева фрагмента.

Вся исследованная керамика была разделена на два класса. Образцы, окрашенные в цвета от розового до кирпично-красного, отнесены к классу керамики, изготовленной из железистых глин. Второй класс составили образцы, окрашенные в цвета от молочно-белого до кремового. Этот класс керамики изготовлен из слабожелезистых глин [2, с.19].

■ Раздел 2. Состав и размеры преобладающих минеральных включений.

В состав формовочной массы входят различные минеральные включения: песок, дресва, шамот, слюда, бурый железняк, известняк и др. Наиболее часто в тесте верхнеокской керамики встречаются песок, дресва, шамот. Если дресва и шамот присутствуют в формовочной массе всегда в качестве искусственных добавок,

Таблица. Распределение типов сосудов по памятникам

Памятник	I %	II1 %	II2 %	II3 %	II4 %	Б1 %	Б2 %	Б3 %	В %	Г1 %	Г2 %	Др. %	Всего (фраг.)
Чертово городище, X век	100												3
Супруты, X век		66		34									3
Кривское, X–XI века		50	18,6	21,8	8,7	0,9							92
Подборки, XI–XIII века		5,7	20	25,7	20	5,7	17,2						35
Спас-Городок, пласт 3, XI–XIII века		3	2				3	38		1	14	39	117
Спас-Городок, пласт 4, XI–XIII века		11	6			4	2	37		2	19	19	86
Спас-Городок, пласт 5, XI–XIII века		7	1	3		1	3	55	3	5	9	13	80
Спас-Городок, пласт 6–7, XI–XIII века		5	2	2	2		2	48	2	5	20	12	75
Серенск, керамика из слоя, XI–XV века	0,3	4,9	2,2	2,1	0,6	1,2	1,9	35,2	5,1	10,1	19	17,4	2019
Серенск, комплекс, середина XII–рубеж XII–XIII веков	7,7							69,2		15,4		7,7	13
Серенск, комплекс, вторая половина XII века		7,1	7,1			21,5		57,2		7,1			14
Серенск, комплекс, середина XII–рубеж XII–XIII веков		20				20		20		40			5
Серенск, комплекс, XII–начало XIII века			8			4		56	20	4	4	4	25
Серенск, комплекс, XII век – 1231 год		4,8				4,8		61,9	14,2	9,5		4,8	21
Серенск, комплекс, XII век – 1231 год							12,5	62,5		25			8
Серенск, комплекс, XII век – 1231 год		2	2			10,2		53,1	5,1	12,3	8,2	7,1	49
Русятка, XII–XIII века		14,1	15,6	3,1	14,1	28,1		15,6	1,6	3,1	3,1	1,6	64
Серенск, комплекс, рубеж XII–XIII веков – 1231 год		16,7				8,3		58,3	16,7				12
Серенск, комплекс, рубеж XII–XIII веков – 1231 год							12,5	62,5			19,9	5,1	15
Спас-Городок, пласт 1–2, XIII–XV века		4		4		2	4	5		1	12	68	98
Любутск, яма 3, вторая половина XIV века		15,9					0,9	4,7		1,9	7,5	69,1	107
Любутск, комплекс из полуземлянки XIV века		5						3		3	1	88	364
Любутск, пласт 1, XIV–XV века		2						2			2	94	2225
Любутск, пласт 2, XIV–XV века		8						20		1	13	58	992
Любутск, комплекс из подвала постройки XV века		24,4						4,5		4,5		66,6	45

то песок является составляющей всех природных глин. В то же время, песок в гончарном производстве второго тысячелетия – самая распространенная добавка в природную глину.

В зависимости от размера минеральные включения подразделяются на следующие классы (по Александру Бобринскому): 1) очень крупные (более 3 мм); 2) крупные (2-3 мм); 3) средние (1-2 мм); 4) мелкие (0,5-1 мм); 5) очень мелкие – менее 0,5 мм. При работе с коллекциями верхнеокской керамики оказалось возможным для ее описания ограничиться использованием следующих классов минеральных примесей: 1) средние – песок 1-2 мм, дресва, шамот; 2) мелкие – песок 0,5-1 мм; 3) очень мелкие – песок менее 0,5 мм. Крупные включения (частицы более 2 мм в поперечнике) встречаются в изделиях местных гончаров лишь как исключение.

■ Раздел 3. Следы подсыпки и обработки на внешней стороне днищ сосудов.

В зависимости от характера отпечатков, размера и формы прилипших зерен на внешней стороне днищ сосудов выделены следующие классы:

- отпечатки и прилипшие зерна дресвы;
- отпечатки и прилипшие зерна песка среднего размера – 1-2 мм;
- отпечатки и прилипшие зерна мелкого песка – 0,5-1 мм;
- отпечатки и прилипшие зерна очень мелкого песка – менее 0,5 мм.

На части днищ зафиксированы изображения различных очертаний, выступающие за плоскость днища (клейма).

■ Раздел 4. Степень прокаленности керамики в процессе обжига определялась по цвету излома и цвету поверхности.

В итоге выделено три класса образцов: 1) обжиг изделий проводился при температуре ниже температуры каления; 2) изделия, испытывавшие непродолжительное влияние температур каления; 3) изделия, подвергшиеся длительному воздействию температур каления [2, с.90-105]. В первом случае излом имеет темную окраску, во втором – 2-х или 3-цветную окраску или темную при осветленных поверхностях, в третьем – одноцветную светлую окраску. Если керамика обожжена в условиях интенсивной восстановительной среды или повторно испытала воздействие температур каления, например, во время пожара, степень прокаленности таких образцов определить сложно.

Керамика X–XI веков

Производство керамики в X–XI веках основано на использовании железистых глин; в качестве минеральных

добавок выступают дресва, реже – песок среднего размера (1-2 мм), шамот. На внешней стороне днищ зафиксированы отпечатки и прилипшие зерна дресвы. Излом черный, темно-серый или с темной полосой по центру [25]. Цвет излома позволяет предполагать, что керамика обжигалась: 1) при температуре ниже температуры каления (низкотемпературный обжиг, до 650°C [2, с.90]); 2) при температуре каления (высокотемпературный обжиг, 650-700°C и выше [2, с.95-96]). У фрагментов, испытавших кратковременное воздействие температур каления (3-слойный цвет излома), зачастую отмечается различная толщина прокаленного слоя, являющаяся следствием неравномерного воздействия температуры на изделие в процессе обжига. Неравномерная прокаленность – характерная черта гончарных изделий этого времени.

Керамика XII–XIII веков

При описании керамики XII–XIII веков трудно обойтись без определения «курганная», прочно утвердившегося в литературе. В научный оборот сам термин «курганная керамика» или «керамика курганного типа» был введен М.Г.Рабиновичем для обозначения одного из типов глиняной посуды домонгольского времени, найденной при раскопках подмосковных курганов и других археологических памятников на сопредельной территории [33, с.59; 35, с.65]. Со временем термин стал традиционным и употребляется при описании части посуды древнерусского времени обширной территории, включающей, помимо центральной России [18, с.123-125], Украину [19, с.11-12; 26], Беларусь [38, с.214-215], Новгородские земли [39, с.123-125]. Между тем, критерии определения его различны и среди исследователей в настоящее время нет единого мнения о времени бытования, технологии производства, орнаментации, профилировке верхней части «курганной» посуды. В рамках данной работы термин «курганная керамика» применяется для обозначения горшков XII–XIII веков с характерным оформлением верхней части сосуда: щека отогнута от шеи (или плеча), на внутренней стороне губы – валик.

По технологическим признакам гончарную посуду Верхнего Поочья XII–XIII веков можно разделить на две части.

1. Керамика, собранная при археологических раскопках крупных населенных пунктов XII–XIII веков, таких как городища Серенск, Спас-Городок, городище и селище Лебедка [25; 21, с.195].

Глиняная посуда XII–XIII веков из раскопок городища и селища Лебедка, согласно Т.Н.Никольской, изготовлена из серой или розовато-серой хорошо отмученной глины, без видимых примесей, хорошо обожжена – иногда до звона [21, с.195]. Керамика городищ Серенск и Спас-Городок изготовлена из железистых и слабже-

лестистых глин, с преобладанием последних. В качестве примеси отмечен песок (мелкий и очень мелкий – менее 1 мм), реже – дресва и песок среднего размера (1-2 мм). На внешней стороне днщ зафиксированы отпечатки песка (различного размера), дресвы. По цвету излома, наряду с 2- и 3-цветным, зафиксированы фрагменты с одноцветным светлым изломом. Последние свидетельствуют о полной прокаленности изделий в процессе обжига.

Среди находок верхних частей посуды с городища Серенск к курганной керамике отнесено 38% венчиков (всего рассмотрено немногим более 2-х тысяч фрагментов). 55% курганной посуды белого и светло-серого цветов. В качестве примеси, как правило, выступает песок (мелкий и очень мелкий – менее 1 мм); дресва отмечена всего у 10% курганных горшков.

2. Керамика, происходящая из раскопок сельской округи. По профилировке фрагментов верхних частей она аналогична формам сосудов из городских центров, рассмотренных выше. Однако эта курганная керамика по технологическим признакам отличается от «городской» посуды. В качестве основного сырья использованы, как правило, железистые глины с добавкой дресвы или песка среднего размера (1-2 мм), изредка – шамота. Наиболее часто используемая подсыпка под дно сосуда – дресва. Излом окрашен в темно-серый (черный) цвет или имеет 2-, 3-цветную окраску. У части фрагментов в изломах отмечена различная глубина прокаленного слоя.

На внешней стороне части днщ сосудов XII–XIII веков встречаются отпечатки клейм различной конфигурации: окружность, концентрические окружности, крест, «колесо», свастика, звезда и пр.

Таким образом, два больших класса посуды XII–XIII веков с территории Верхнего Поочья, выделенные на основе деталей технологии изготовления, говорят о специфике городского гончарного производства и гончарного производства сельской округи. Выявленные характеристики гончарного производства отражают функциональные различия среди поселений региона, которые начали проявляться в XII–XIII веках [29].

В ряде исследований, основанных на обработке негончарных материалов, прослежена связь южнорусских городов с городскими центрами Земли вятичей [37, с.460-461, 465-467; 23; 30; 31; 32, с.5-9; 42, с.45-46; 7 и другие]. В то же время, использование светлых (слабожелезистых) глин с мелкими отошающими примесями характерно для гончарства южнорусских городов, в том числе, Среднего Поднепровья [16, с.415; 15, с.93-94; 19, с.12; 20] и южной части Верхнего Поочья [21, с.195-196]. Возможно, что и городское гончарное производство в бассейне Верхней Оки испытало влияние со стороны городских центров южных регионов.

Орнаментация керамики (X)XI–XIII веков

Наиболее распространенная группа орнамента – прочерченный (волна, линия); наряду с ним встречается штампованный и комбинация орнаментов: линия и волна; штамп и волна; штамп и линия; штамп, линия, волна. В XII–XIII веках прочерченный орнамент покрывает значительную часть внешней поверхности сосуда (1/2 и более). Часть посуды этого времени украшена разреженным орнаментом: прочерченные линии нанесены через промежутки в 1-1,5 см.

ДАТИРОВКА ГОНЧАРНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПО МОРФОЛОГИЧЕСКИМ ОСОБЕННОСТЯМ ВЕРХНИХ ЧАСТЕЙ ГОРШКОВ

За основу разделения профиля взяты названия частей, предложенные Александром Бобринским [4]. При характеристике верхних частей горшков использованы следующие названия [5, рис.2]:

Губа – верхняя часть емкости. Верхняя граница совпадает с окончанием емкости. Нижней границей является точка наибольшей кривизны линии. В зависимости от формы, в губе выделены части, которые фиксируются по точкам изменения кривизны. Разделение губы на части позволяет детализировать описание морфологических типов сосудов.

Определение части профиля как *щека* или *шея* Александром Бобринским предложено проводить по отношению высоты этой части к радиусу сосуда у ее основания, доли, которую определяемая часть занимает в высоте сосуда, степени ее отогнутости [4, с.8-9]. Предложенный анализ возможно проводить при исследовании целых форм или форм, позволяющих с достаточной точностью определять основные параметры. В случаях, когда анализ морфологических особенностей построен на фрагментарном материале, судить о параметрах всего сосуда (высота, радиусы) затруднительно, что не оставляет возможности для использования этих характеристик в качестве критериев для оценки. Определение части профиля (щека или шея) проведено в зависимости степени отклонения от вертикали: щека характеризуется отклонением наружу на 30 и более градусов.

Шея сосуда может быть вертикальной, вогнутой или отогнутой, но не более чем на 30 градусов, за исключением случаев наличия части профиля между щекой сверху и плечом снизу. Во всех этих случаях данная часть профиля отождествляется с шейей независимо от того, в какой конкретно форме она находится [4, с.8-9].

Плечо выделено на профиле от его максимального расширения до начала шеи, щеки или губы.

Если кривизна на этом отрезке меняется, то выделяется *предплечье*, как часть профиля, от максималь-

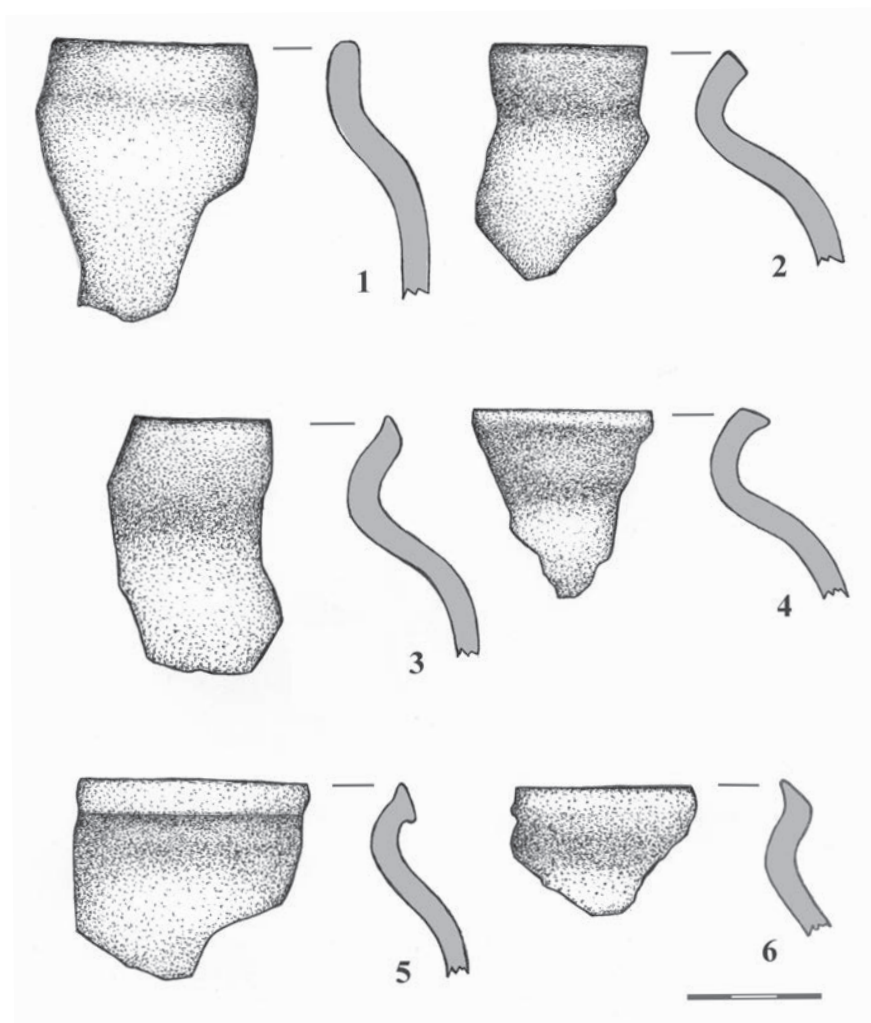

Рис. 2.
Типы древнерусской
керамики верхнеокского
региона.

1 – тип AI, 2 – тип AII1,
3 – тип AII2, 4 – тип AII3,
5 – тип AII4, 6 – тип B1.

Кривское, Боровский
район, Калужская
область. X-XI века.

Исследования
Г.А.Массалиной
1993 года.

Калужский
государственный
объединённый
краеведческий
музей, б/н.

Рисунок Игоря Болдина.

Публикуется впервые

ного расширения до точки изменения кривизны линии контура.

Морфологические особенности верхних частей исследованы у сосудов, отнесенных к категории «горшководные» (рис. 2-5). В рамках этой категории выделены типы. Уточняющие понятия служат для характеристики профиля верхней части горшков и введены в описания отдельных типов в следующей иерархии: 1) подтип; 2) вариант. Применение этих характеристик предпринято только для тех типов, где это необходимо при выявлении датирующих особенностей. Типы обозначены буквами русского алфавита (А, Б, В, Г); подтипы – римскими цифрами – I, II; варианты – арабскими цифрами.

Тип А – губа горшка не имеет утолщения. По профилированности в этом типе выделено два подтипа:

Подтип AI. Слабопрофилированные горшки (рис. 2:1).

Подтип AII. Профилированные горшки.

По оформлению губы в подтипе II выделено три варианта.

Вариант 1. Скругленная форма (рис. 2:2).

Вариант 2. Незначительный выступ (менее 0,5 толщины стенки) с внутренней стороны (рис. 2:3).

Вариант 3. Незначительный выступ (менее 0,5 толщины стенки) с внешней стороны (рис. 1:4).

Вариант 4. Незначительные выступы (менее 0,5 толщины стенки) с внутренней и внешней сторон (рис. 2:5).

Тип Б. Обязательно наличие щеки; губа имеет утолщение с внутренней стороны. К этому типу отнесено три варианта горшков, которые выделены по способу профилировки губы.

Вариант 1. Верхняя часть губы оттянута вверх (рис.2:6).

Вариант 2. Губа имеет крюкообразную форму профиля: завернута внутрь (рис.3:1).

Вариант 3. Губа оформлена в виде валика с внутренней стороны – толщина валика не менее $1/4$ толщины стенки сосуда (рис.3:2).

Тип В. Губа оформлена в виде утолщения снаружи. Утолщение выполнено путем оттягивания части формовочной массы с внешней стороны. Обязательно наличие шеи и отсутствие щеки (рис.3:3).

Тип Г. Губа оформлена в виде утолщения округлой формы с наружной стороны шеи или плеча. Щека отсутствует. Тип Г подразделяется на два варианта в зависимости от степени отгиба губы от линии шеи или плеча.

Вариант 1. Губа «прижата» к наружной поверхности шеи (или плеча): между губой и линией шеи (или плеча) угол не более 90° (рис.3:4).

Вариант 2. Угол между губой и линией шеи (или плеча) более 90° , то есть губа в форме валика отогнута по отношению к шее (рис.3:5).

В результате проведенного анализа материалов были сделаны следующие выводы.

Горшки типа **A** получили широкое распространение по всему верхнеокскому региону.

Подтип AI характеризует слабопрофилированные горшки. Подобное оформление венчика свойственно ранней посуде, когда при помощи круга выполнялись только операции по заглаживанию внешней поверхности верхней части сосуда. По морфологическим и технологическим особенностям эти горшки отличаются от лепных только отдельными элементами, связанными с использованием медленного вращения заготовки [24, с.65; 3, с.37-44].

Результаты исследования гончарных коллекций верхнеокского региона показывают, что основная часть слабопрофилированных горшков происходит с памятников, существовавших в X веке. Горшки типа **AI** сформованы из ожелезненных глин с добавкой дресвы. На таких горшках отмечен прочерченный орнамент в виде одной линии или волны по тулову сосуда [21, с.194].

При изучении городища Дуна (Суворовский район Тульской области) Н.В.Теплов выделил горшки, изготовленные «с помощью какого-то правила, хотя это,

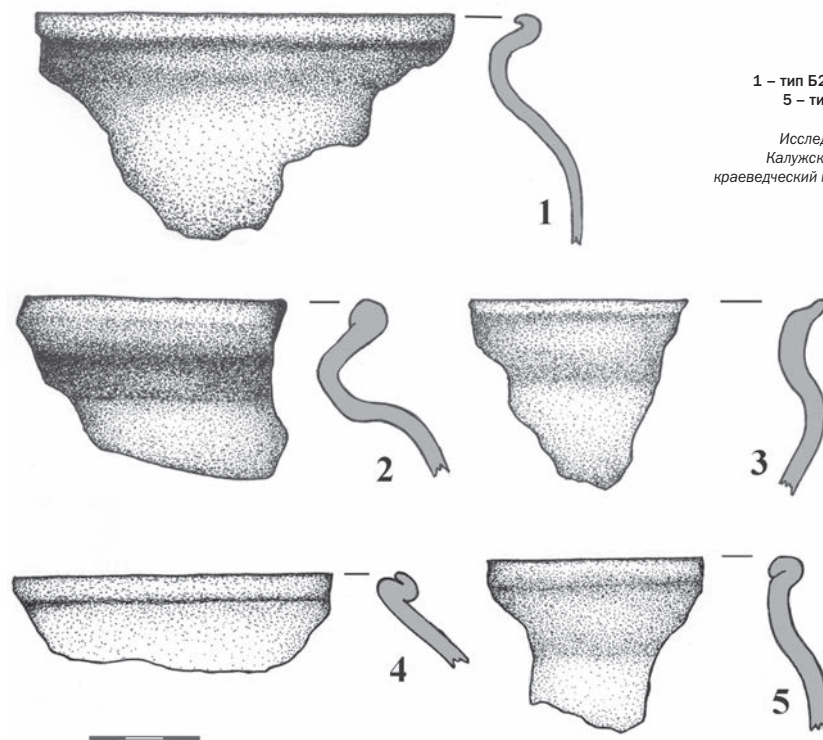

Рис.3.
Типы древнерусской керамики
верхнеокского региона.
1 – тип Б2, 2 – тип Б3, 3 – тип В, 4 – тип Г1,
5 – тип Г2. Серенск, Мещовский район,
Калужская область.
Исследования Т.Н.Никольской 1965 года.
Калужский государственный объединённый
краеведческий музей, б/н. Рисунок Игоря Болдина.
Публикуется впервые

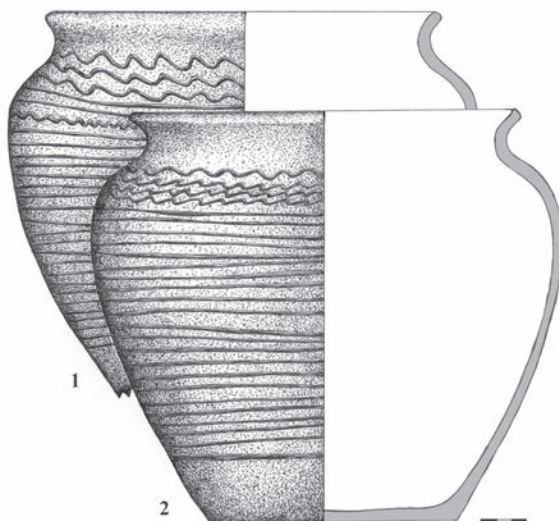
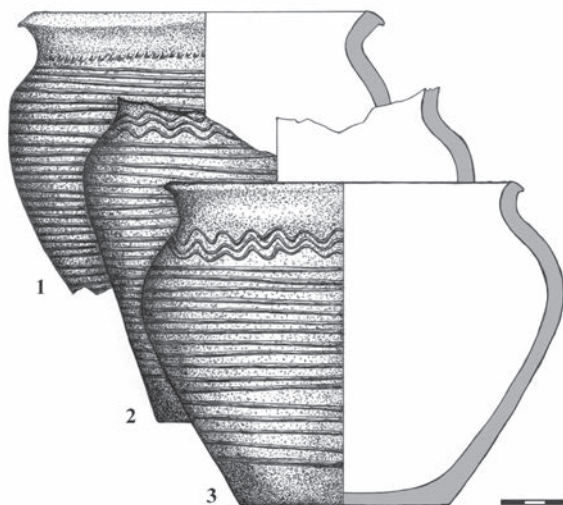

Рис.4.
Горшки. Глина, гончарный круг, терракота; 26(сохранившаяся)х32(1); 28х32(2).
Селище Кривское, Боровский район, Калужская область. XI век.
Исследования Г.А.Массалитиной 1995 и 1996 годов.
Городской музей г.Обнинск, Калужская область, б/н.
Рисунок Игоря Болдина. Публикуется впервые

Рис.5.
Горшки. Глина, гончарный круг, терракота; 12(сохранившаяся)х16(1);
13(сохранившаяся)х16(2); 13х18(3).
Селище Кривское, Боровский район, Калужская область. XI век.
Исследования Г.А.Массалитиной 1993 года.
Городской музей г.Обнинск, Калужская область, б/н.
Рисунок Игоря Болдина. Публикуется впервые

вероятно, не был еще настоящий гончарный круг... По форме сосуда этого типа отличаются тем, что заканчиваются обыкновенно широким отгибом» [40, с.17]. Слой, из которого происходят сосуды, датируется VIII–XI (XII) веками [40, с.19].

А.В.Арциховский отметил, что выделенная немецким исследователем К.Штрауссом керамика II стиля (X–XI века) – верхняя часть сформована на круге, край немного отогнут, орнамент редок, форма почти баночная – встречается в незначительном количестве, в том числе и на памятниках окского бассейна, и носит название керамика «гнездовского типа» [1, с.90–93].

Керамика городища и селища Лебедка позволяет, по мнению Т.Н.Никольской, проследить эволюцию форм от грубых толстостенных лепных горшков к хорошо профилированным тонкостенным сосудам, изготовленным на гончарном круге. В предложенной ею классификации посуды, изготовленной на гончарном круге, первую группу составили слабопрофилированные и «довольно толстостенные» горшки, имеющие почти прямой венчик и незначительно выпуклые плечи, по форме профиля напоминающие лепные сосуды роменского типа. Стенки – или гладкие, или с волнистым орнаментом. Датировка – X–XI века [25; 21, с.190–197; 24, с.69].

В результате археологических раскопок на городище Супруты в научный оборот введены комплексы, содержащие, наряду с фрагментами лепной посуды роменско-боршевского типа, фрагменты керамики, изготовленной на гончарном круге. Ранняя посуда, изготовленная на гончарном круге, встречается в незначительном количестве: в раскопе 19 (1973 год) она составила 11,3% [14]. При исследовании жилища, из обнаруженных в слое пожара 980 фрагментов 27% принадлежало посуде, изготовленной на гончарном круге. Характер залегания керамики, изготовленной на гончарном круге, позволяет утверждать, что она попала в заполнение во время существования жилища, определяемое автором работ – С.А.Изымовой – первой половиной X века [14]. Аналогичная ситуация отмечена и для других комплексов [12]. Поселение, по материалам раскопок, погибло в конце X века [22, с.25; 43, с.26].

Освоение гончарного круга на территории Верхнего Поочья относят к X веку [8, с.133; 24, с.69; 22, с.56; 6, с.18–21]. Самая ранняя посуда, изготовленная на гончарном круге, представлена толстостенными горшками со слабо отогнутым венчиком, почти прямой шеей и слегка выпуклым

плечом [22, с.57]. Таким образом, слабопрофилированная керамика, происходящая с памятников бассейна Верхнего Поочья, связывается исследователями с процессом освоения кругового вращения заготовки и относится к X–XI векам.

Подтип АII, в котором по характеру оформления губы выделено 4 варианта, объединяет профилированные сосуды.

Наличие варианта 1 отмечено в разновременных комплексах. Наибольшее количество фрагментов горшков этого варианта (по отношению к общему количеству фрагментов верхних частей горшков комплекса) зафиксировано в комплексах, датированных X–XI веками – до половины керамического набора (селище Кривское). В культурных слоях, отложившихся в XII–XV веках, количество фрагментов данного варианта находится в пределах 6–26% (городища Серенск, Спас-Городок).

Горшки варианта 2 отмечены в культурных слоях, отложившихся с X по XIII век, где их количество достигает 5,3–27,1% от общего количества венчиков горшков комплекса (городища Серенск, Спас-Городок, Подборки, Русятка, селище Кривское).

Наибольшее количество горшков с венчиками варианта 3 относится к комплексам, датированным X–XII веками: до 21,8–34% (городище Подборки, селище Кривское). Среди керамики более позднего времени (включая XIII век) горшки варианта 3 составляют около 3% (городища Серенск, Русятка).

Горшки варианта 4, как и вариантов 2, 3, отмечены в слоях X–XIII веков: до 14,1% (городище Русятка, селище Кривское).

Наибольшее распространение горшков с венчиками типа **AII** (варианты 1–4) приходится на X–XII века. В этот период горшки варианта 1 типа **AII** составляют около половины всей доступной анализу керамики; позднее их доля снижается.

Сопоставление технологических (железистость глин, минеральная примесь) и морфологических особенностей (тип **A**) позволяет уточнить датировку выделенных вариантов. Горшки вариантов 2, 3, 4 типа **AII** в подавляющем большинстве случаев сформованы из железистых глин, основная добавка – дресва. Такой состав формовочной массы характерен для керамики X–XIII веков. Сосуды варианта 1 представлены горшками, различающимися по технологии изготовления: в XI–XIII веках посуда этого типа производилась из железистой глины с примесями среднего и мелкого размера, в XIV–XVI веках это были уже белого цвета горшки с примесями мелкого и очень мелкого песка.

В заполнении постройки (Супруты, 1959) наряду со среднеазиатскими монетами чеканки 814–821, 866–869, 900 годов обнаружены обломки посуды, лепной и изго-

товленной на гончарном круге (тип **AII1**). Постройка датирована первой половиной X века [13]. В ходе археологических раскопок курганных групп на территории Тульской и Калужской областей [9; 10; 11] среди прочих предметов найдены фрагменты горшков, изготовленных на гончарном круге: «Невысокие, отогнутые наружу венчики имели прямой или косо срезанный край, плечики четко выражены. Подобного типа сосуды относятся к архаичным формам гончарной посуды и хорошо согласуются по времени с инвентарем погребения, т. е. рубежом XI–XII вв.» [11, с.198, рис.6].

Среди обнаруженных на поселении Бенницы (1960) сосудов отмечены формы, имеющие аналогии с керамикой Гнездова и курганов Калужской области; автором работ они отнесены к X–началу XI века [41]. Судя по приведенным в отчете рисункам профилей верхних частей горшков, по форме профиля они аналогичны типам **AI** и **AII1**.

Вторую и третью группы керамики (по классификации Т.Н.Никольской) селища Лебеда (1952–1953) составляют горшки X–XI веков: сосуды с прямым цилиндрическим горлом и более профилированные, с отогнутым венчиком, вогнутой шейкой и выпуклыми плечами [21, с.195; 24, с.69].

Таким образом, в ходе исследований памятников Верхнего Поочья горшки типа **AII** были обнаружены в комплексах X–XVI веков. Наибольшее распространение подобных горшков относится к X–XI векам, позднее количество горшков с аналогичным оформлением верхней части снижается, а в XVI веке постепенно сходит на нет. Сосуды типа **AII1** бытовали на протяжении около шестисот лет, а варианты 2–4 типа **AII** отмечены в слоях X–XII (XIII) веков. В отличие от посуды варианта 1, изготовление которой продолжалось на протяжении последующих веков, массовое производство сосудов вариантов 2–4, рассматриваемых как модификации варианта 1, в позднейшее время не возобновлялось.

Если тип **A** выделен по факту отсутствия утолщения или изгиба на верхнем крае сосуда, то определяющим критерием для выделения горшков типа **B** служит форма такого утолщения.

Горшки с венчиками типа **B** широко представлены в гончарных коллекциях верхнеокских памятников. Исследование этих коллекций позволяет предложить датировки для всех вариантов рассматриваемого типа посуды.

Анализ встречаемости горшков типа **B1** в датированных комплексах показывает, что наибольшее их распространение приходится на XII–XIII века – от 8,3 до 20%. В слое более раннего времени (X–XI века) отмечены единичные находки. Вероятно, появление горшков этого типа относится к XI веку. Среди керамики XIV–XV веков горшки с подобной профилировкой – исключение.

Горшки типа **Б2** зафиксированы в слоях, датированных с XI по XIV век. Их наибольшее распространение относится к периоду XII–XIII веков (до 12,5%). В слое XIV века отмечены отдельные фрагменты горшков данного типа.

Горшки с венчиками типа **Б3** (в литературе горшки подобной формы получили название «курганной керамики») отмечены при исследовании культурных напластований, отложившихся с XI по XV век. Появление горшков этого типа относится к XI веку. Вероятно, в начале XII века такая посуда становится преобладающей в быту верхнеокского населения. В слое XII–XIII веков она составляет до 69,2% фрагментов глиняных сосудов. Для XIV–XV веков характерно снижение количества горшков с подобным оформлением верхней части – до 8,7%.

Четвертую группу керамики на городище Лебедка по классификации, разработанной для этого памятника автором работ – Т.Н. Никольской, составили фрагменты горшков с резко отогнутым во вне пухлым венчиком и резко профилированными шейкой и плечиками (тип **Б3** по данной типологии). Культурный слой памятника датируется с (IX) X века по XIV век [25]. При раскопках селища Лебедка в 1952–1953 гг. Т.Н. Никольская отнесла эту группу керамики к XII–XIII векам [21, с. 194–196]. В целом, для земли вятичей Т.Н. Никольская выделила эти горшки в качестве характерного признака поселений XII–XIII веков [22, с. 60].

Сопоставление технологических (железистость глин, минеральная примесь) и морфологических особенностей (тип **Б**) служит основой для уточнения датировки выделенных вариантов. Сосуды типа **Б1** сформованы из железистой глины с добавкой дресвы, песка среднего размера. Горшки типа **Б3** возможно разделить на два класса: 1) изготовленные из железистой глины с добавкой дресвы или песка среднего размера; 2) изготовленные из слабожелезистой (реже железистой) глины с добавкой мелкого и очень мелкого песка. Существование этих классов обусловлено, по-видимому, технологическими различиями в городском и сельском гончарстве. Горшки типа **Б** (варианты 1–3) орнаментированы, как правило, прочерченными линиями и волнами, покрывающими большую часть поверхности сосуда, реже – в комбинации со штампованным орнаментом.

Горшки с венчиками типа **Б3** от более ранней керамики по форме профиля отличает наличие утолщения по краю венчика. Появление этого утолщения на верхней части сосудов едва ли следует объяснять лишь узко функциональным назначением: приспособление для обеспечения более удобного переливания жидкостей [1, с. 94], устройство для переноски, упор для крышки [36, с. 8; 34, с. 13; 17, с. 32; 27, с. 109]. Представляется более логичным предположение, что утолщение по краю сосуда, независимо от его формы, служило ребром жест-

кости [4, с. 14], обеспечивающим большую прочность сосуда в целом, как в процессе его изготовления, так и при эксплуатации. Форма профиля и способ конструирования этого утолщения не оставались неизменными во времени, что придает особое значение наблюдениям над верхней частью сосуда для решения вопроса о датировке керамики.

Наибольшее распространение горшков с венчиками типа **В** приходится на слои, датированные XII–XIII веками (до 28,3 – 41,1% от общего количества фрагментов керамики типа **В**). По всей видимости, этим временем и следует ограничить бытование горшков типа **В**, так как с расширением хронологических границ комплекса процент горшков этого типа уменьшается.

По технологическим особенностям фрагменты горшков типа **В** относятся к посуде, изготовленной из различных формовочных масс.

Горшки с аналогичной профилировкой обнаружены в подмосковных курганах и на поселениях конца XI–XII века [34; 28, с. 100, рис. 7:8].

Внутри типа **Г**, в зависимости от степени отгиба губы от линии шеи или плеча, выделено два варианта.

Наличие горшков с венчиками типа **Г1** отмечено при исследовании разновременных культурных напластований. Их появление, вероятно, следует относить к XII–XIII векам, а время наибольшего распространения – к XIII–XIV векам. Горшки с венчиками типа **Г2** встречаются преимущественно в слоях XIII–XV веков, где они составляют до 20%.

Среди керамики типа **Г** преобладают горшки, изготовленные из слабожелезистых глин. Для горшков варианта 1 характерны различные минеральные примеси: среднего размера (дресва, песок), мелкие (песок), очень мелкие (песок). Горшки типа **Г2** сформованы, в основном, из глин с примесью мелкого и очень мелкого песка. Стенки горшков типа **Г**, как правило, орнаментированы прочерченными прямыми линиями (или волнами), покрывающими большую часть поверхности сосуда, или сгруппированными в полосы.

С учетом состава формовочных масс, использованных для изготовления большей части сосудов, временем максимального распространения горшков типа **Г1** следует признать XIII–XIV века; типа **Г2** – XIV–XV века.

Таким образом, в результате изучения морфологических особенностей горшков, изготовленных на гончарном круге, верхнеокского региона было выделено 4 типа, 2 подтипа, 9 вариантов сосудов данной категории. Такое разделение позволяет зафиксировать датирующие отличия и определить временные рамки бытования рассмотренных совокупностей посуды. Для выяснения датировки проведено сопоставление морфологических особенностей с технологией изготовления керамики.

Наблюдается определенное соответствие выделенных морфологических типов сосудов технологическим особенностям (состав формовочной массы) их изготовления.

Освоение гончарного круга на территории верхнеокского региона, как отмечалось, относится к X веку. Для пересмотра этой даты в настоящее время нет оснований. Наиболее ранний этап – X век – характеризуется наличием так называемой ранней керамики, изготовленной на круге. Горшки этого времени представлены типом АІ. Вероятно, в конце X–XI века слабопрофилированные сосуды вытесняются профилированной керамикой. Появляются горшки типа АІІ1, АІІ2, АІІ3, АІІ4. На следующем этапе (конец XI–XII век) изменения в форме профиля возможно охарактеризовать как формирование утолщения по верхнему краю сосуда (АІІ2-Б1-Б2-Б3),

выполняющего функцию ребра жесткости.

Исследование коллекций глиняной посуды из раскопок памятников археологии древнерусского периода в бассейне Верхней Оки позволяет рассматривать продукцию гончарных производств в качестве хронологического индикатора для определения времени существования памятника. В основу датировки положены наблюдения над технологической группой признаков (железистость глин, примеси, способ крепления к поверхности круга, обжиг), орнаментацией и морфологией верхних частей горшков (конструкция верхней части сосуда, способ его формовки). Морфологические особенности горшков отличаются большим разнообразием и большей изменчивостью во времени, чем технологические признаки, которые служат для определения более широких границ бытования изучаемой керамики.

1. Арциховский А.В. Курганы вятичей. – М.: РАНИОН, 1930. – 223 с.
2. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: СамГПУ, 1999. – С.5-109.
3. Бобринский А.А. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды // Проблема изучения археологической керамики. – Куйбышев: СамГПУ, 1988. – С.5-21.
4. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
5. Болдин И.В. Круговая керамика из комплекса XIV в. // Российская археология. – 2002. – №4. – С.149-150.
6. Винников А.З. К вопросу о времени и путях появления гончарного круга у донских славян // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. – Белополье, 1994. – С.10-26.
7. Зайцева И.Е. Производственные ювелирные комплексы Серенского детинца и их место в системе застройки (XII-XIV вв.) // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Том 2. Славянский средневековый город. – М: НПБО «Фонд археологии», 1997. – С.100-113.
8. Изюмова С.А. Гончарный горн на городище у с.Супруты // Новое в археологии. – М., 1972. – С.130-133.
9. Изюмова С.А. Курганный могильник VIII-X вв. около деревни Западной // Советская археология. – 1964. – №2. – С.151-163.
10. Изюмова С.А. Курганы у дер.Слевидово // Советская археология. – 1970. – №4. – С.237-238.
11. Изюмова С.А. Курганы у с.Доброе Тульской области // Советская археология. – 1970. – №1. – С.191-201.
12. Изюмова С.А. Отчет о раскопках городища у с.Супруты // Архив ИА РАН. – 1956. – Р.1. – №1357.
13. Изюмова С.А. Отчет о раскопках городища у села Супруты Щекинского района Тульской области // Архив ИА РАН. – 1971. – Р.1. – №4593, 4593а.
14. Изюмова С.А. Отчет о раскопках Супрутского городища // Архив ИА РАН. – 1973. – Р.1. – №6167, 6167а.
15. Калюк О.П. До вивчення київського керамічного виробництва // Слов'яни і Русь. – Чернівці: Наукова думка, 1993. – С.91-112.
16. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: АН СССР, Институт истории материальной культуры, 1958. – 579 с.
17. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 124 с.
18. Монгайт А.Л. Старая Рязань // Материалы и исследования по археологии. – 1955. – №49. – С.228.
19. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья в IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1987. – 192 с.
20. Никольская Т.Н. Городище Слободка XII-XIII вв. – М.: Наука, 1987. – 185 с.
21. Никольская Т.Н. Древнерусское селище Лебедка // Советская археология. – 1957. – №3.
22. Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. – М.: Наука, 1981. – 296 с.
23. Никольская Т.Н. К пятидесятилетию «стояния на Угре» // СА. – 1980. – №4. – С.102-119.
24. Никольская Т.Н. Культура племен бассейна Верхней Оки в I тысячелетии н.э. // Материалы и исследования по археологии. – 1959. – №72. – 152 с.
25. Никольская Т.Н. Отчет Т.Н.Никольской о раскопках в Орловской области в 1953 г.: в Урицком районе у д.Лебедка на левом берегу р.Цон и в Новосильковском районе у д.Воротынцево на правом берегу р.Зуши // Архив ИА РАН. – 1983. – Р.1. – №904.

26. Петрашенко В.А. Керамика IX-XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С.7-20.
27. Плетнева С.А. Древнерусская керамика с городища Саркел-Белая Вежа // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С.103-130.
28. Полюях А.А., Чернов С.З. Археологический комплекс Балашихинского городища XII-XVI вв. по данным исследований 1990 г. // Археологические памятники Москвы и Подмосковья. – М., 2000. – С.88-106.
29. Прошкин О.Л. Древнерусское освоение бассейна реки Угры // Природа и история Поугорья. – Калуга: Полиграф-Информ, 2001. – С.111-113.
30. Пуцко В.Г. Киевские ювелиры в древнерусском Серенске // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Калуга: Печатный салон «Типограф», 1989. – С.31-32.
31. Пуцко В.Г. Ювелирные украшения XIII-XVII вв. из археологических находок в Серенске и Калуге // Песоченский историко-археологический сборник. – Киров, 1997. – Вып.3. – Ч.1. – С.84-91.
32. Пуцко В.Г., Хохлова Т.М. Средневековая пластика из Калужского края // Очерки по истории Калужского края. – Калуга: Печатный салон «Эйдос», 1996. – С.5-9.
33. Рабинович М.Г. Московская керамика // Материалы и исследования по археологии. – 1949. – №12. – Т.2. – С.57-105.
34. Равдина Т.В. О времени возникновения Брянска // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – 1973. – Вып.135. – С.66-71.
35. Розенфельдт Р.Л. Керамика и керамическое производство Москвы в XII-XVII вв.: Дисс. на соискание уч. ст. к.и.н. – М., 1962. // Архив ИА РАН. – 1962. – Р.2. – №1860, 1860а.
36. Розенфельдт Р.Л. Московское керамическое производство XII-XVIII вв. // Свод археологических источников. – М., 1968. – 125 с.
37. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М.: Академия наук СССР, 1948. – С.78-181.
38. Рьер Я.Р. Вязковское поселение у г.Чавусы // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – №3. – С.207-227.
39. Смирнова Г.П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии. – 1956. – №55. – 250 с.
40. Теплов Н.В. Городище «Дуна» близ г.Лихвина Калужской губернии // Известия Калужской ученой архивной комиссии. – Калуга, 1899. – №1. – С.15-20.
41. Успенская А.В. Отчет о раскопках селища Беницы Боровского района. 1960 год // Архив ИА РАН. – 1960. – Р.1. – №2063, 2063а.
42. Хохлова Т.М. О литейных формочках Серенского городища // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Калуга: Печатный салон «Эйдос», 1991. – С.45-46.
43. Шеков А.В. Верховские княжества (Краткий очерк политической истории. XIII-середина XVI вв.). – Тула, 1993. – 100 с.
44. Shepard O. Ceramics for the archaeologist. – Washington, 1980. – 264 p.

УСЛОВНОЕ СОКРАЩЕНИЕ:

ИА РАН Институт археологии Российской академии наук

THE CHRONOLOGY OF MEDIEVAL RUSSIAN CERAMICS OF THE BASIN OF THE UPPER OKA RIVER

Igor Boldin (Kaluga, Russia)

This article presents the results of the technological and morphological studies of ceramics from the basin of the Upper Oka (Central Russia). The analysis shows a definite conformity between the morphological types of vessels and their technological peculiarities. At the same time the technological features are more constant than the morphological ones. The study of ceramics collections of the settlements of the Upper Oka lands allows to consider pottery as a date indicator [Received December 20, 2003]

Key words: the Upper Oka area, ceramics, the «barrow ceramics», typology, technology, chronology

НЕРАЗРУШАЮЩИЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ДРЕВНЕГО ГОНЧАРСТВА*

© **Валерий Ломан**, кандидат исторических наук
(Сарыаркинский археологический институт
при Карагандинском государственном университете
имени Е.А.Букетова, Казахстан)

Вивчення традицій гончарного виробництва має велике значення для розуміння деяких етнокультурних процесів, що відбувалися в минулому. Для мікроскопічного аналізу необхідні свіжі злами кераміки, що призводить до руйнування посудин. Автор пропонує новий, неруйнівний метод отримання інформації про давню гончарну технологію – комп'ютерну томографію. Досліди, проведені на серії посудин андроновської культурно-історичної спільноти (доба бронзи, Казахстан), засвідчили перспективність застосування цього методу, оскільки ознаки деяких технологічних прийомів добре читаються на томограмах [Одержано 15 грудня 2003]

Ключові слова: гончарна технологія, комп'ютерна томографія, посуд андроновської культурно-історичної спільноти

Выявление характера этнокультурных процессов, проходивших в древности, является одной из главных задач археологической науки. В этой связи за последнее время стала ясна важная роль исследований древней гончарной технологии, поскольку работы Александра Бобринского и его учеников убедительно демонстрируют, что знание способов изготовления древней лепной посуды позволяет достоверно изучать контакты различных культурных групп, их смешение, степень родственности и т.д.

Основным инструментом археолога при технико-технологическом анализе керамики является бинокулярный микроскоп, причем признаки большинства гончарных приемов могут изучаться лишь по свежим изломам, что во многих случаях исключает из числа объектов исследования целые и реставрированные сосуды.

Поэтому особое значение приобретают неразрушающие методы исследования. В поисках таких методов археологи прибегали к рентгенографии [3; 4] и ксеро-рентгенографии [5; 6]. Однако с помощью первого способа возможно получить, в лучшем случае, внешний и внутренний контуры сосуда и наблюдать крупные включения в формовочной массе, без разделения их на естественные и искусственные. Ксеро-рентгенография же представляет собой, в общем, ту же рентгенографию, но с исполь-

зованием не пленки, а обыкновенной бумаги, что делает отпечаток более четким и контрастным.

Общим минусом обоих способов является проекция на одну плоскость теней всех деталей объекта, находящихся на самом деле на разных уровнях, что существенно затрудняет анализ внутренней структуры. Этого недостатка лишена компьютерная томография, которая успешно применяется не только в медицине, но и в дефектоскопии.

Современная томография для получения информации использует ультразвук, эффект ядерно-магнитного резонанса, рентгеновские и гамма-лучи и т.д. Наибольшее распространение получила рентгеновская компьютерная томография. При данном методе исследуемый объект просвечивается рентгеновскими лучами, но изображение его среза формируется компьютером, что позволяет выделить участки, плотность которых отличается всего на один процент.

**Автор благодарен Э.Р.Усмановой за предоставление для анализа части гончарной коллекции могильника Лисаковский (Кустанайская область, Казахстан) и безвременно ушедшему из жизни врачу С.М.Киргизбаеву, проводившему томографическое сканирование на рентгеновском томографе СТ-640*

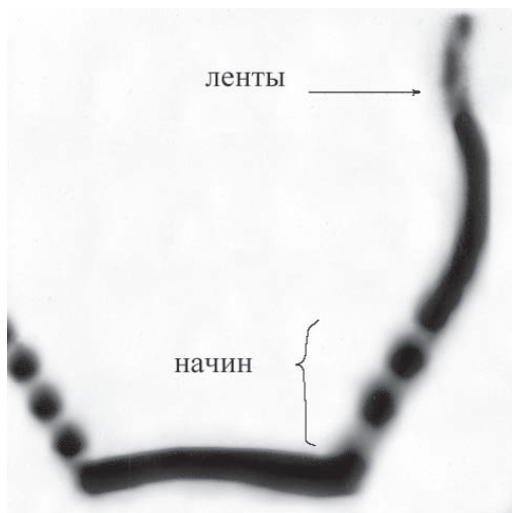

Фото 1.
Донно-емкостный лоскутно-спиральный начин; нижняя часть тулова из коротких жгутов, налагавшихся по спирали; шейка из лент, налагавшихся по кольцевой траектории (боковое соединение)

Автором было сделано предположение о том, что с помощью компьютерного томографирования возможно определить перепады плотности в стенке керамического сосуда на том месте, где один «строительный элемент» накладывается на другой, и выявить таким образом линии спаев между ними. Последовательный набор сечений одного сосуда покажет при этом траекторию, по которой шло наложение.

Для проверки этого предположения были проведены пробные исследования небольшой серии сосудов андроновской культурно-исторической общности эпохи бронзы. Следует отметить, что до этого, по методике и под руководством Александра Бобринского, было обработано более тысячи андроновских сосудов, что дало возможность составить целостное представле-

ние об андроновском гончарстве [2]. В частности выяснилось, что андроновцы применяли при изготовлении сосудов формы-модели двух видов: формы-основы и формы-емкости. В первом случае сосуд конструируется на модели, во втором – внутри ее [1, с.189]. В качестве «строительных элементов» использовались глиняные лоскуты, которые накладывали друг на друга или без системы (лоскутно-комковатый способ) или по спирали (лоскутно-спиральный способ). Стенки сосудов, еще находившихся в форме, дополнительно выдавливались или выбивались.

Оказалось, что признаки некоторых технологических приемов действительно хорошо читаются на томограммах. Так, можно определить особенности начинов (фото 1); ясно видна комковатость стенок сосудов, что

Фото 2.
Два поперечных скана одного сосуда (шаг сканирования 1 см): лоскутно-комковатое полое тело с выбиванием (темный внешний слой)

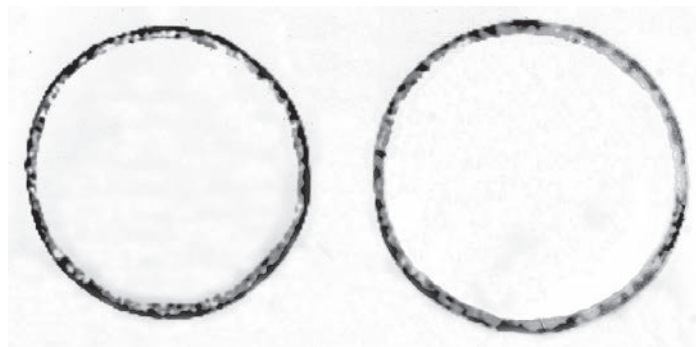
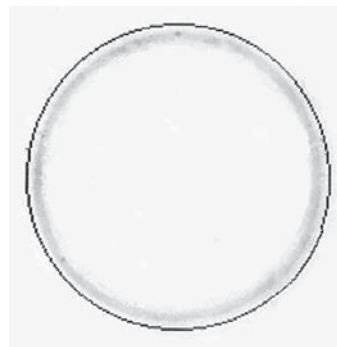

Фото 3.
Поперечный скан сосуда, вписанный в круг

характерно для лоскутных способов конструирования (фото 2). Применение гончарами выбивания rozpoзнается по слою, имеющему пониженную «просвечиваемость», так как при этом способе формообразования глина уплотняется (фото 2). Использование андроновскими гончарами твердых форм-моделей подтверждается симметричностью поперечных «срезов» сосудов: они представляют собой почти идеальные круги (фото 3). Кстати, компьютерное томографирование позволяет производить точные замеры различных параметров сосуда: высоты, диаметров, толщины стенок. Погрешность при этом составляет не более 1 мм.

В результате томографического сканирования можно получить целый ряд продольных и поперечных сечений одного объекта. При соответствующем программном обеспечении, работа над которым сейчас ведется, из этого будет строиться наглядная, «прозрачная», модель сосуда со всеми его внутренними конструктивными особенностями.

Таким образом, уже первый опыт показал перспективность компьютерной томографии как неразрушающего способа получения объективной и обширной информации о гончарной технологии.

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 274 с.
2. Ломан В.Г. Гончарная технология населения Центрального Казахстана второй половины II-го тысячелетия до н. э.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1993. – 31 с.
3. Сайко Э.В. Применение рентгенооскопии в археологии // Новое в физико-математических методах в археологии. – М.: Наука, 1978.
4. Сайко Э.В. Рентгеновские лучи в археологии // Новое в применении физико-математических методов в археологии. – М.: Наука, 1979. – С.66-75.
5. Alexander R.E., Johnston R.H. Xeroradiography of Ancient Objects: a New Imaging Modality // Archaeological Ceramics. – Washington: Smithsonian Institution Press, 1982. – P.145-154.
6. Glanzman W.D. Xeroradiographic Examination of Pottery Manufacturing Techniques: a Test Case from the Baq'ah Valley, Jordan // Masca Journal. – 1983. – №2. – P.163-169.

THE NOT DESTROYING METHOD OF THE STUDYING OF THE ANCIENT POTTERY MANUFACTURING TECHNIQUE

Valery Loman (Karaganda, Kazakhstan)

The studying of cultural traditions of pottery manufacture is of great importance for the understanding of some ethnocultural processes, which were taking place in ancient times. For the microscopic analysis the fresh breaks of ceramics are required, that results in the destruction of a vessel. The author offers the new, not destroying method of the reception of the information on ancient pottery manufacturing technique – a computer tomography. The experiments, which have been carried out on the series of the vessels of the Andronov cultural and historical community (the Bronze Age, Kazakhstan), have attested the perspectivity of the application of this method, because the signs of many technological modes are well read on tomograms

[Received December 15, 2003]

Key words: pottery manufacturing technique, computer tomography, the earthenware of the Andronov cultural and historical community

ПАЛЕОФОНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ САРМАТСКОЙ КЕРАМИКИ: ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

© Рустам Сингатулин

(Саратовское отделение Института истории
Академии наук Республики Татарстан)

Про результати палеофонографічних досліджень сарматського глечика III ст. н. е., виявленого в одному з курганів у Саратовській області. Автор стверджує про можливість отримання інформації про виробників гончарних виробів у вигляді тахограм і сфінгограм [Одержано 10 грудня 2003]

Ключові слова: палеофонографічні дослідження, сарматська культура, глечик, тахограма, сфінгограма

Гончарное изделие, как и любой другой объект археологического исследования, является продуктом деятельности некоторой этнокультурной группы древнего населения, которое существовало в границах определённого пространственно-временного отрезка. Выбрав и применив соответствующую методику исследования, из данного объекта можно извлечь информацию о различных сторонах деятельности изучаемой группы населения. В практике археологических исследований анализ керамики, как правило, сводился к выделению основных форм сосудов, характеристике орнамента, их статистической обработке, выделению примесей в составе формовочных масс и прочему. Это, в основном, описательно-иллюстративное направление до сих пор является наиболее распространённым в исследованиях общего характера. Применяя этот метод, однозначности результатов добиться трудно вследствие субъективности различия или сходства выделенных признаков, их интерпретации. В то же время, четкость подходов и несложные приемы статистической обработки археологической керамики, благодаря работам Владимира Генинга [3, с.114-136] и монографии Александра Бобринского, предложившего детально разработанную программу и методику изучения технологии гончарного производства без применения сложных методов анализа и дорогостоящего оборудования [2, с.215], обусловили популярность предложенных в них методик, которые в той или иной степени применяются в конкретных исследованиях

и сегодня. Тем не менее, необходимость более полного использования информационных возможностей керамики выдвигает поиск [7, с.1465] и разработку новых методических направлений [1, с.35-36] в изучении гончарных изделий как объекта археологических исследований. Таким направлением может стать палеофонографические (виброакустические) исследования.

Материалы некоторых публикаций по палеофонографическим исследованиям касались, в основном, средневековой гончарной посуды XIII-XIV веков [5, с.185-190], изготовленной на ножном гончарном круге. Исследования, направленные на изучение более древних гончарных изделий, например изделий сарматского периода, практически не производились. Это связано с техническими трудностями в определении и расшифровке палеофонографических (виброакустических) сигналов с поверхности более древних гончарных изделий. Подобная ситуация также объясняется широким распространением в более древнюю историческую эпоху ручных гончарных кругов, которые имели более низкие технические характеристики, по сравнению с ножным гончарным кругом. Однако в ряде случаев наблюдается высокий технический уровень изготовления формы и обработки поверхности гончарного изделия, достаточный для проведения палеофонографических исследований. Обычно это связано не только с высоким техническим совершенством применяемого ручного гончарного круга, использованием внешнего управляемого при-

вода, материала, но и мастерством самого гончара и его помощников. Т.е., в данном контексте можно говорить о групповой обработке данного гончарного изделия. Такие исследования сарматского кувшина, который датируется III веком н. э. (выявлен А.Д.Матюхиным в 1989-1990 годах в одиночном кургане близ с.Двоенки Лысогорского района Саратовской области), с применением палеофонографических технологий были произведены в марте 2001 года археологической лабораторией Научно-производственного центра по историко-культурному наследию Саратовской области (ГУК НПЦ) и кафедрой «Приборостроение» Саратовского государственного технического университета (ПБС СГТУ).

Технологическое исследование позволило обнаружить значительные различия в навыках труда гончаров, изготовлявших данный кувшин. Особенности проявились уже на этапе предварительного визуального исследования данного образца, связанного с различной техни-

кой ручной, пальцевой обработки поверхности изделия (рис.1:А), которая указывала на использование работы нескольких обработчиков.

Геометрические размеры кувшина: высота – 310 мм, диаметр – 270 мм. Характерно прослеживается зооморфный стиль ручки кувшина (рис.1:В). На шейке кувшина и в непосредственной близости к венчику выделяются выпуклые горизонтальные полосы. На тулове и плече кувшина нанесены с помощью стека горизонтальные линии. Предплечье выделяется выдавленным пальцем обработчика горизонтальным каналом.

После специальной обработки, на поверхности кувшина были выявлены (рис.1:Д) слабо выраженные динамические треки (следы ручной обработки), сильно деформированные при заглаживании, изучение которых позволило выявить серию палеофонографических (виброакустических) сигналов, отображающих низкочастотную вибрацию физиологических показателей (периферического пульса рук и дыхания) обработчиков.

Рис.1.

Палеофонографическое исследование гончарного изделия.

А – кувшин сарматской культуры;

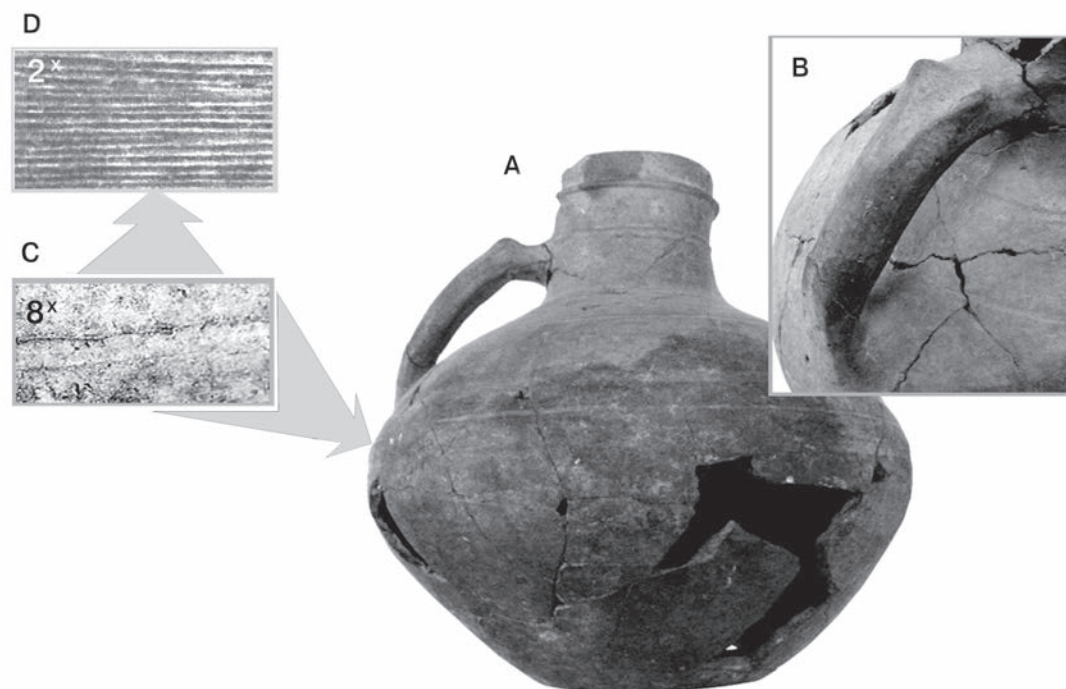
В – зооморфный стиль ручки кувшина;

С – поверхность кувшина до обработки (увеличено);

Д – область поверхности изделия после обработки (увеличено).

С.Двоенки, Лысогорский район, Саратовская область. Одиночный курган. Культура сарматов. III в. н. э.

Раскопки А.Д.Матюхина 1989-1990 годов. Фонды Научно-производственного центра Государственного управления культуры Саратовской области. Исследования Р.А.Сингатулина, Ю.А.Царёвой. Рисунок Рустама Сингатулина

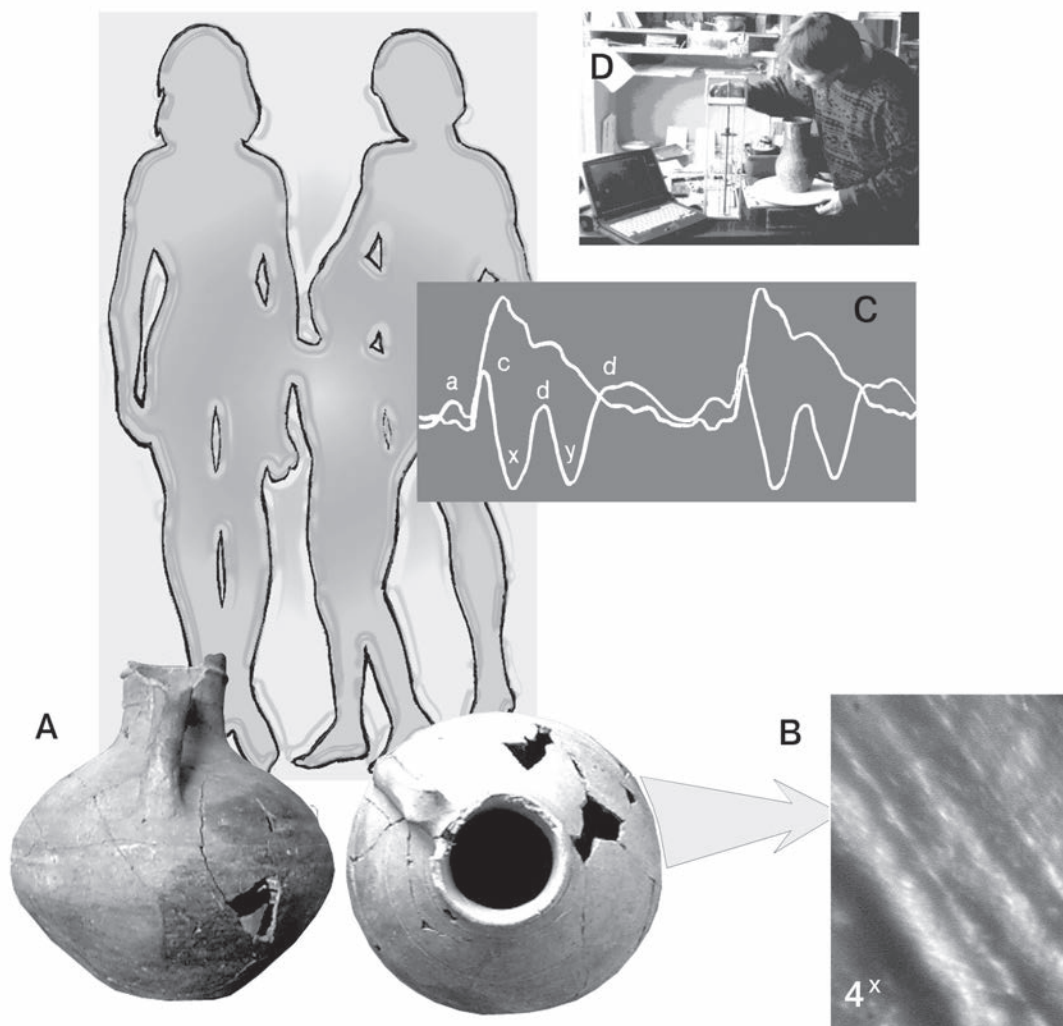

Рис.2.

Палеофонографическое исследование гончарного изделия.

А – кувшины сарматской культуры;

В – следы обработки поверхности разными обработчиками (увеличено);

С – данные инструментальных методов исследования (сравнительный анализ сфигмограммы с флебограммой экспериментальных исследований);

Д – физическое моделирование структуры и процессов «записи» кардиореспираторных данных.

С.Двоенки, Лысогорский район, Саратовская область. Одиночный курган. Культура сарматов. III в. н. э.

Раскопки А.Д.Матюхина 1989-1990 годов. Фонды Научно-производственного центра Государственного управления культуры Саратовской области. Исследования Р.А.Сингатулина, Ю.А.Царёвой. Рисунок Рустама Сингатулина

Технико-технологический анализ поверхности кувшина осуществлялся с помощью приборного комплекса – дискретно управляемой платформы, которая позволяла изменять динамический диапазон измеряемых параметров в процессе проведения исследований. Результатом работы дискретно управляемой платформы стали данные в виде массива последовательных строк, которые

фиксируются в памяти компьютера. Были выявлены четыре группы периодических сигналов физиологического характера, которые были идентифицированы как группы тахограмм (колебаний от дыхательной деятельности) и сфигмограмм (пульсовых вибраций рук, возникающих в результате работы сердца и движения тока крови по крупным сосудам), принадлежавшим разным

обработчикам, отличающихся как по возрасту, так и по половому признаку. После неудачной идентификации одной из групп, три остальные группы данных в виде сфигмограмм и тахограмм были сопоставлены и определены к трём разным обработчикам – женщине около 30 лет (с доминирующим числом данных), ребёнку 9-11 лет и молодому мужчине (рис.2).

Анализ производился с базой данных в сравнении с моделью, построенной на основе предварительных исследований (физического моделирования) (рис.2:С, D). На основании полученных данных (причём, независимые кардиореспираторные исследования проводились в специализированных медицинских учреждениях – кандидатом медицинских наук Ю.А.Царёвой) рассчитывался ряд геомодинамических показателей: ударный и минутный объём сердца, периферическое сопротивление, ударная и общая работа сердца, объёмная скорость выброса, энергия сердечных сокращений. А так как уровень состояния сердечно-сосудистой и дыхательной систем отражает физическое развитие и определяется двигательной активностью человека, то взаимосвязь этих различных физиологических показателей может быть описана с помощью уравнений регрессии. И хотя связь между этими признаками неодинакова и определяется методом корреляции, тем не менее, посредством таких уравнений можно оценить значение какого-либо признака по величине другого. Например, взаимосвязь между объёмом сердца и весом тела описывается, по данным фрайбургской группы исследователей [6, с.44-96], коэффициентом корреляции, который составляет 0,788. А при сопоставлении индивидуальных величин объёма сердца между мужчинами и женщинами, у последних наблюдается более тесная зависимость величин объёма сердца от веса тела по сравнению с мужчинами. Эта зависимость прослеживается и при анализе частоты сердечных сокращений. Такая же зависимость наблюдается и при анализе характеристик системы внешнего дыхания, с использованием формул Болдуина, Курнара, Ричардса и др., определяющих рост человека, длину конечностей, его возраст, пол и др. Так, основным отличием дыхания женщины от мужчины является грудная компонента в сравнении с брюшным типом дыхания у представителей сильного пола.

Стоит особо подчеркнуть, что перечисленный «арсенал» наработанных исследований, методик и экспериментальных моделей базируется, прежде всего, на современном научно-техническом уровне вычислительной техники и приборостроения, криминалистических и медицинских технологиях. Экспериментальное подтверждение правильности данных методик нашло своё подтверждение в серии контрольных проверок в марте 2001 года (археологическая лаборатория ГУК НПЦ и

ПБС СГТУ), когда была изготовлена небольшая серия аналогичных по форме сарматских изделий гончаром (мужчина, возраст 33 года). Затем, с помощью кардиореспираторных исследований, на основании полученных виброакустических данных были определены антропометрические характеристики гончара, в том числе и его возраст. Процент ошибки в определении возраста составил чуть более 6%, что само по себе является достаточно точным результатом. Однако, в случае с исследуемым сарматским изделием или аналогичным ему по технологии, процент погрешности, вследствие инструментальных ошибок при физическом моделировании, может достигнуть 12-15%. В то же время, дальнейшее накопление статистических материалов позволит опустить величину погрешности в определении функционально-морфологических параметров обработчиков (гончаров) до 8-10%.

Использование приведённых медицинских наработок при палеофонографическом анализе древних гончарных изделий основываются на статистической базе современных данных о функционально-морфологических свойствах организма человека. Но это ни в коем случае не подвергает сомнению в оценке достоверности и «чистоты» проведения кардиореспираторных исследований более древних исторических эпох, т.к. функционально-морфологическое развитие человека определяется эндогенными (внутренними), экзогенными (внешними) и социально-экономическими факторами (в нашем случае – гончарством).

Как описывалось выше, результаты палеофонографических исследований сарматского кувшина были сопоставлены и определены к трём разным обработчикам – женщине около 30 лет (с доминирующим числом данных), ребёнку 9-11 лет и молодому мужчине. Это различие, по данному признаку, является свидетельством того, что в производстве керамики использовались достаточно сложные технологии и совместный труд нескольких обработчиков (возможно, в рамках семьи). В то же время утверждать, что изготовление глиняной посуды как у сарматов, так и у некоторых других древних культур было исключительной прерогативой женщины [4, с.17-30], достаточно неоправданно в силу отсутствия широких статистических данных. Возможно, в данном случае речь идёт о ритуальной церемонии или процессе гончарного обучения, передаче опыта от мастера к ученику. Однозначно на данный единичный результат исследований ответить нельзя. В этом случае необходимы дальнейшие исследования, накопление статистических материалов. В то же время, на основании проведённого анализа сарматского сосуда, можно сделать следующие выводы:

- во-первых, о принципиальной возможности получения палеофонографической информации в виде тахограммы и сфигмограммы обработчиков с гончарных изделий сарматского периода;

- во-вторых, о появлении групповых (возможно в рамках семьи) способов изготовления данного изделия, которые, возможно, следует рассматривать в качестве признака складывания специфической групповой технологии создания керамики. Всё это позволяет конста-

тировать сложный состав культурных традиций, существующих в среде гончаров-сарматов.

В заключение стоит отметить, что результаты опытных исследований гончарных изделий сарматского периода открывают достаточно обнадеживающие перспективы для проведения комплексных исследований самых различных образцов гончарных изделий, изготовленных методом вращательной технологии.

1. Балановский А.В., Сингатулин Р.А., Царёва Ю.А. О применении новых информационных технологий при анализе вибро-акустической информации с керамической посуды // *Сучасні проблеми археології: Збірник наукових праць*. – К.: Інститут археології НАН України, 2002. – С.35-36.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
3. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // *Советская археология*. – 1973. – №1. – С.114-136.
4. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. Часть первая. Женское гончарное производство // *Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия*. – М.-Л., 1959. – Т.XLII. – С.17-30.
5. Сингатулин Р.А. Палеофонографические исследования гончарной керамики с Увекского городища // *Материалы Вторых Халиковских чтений. Проблемы древней и средневековой истории Среднего Поволжья*. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 216 с.
6. Musshoff K. Die Ergebnisse der röntdenologischen Volumnbestimmung über die normale Herzgröße. – 1965. – S.44-96.
7. Woodbridge Richard G. Acoustic Recordings from Antiquity // *Proceedings of the IEEE*. – 1969. – Vol.57. – №8. – P.1465-1466.

THE PALAEOPHONOGRAPHIC INVESTIGATIONS OF THE SARMATIAN POTTERY: THE FIRST RESULTS

Rustam Singatulin (Saratov, Russia)

The article deals with the results of the palaeophonographic investigations of the Sarmatian jug of the third century AD, found in a barrow in the Saratov region. The author claims the possibility to receive the information about the producers of pottery wares in the shape of tachogram and sphymogram

[Received December 10, 2003]

Key words: palaeophonographic researches, the Sarmatian culture, jug, tachogram, sphymogram

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ГОНЧАРСТВА ПОЛТАВИ XVIII СТОЛІТТЯ*

© Оксана Коваленко, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

На основі археологічних, писемних та топонімічних джерел досліджується гончарство полкового міста Полтава у XVIII столітті. Вдалося зафіксувати місця розселення гончарів у межах фортеці. Подано інформацію про горни та їх конструкцію. Встановлено, що впродовж XVIII століття Полтава залишалася невеликим гончарним осередком

[Одержано 20 грудня 2003]

Ключові слова: Полтава, гончарство, гончар, горно, гончарний цех

Фундаментальне дослідження українського гончарства в його осередках доби пізнього середньовіччя нині лише розпочинається. Цьому процесу сприяє як вивчення та опублікування окремих писемних пам'яток, що є важливими джерелами для з'ясування соціально-економічної історії міст і сіл України, так і накопичення значної кількості археологічних матеріалів, що репрезентують матеріальну культуру XVI-XVIII століть.

Спробу охарактеризувати Полтаву XVII-XVIII ст. як гончарний осередок зробив Остап Ханко на основі аналізу археологічних матеріалів (переважно гончарного посуду), здобутих під час розкопок на Полтавському форштаді впродовж 1997-1999 років [18, с.54-60]. Дослідники увели до наукового обігу інформацію про два горни XVIII ст., виявлені на території міста [18; 3], проте вона потребує уточнення.

Метою даної розвідки є відтворення історії гончарства полкового міста Полтава у XVIII ст. за наявними археологічними та писемними джерелами. У 1964, 1969 та 1979 роках археологи зафіксували на території Полтавського передмістя XVIII ст. три гончарні горни. Подам коротку характеристику їх будови, знахідок із їх заповнення та місцезнаходження. Ще й досі не втратили своєї наукової новизни та значущості багаторічні дослідження полтавського краєзнавця, археолога, музейника Галини Сидоренко [10; 15], яка не оминула своєю увагою і старо-

житності XVII-XVIII ст. Саме нею було проведено обстеження горнів, виявлених упродовж 1960-х років.

В архіві Полтавського краєзнавчого музею зберігається документ, що фіксує факт виявлення гончарного горна: «30.03.1964 р. Речі знайдені при земляних роботах в м.Полтаві на розі вулиць Паризької Комуні і Гоголя. Уламки знайдені в ніші гончарної печі, вирилої в лесі. Контури печі випалені на челюстях і зовні. Всередині куполовидної печі збереглося багато уламків посуду, поруч в іншій ямі було знайдено монети XVIII ст. Мідна денга. Піч залягає на глибині біля 2 м від денної поверхні» [ПКМ, акт від 30.03.1964 року]. За актом надходження до музею [ПКМ, акт вступу №3502 від 29.04.1964 року] уточнимо, що напівзруйновану на момент обстеження гончарну піч було виявлено під час спорудження водопроводу. Всього було зібрано 16

* Статтю підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України XX-початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

** Висловлюю вдячність адміністрації (Катерині Фесик) та працівникам фондів (Олександрі Парасочці, Тамарі Кондратенко, Людмилі Устименко, Любові Луговій) Полтавського краєзнавчого музею за надану допомогу під час опрацювання музейних матеріалів

фрагментів гончарних виробів, що нині зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї [ПКМ, інв.№КС 1516, 1923-1927]**. Це маленький горщик з вухом, оздоблений на вінцях пасочками червоного ангобу; на плечиках – білими та червоними смугами ангобу та рядом червоних ляпок [ПКМ, інв.№КС1515] (мал.1). Подібний до нього другий горщик із відбитим вухом [ПКМ, інв.№КС1516] (мал.2). Вироби оздоблено дуже недбало — ангоб позатікав, краї смуг нерівні. Колір поверхні горщиків жовтий. Слідів побутового використання на горщиках не помітно. Вочевидь, посудини виготовив один майстер. Він же зробив, вірогідно, і великий горщик, від якого збереглася лише нижня частина. Його оздоблено на плечиках пасочками та кривульками білого і червоного ангобів [ПКМ, інв.№КС1923] (мал.3). Аналогічні знахідки траплялися на території Нової Полтави [18, с.56, мал.4, 5]. Горщики датуються серединою XVIII ст. У заповненні горна виявлено ще 6 фрагментів вінець горщиків XVIII ст. та один фрагмент вінець макітри [ПКМ, інв.№КС1924/1-7] (мал.4). Вони схожі за жовтим кольором черепка та оздобленням смугами, хвилями та плямами білого і червоного ангобів. Також серед знахідок є два фрагменти донець глиняного посуду, одне із яких

– із темною зовнішньою поверхнею та світло-жовтою внутрішньою, із отвором — вірогідно, від квітника [ПКМ, інв.№КС1925/1-2] (мал.5:3,5). Виявлено також фрагменти речей, що були у вжитку: уламки мисок, оздоблені напалуванням, смугами та «пальчиками» по білому ангобованому фону [ПКМ, інв.№КС 1926/1-2] (мал.5:1, 2) та частинка лицьової кахлі із рослинним орнаментом, поверхня якої вкрита побілом [ПКМ, інв.№КС1927] (мал. 5:4). Отже, за гончарними знахідками та монетою — мідною денгою Російської імперії 1736 року, виявленою поруч у ямі, горно можна датувати першою половиною XVIII ст.

У 1969 році на провулку Першотравневому, 27, віднайдено ще одне горно. У публікації Остапа Ханка [17] подано коротку інформацію, описано два горщики та вміщено креслення нібито цього горна. На жаль, автор не посилається на джерело інформації про дату відкриття, місце та розміри дослідженого Галиною Сидоренко горна. Уточнити опубліковані Остапом Ханком відомості можна за нотатками щодо його віднайдення, які зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї (відділ історії XIV–початку XX ст.) Це, власне, короткий опис-обстеження та малюнок із зазначенням розмірів.

1

2

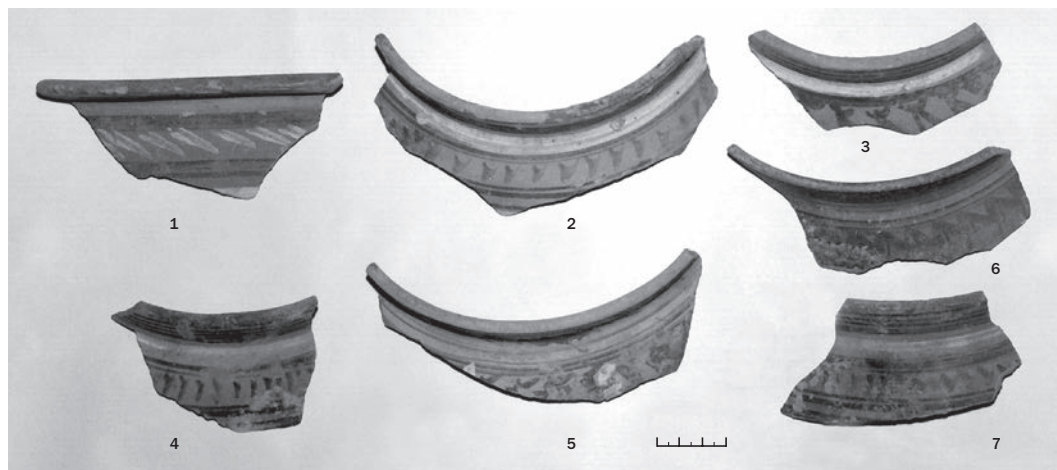
3

Мал.1.
Горщик. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота, 11,4х13,4 см.
Полтава. XVIII століття. Знайдено в горні. Розкопки 1964 року.
ПКМ, інв.№КС1515. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

Мал.2.
Горщик. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота, 12х14 см.
Полтава. XVIII століття. Знайдено в горні. Розкопки 1964 року.
ПКМ, інв.№КС1516. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

Мал.3.
Нижня частина горщика. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота,
18х25,7см. Полтава. XVIII століття. Знайдено в горні. Розкопки 1964
року. ПКМ, інв.№КС1923. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

Мал.4.

Вінця макітри (1) та горщиків (2-7). Глина, гончарний круг, ангоби, теракота. Полтава. XVIII століття.

Знайдено в горні. Розкопки 1964 року. ПКМ, інв.№КС1924/1-7. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

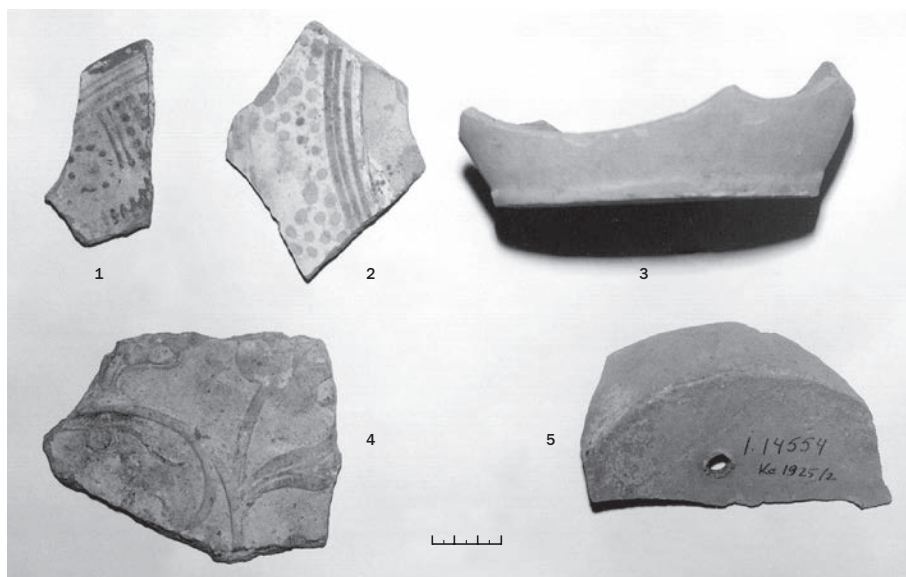
Наведемо текст повністю: «8.XII.69. м.Полтава, Першотравневий просп., 27. Будівельний котлован під буд. гуртожитку Полт. буд-інж. інституту. В зрізі котлована виявлена гончарна піч, заповнена гончарними відходами XVII-XVIII ст., частина з них забрана в Полт. краєзнавчий музей». Далі вміщено малюнок печі (мал.6), із вказівкою, що «А, В – сопла, С, Д – топка – куполоподібні отвори».

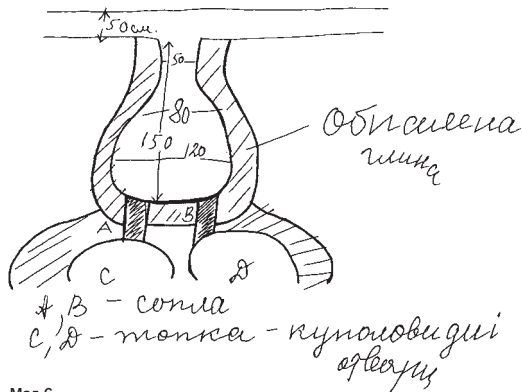
Навскісними штрихами показано випалену глину. «Обстежили зав. відділом історії дожовтневого періоду Полтавського краєзнавчого музею Сидоренко Г.О., краєзнавець-пенсіонер Харченко Максим Іванович, старш. науковий працівник музею Борсук З.Т. Зібраний речовий матеріал зберігається в згаданому музеї. Сфотографував піч фотограф музею Пайдом Василь Олек-

Мал.5.

Гончарні вироби з горна. Глина, гончарний круг, ангоби, відтискування. Полтава. XVIII століття.

Розкопки 1964 року. ПКМ, інв.№КС1925-1927. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

Мал.6.

Схема поперечного перерізу горна XVII-XVIII століть. Полтава, провулок Першотравневий, 27. Малюнок Галини Сидоренко. ПКМ. Публікується вперше

Мал.7.

сійович». Було також сфотографовано місце, де у котловані гуртожитку розчирили рештки горна (мал.7; 8), та поперечний його переріз (мал.9), що дозволяє визначити його розміри та конструктивні особливості.

За наведеним малюнком можна гадати, що горно було на глибині 0,5 м від поверхні землі. Розміри: висота випалювальної камери – 1,5 м, ширина – 1,20 м; стінки її звужувалися доверху, у місці звуження – 0,8 м, у найвужчій частині – 0,5 м. Форма горна – «горщикоподібна». Він двох'ярусний, глинобитний, з опорною перегородкою. На жаль, на сьогодні, з-поміж гончарних матеріалів, що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею, досі не вдалося виокремити ті, що походять саме з цього горна. А два горщики, подані Остапом Ханком як такі, що знайдені у заповненні цього горна [ПКМ, інв.№КС2377, 2378] [17, с.68-72, мал.1:3,4], насправді ж ніякого відношення до нього не мають. Вони, за актом надходження їх до музею [ПКМ, акт вступу №8305 від 29.02.1979 року], виявлені під час прокладання траншеї газифікації на вул.Жовтневій, 5. Отже, у датуванні горна можемо поспиратися лише на висновки наукових співробітників, які його обстежили і датували досить широким часовим проміжком – XVII-XVIII ст.

Слід зауважити, що, як і в попередньому випадку, горно знаходилося за межами фортеці XVIII ст.

Мал.8.

Мал.9.

Мал.7.

Місце виявлення горна. Полтава, провулок Першотравневий, 27. XVII-XVIII століття. Фото Василя Пайдома. Фонди ПКМ, інв.№Нг-10339. Публікується вперше

Мал.8.

Місце виявлення горна. Полтава, провулок Першотравневий, 27. XVII-XVIII століття. Фото Василя Пайдома. Фонди ПКМ, інв.№Нг-10339. Публікується вперше

Мал.9.

Горно. Перетин. Полтава, провулок Першотравневий, 27. XVII-XVIII століття. Фото Василя Пайдома. ПКМ, інв. №Нг-10339. Публікується вперше

Мал.10.
Глек. Верхня частина. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота, 15,5х10 см. Полтава. Початок XVIII століття. Знайдено в горні. Розкопки 1979 року. ПКМ, інв.№КС 2628. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

Мал.11.
Глек. Глина, гончарний круг, ангоби, полива, 34х26 см. Полтава. Початок XVIII століття. Знайдено в горні. Розкопки 1979 року. ПКМ, інв.№КС2623-2628. Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

У 1979 році археолог Олександр Супруненко дослідив горно, виявлене на території Петровського парку Полтави, у провалі підземного ходу. Відомості про горно, його схематичний план та перетини опубліковані Ларисою Виноградською, яка датувала його кінцем XVII століття – 1709 роком [3]. Горно двоох'ярусне, глинобитне, з опорною перегородкою. Воно збереглося частково: діаметр – 1,6 м, опорна перегородка – до 1,0 м, висота стінки випалювальної камери – до 0,2 м [3, с.183].

Знахідки з горна також зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї. Подано їх коротку характеристику. З горна походять рештки двох глечиків. Від одного з них збереглася лише верхня частина у фрагментах (ПКМ, інв.№КС2628). Він жовтого кольору, з вухом, оздоблений червоним ангобом пасочками та кривулькою на шийці та смугою із пасочків, ляпок та хвиль на плечиках. Носик-злив утворений защипуванням пальцями (мал.10). За формою глечик подібний до знайденого на території нової частини Полтавської фортеці [18, с.63, мал.18:7]. Інший глечик, вірогідно XVII ст., з горизонтально розвернутими вухами, вкритий до плечиків світло-зеленою поливою, прикрашений на них двома смугами прямокутних відтисків коліщатка [ПКМ, інв.№КС2623-2628] (мал.11). Подібні до описаного глечика вироби побутовували й раніше [4, с.131-138, мал.2:20]. У заповненні горна знайдено також вінця горщиків, частина з яких були у вжитку, оскільки мають виразні сліди кіптяви,

що свідчить про використання горна під сміттєзвалище після завершення його функціонування. Горщики, що не були у вжитку, жовтого кольору, писані пасочками та кривульками червоного ангобу. Лише один із них має темно-сіру зовнішню поверхню та оздоблений округлими вдавненнями на плечиках (мал.12:2). Також у горні знайдено фрагменти мисок [3, с.183], вінця макітри з оздобленням, подібним до того, що на горщиках (мал.12:6), та частину покоришки (мал.12:8). Вірогідно, кинуто було до занедбаного горна й фрагменти карнизних та лицьових кахель (оздоблених стилізованим дубовим листям та рослинними пагонами), які виявлено у його заповненні.

Місцезнаходження всіх виявлених горнів не випадкове, традиційне – на межі фортеці, за валом, для зменшення пожежонебезпеки в місті. Таке розміщення горнів та кутків, заселених гончарями, характерне для більшості українських пізньосередньовічних міст [8, с.262-265]. Горни, виявлені в 1960-х роках, знаходилися на території форштадту Полтавської фортеці, за валом, недалеко один від одного. У зв'язку з цим, виникає питання: чи цей збіг випадковий, чи окреслену територію можна вважати компактим місцем проживання гончарів у XVIII столітті?

Підтвердити це можна на основі аналізу топонімічних і писемних джерел. У Полтаві XIX ст. існував Гончарний провулок, який Іван Гейдельберг ототожнював

із сучасним провулком Капельгородського [6, с.13]. Він проходив від сучасної вулиці Паризької Комуні до Димного провулку, який зберіг свою назву. Траса його розташування на сучасній карті міста трохи не відповідає планам XIX ст. Він був прокладений дещо північніше і спрямовувався на Стрітенську церкву. Гончарний провулок належить до проїздів, назви яких закріплювалися за фахом майстрів, які там мешкали. Але тут постає запитання: ця назва закріпилася у XIX столітті, чи Гончарний провулок і прилегла частина Полтавського передмістя були традиційним місцем розселення гончарів?

Звернемося до документальних свідчень про Полтаву XVIII ст. Кількість гончарів у місті була незначною, хоча цех існував. Так, Дмитро Багалій подав інформацію, що в 1753 році в Полтаві налічувалося сім цехів: кравецький, шевський, різницький, ткацький, ковальський, бондарський і гончарний [1, с.24].

У Румянцевському описові, станом на 1765-1766 роки, подано відомості про трьох гончарів, у яких були

три наймані робітники та два учні [12, арк.181, 201]. На кінець XVIII ст., за Топографічним описом Малоросійської губернії 1798-1800 років, у місті з населенням 3211 «душ мужеска пола» налічувалося одинадцять ремісників, віднесених до категорії «горшечники и печники» [16, с.65]. Ситуація істотно не змінилася й на початку XIX ст.: станом на 1806 рік гончарів у місті було дев'ять чоловік з-поміж «447 душ мастеровых людей» [14, с.52]. Через тридцять років їх стало ще менше: у 1836 році гончарний цех налічував лише 5 майстрів і був найменшим серед десяти наявних у місті [5, с.69]. Незначна кількість гончарів ніскільки не характеризує Полтаву як значний гончарний осередок, проте засвідчує безперервність розвитку ремесла в зазначений період.

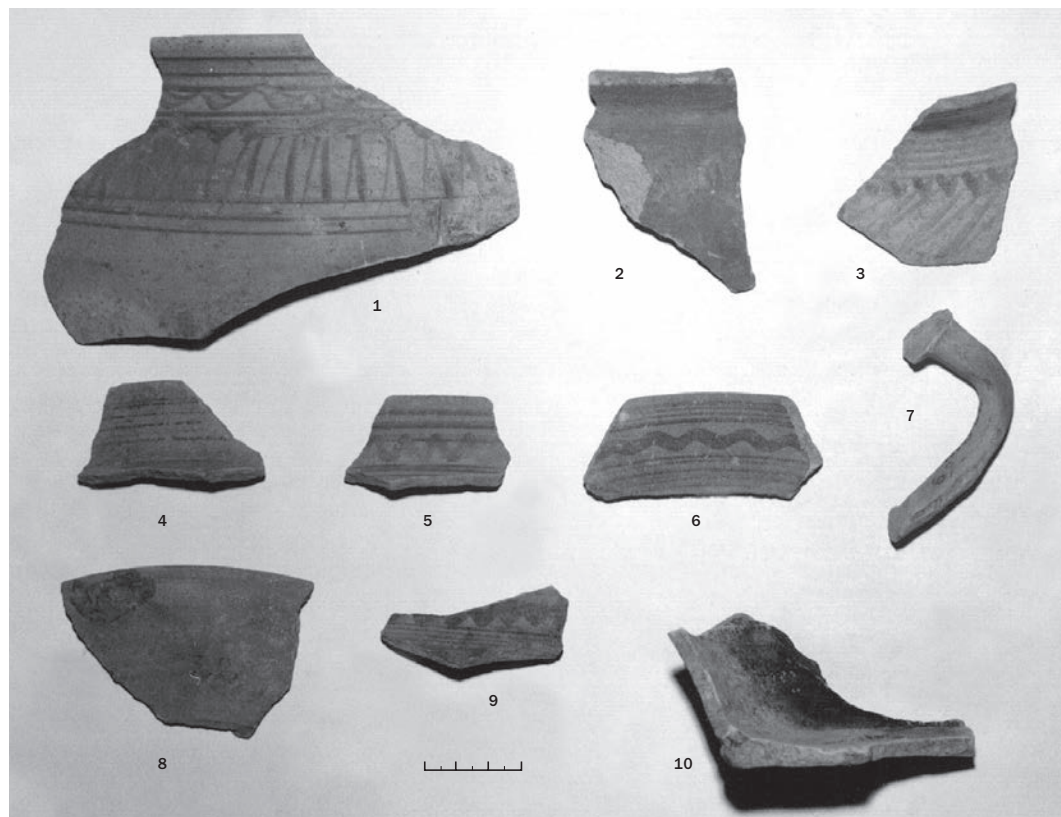
За Румянцевським описом 1765-1766 років, господарства двох гончарів знаходилися на вулиці, де розташовувалася церква Стрітення, ближче до фортеці. За історико-краєзнавчими дослідженнями початку XX ст., Стрітенська церква, відома з кінця XVII ст., знаходилася

Мал.12.

Фрагменти посуду. Глина, гончарний круг, ангоби, риткування, теракота. Полтава. Початок XVIII століття.

Знайдено в горні. Розкопки 1979 року. ПКМ, інв.№КС2629, 2609, 2608, 2604, 2601, 2607, 2630, 2611, 2606, 2612.

Фото Миколи Радченка. Публікується вперше

за межами фортеці. Це була «кладбищенская церковь на предградии обретающаяся» [2, с.238]. Стояла вона на розі головної міської вулиці, яка у XVIII ст. називалася Мостовою та Київською, та еспланади Полтавської фортеці. «222. Двор цеху гончарского гончаря Василия Харченка в нем одна жилия хата амбаров один ему от роду 25 лет у него жена Елена Иванова дочь двадцати пяти лет здоровы. У него сестра женка Федосия Григориева дочь тридцати лет здорова у ней дочери Маря одиннадцати Агафия Иванови дочери двух лет здоровы у него работники Антон Гончаренко уродженець тутошний посполит тридцати лет Павел Купавенко тутошний уродженець козацкий син одиннадцати лет здоровы. Оной Гончаренко нанимається в год пять рублей да сверх того платье и пища хозяйская, а Купавенко взят на изучение гончарному мастерству без зарплаты. О прочем покажет в комиссии, вместо Василия Харченка неграмотного по его прошению подписался суда полкового подканцелярист Гаврило Ша(е)вский [12, арк.182].

223. Подвара полкового полтавского обозного Андрея Руновского в нем одна жилия хата в ней живет поданний Терентий Пидченко тутошний уродженець посполит ему отроду сорок лет у него жена Анна Харитоновна доч тридцати пяти лет здоровы, у них дети синовья Артем десяти дочери Степанида восьми лет Зиновия одного года у него племянница Варвара Яковлева дочь пятнадцати лет здорова у него работники Федор Голубенко тутошний уродженець посполит тридцати пяти Петр Гончаренко здешний уродженець десяти лет здоровы с коих Голубенко нанимається в год за пять рублей на своем плати, а пища хозяйская, а Петр взят на изучение гончарскому мастерству без зарплаты о прочем же покажет хозяин в комиссии. Терентий Пидченко подписался» [12, арк.182].

Звісно, неможливо визначити якийсь чітко окреслений район, як виключне місце проживання гончарів. Так, на Спаській вулиці (від фортеці на правому боці вулиці), яка розміщувалася неподалік – «за квартал» від описаної місцевості, також проживав гончар: «285.Подварок отставного бунчукового товариша Федора [?] в нем жилых хат три в них живет его подданные Е[?]левадной Федор лубенский уродженец з города Лубен посполит сорока лет у него жена Катерина Иванова дочь тридцати восьми лет здоровы у них дети син Иван четирых дочери Уляна семи Агафиди четирых лет здоровы; в другой Никифор Бутенко [12, арк.201] тутошний уродженець посполит ему отроду тридцать лет у него жена Пелагея Федорова дочь двадцати пяти лет здоровы у него работник [?] Никитин уродженець тутошного полку з села Нижних Млинов посполит десяти лет здоров взят на изучение гончарному мастерству без оплаты; в третьей Федор Пехъ тутошний уродженець посполит пятидесяти пяти лет у него жена Анна Афанасиева дочь пятидесяти лет здоровы у них дети син Ерема одиннадцати дочери

Ирина десяти Татьяна трюх лет здоровы а о прочем покажет хозяин в комисии вместо вишеописанных неграмотных по их прошению руку приложил полтавский жител Левко Омеляненко» [12, арк.201 зв.].

Проте на тій же вулиці розміщувалися садиби: двох ковалів, пікінера, кравця, двох чоботарів, священика, різних козацьких полкових чинів та інших посполитих. Отже, можемо стверджувати про наявність місця переважачого поселення гончарів, проте їх розселення по території міста не обмежувалося.

У Румянцевському описові є прямі посилання на професію «душі», що переписувалася – «двор цеху гончарського гончара», а інколи можна дізнатися про професію власника за згадкою в описові найманих робітників, що один з них «взят на изучение гончарному мастерству». За відсутності вищенаведених ознак професія могла не зазначатися, а тому, гіпотетично, кількість гончарів була більшою.

Серед згаданих у документі прізвищ гончарів чи їх учнів – Харченко, Гончаренко, Купавенко, Пирченко, Голубенко, Гончаренко, Бутенко, Пех, – помічаємо двох Гончаренків, що, згідно з правилами антропонімії [9], свідчить, що вони були спадковими гончарями. За належністю до соціального стану, гончарі, здебільшого, були посполитими, і лише один із них – «козацкий син». Слід звернути увагу й на такий факт: один із гончарів був грамотним, що рідко траплялося серед міських ремісників того часу. Щодо матеріального стану майстрів, то двоє з них жили на чужій землі: «подвара Руновського» та «подварок отставного бунчукового товариша Федора [?]», з яких вони займали по одній хаті; один гончарював на власній землі і володів хатою та коморою – найпоширеніший склад садиби ремісників Полтави XVIII ст. Платня підмайстру була стандартною й характерна для інших ремесел – близько п'яти рублів на рік. Усі гончарі, окрім Никифора Бутенка, «уродженца» с.Нижні Млини, були місцевого походження.

Джерел, які б зафіксували наявність у XVIII ст. окремого цехового будинку, на сьогодні невідомі. Олесь Пошивайло у своїй монографії зазначав, що для гончарних цехів Лівобережної України це було характерним явищем, оскільки вони були малочисельні та бідні. До того ж, специфіка ремесла дозволяла працювати вдома: житло було одночасно й робочим місцем, а збори відбувалися в будинку цехмістра [11, с.75].

Окрім відомостей про місце проживання гончарів, за «Списком прибуткових місць Полтави, які міський уряд віддавав на відкуп», 1797 року дізнаємося й про стаціонарне місце продажу гончарних виробів – «в городе на площади в два ряда 27 лавок и пять амбаров... в коих продаются железные товары, стеклянная и глиняная посуда во время ярмаронки и без ярмаронки» [13, с.44] Це було традиційним для Полтави місцем торгівлі,

оскільки торговельні ряди – комори – позначено ще на плані Івана Бішева 1722 року [7].

Синтез писемних, археологічних, топонімічних джерел дозволяє нам відтворювати окремі моменти з історії Полтави як гончарного осередку. Впродовж XVIII ст. місто стабільно залишалося невеликим гончарним центром з більш-менш компактним місцем проживання гончарів у передмісті на північному-заході від фортечних укріплень. Поодинокі садиби гончарів трапляються також у

передмісті – за валом Нової Полтави та в середині фортеці на вулиці Спаській. Обстежені в другій половині ХХ ст. горни дають можливість визначити їх конструктивні особливості, а гончарні знахідки, що походять із них, дозволяють з'ясувати особливості місцевого посуду, постають важливими матеріалами для формування сучасних наукових уявлень про пізньосередньовічне гончарне виробництво майстрів Полтавщини.

1. Багалий Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – №3. – Отд.2. – С.1-55.
2. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава: издание Губ. правления, 1902. – 440 с.
3. Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII-XVIII вв. на Полтавщине // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання ПКМ, 1990. – С.182-186.
4. Виноградська Л. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 році // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Сіач, 1997. – Вип.7. – С.131-138. – Рис.2:20.
5. Відомості про ремісничі цехи у Полтаві в ХІХ ст. // Полтаві 800 років: 1174-1974 рр. – К.: Наук. думка, 1974. – С.69-70.
6. Гейдельберг І. Методические материалы по теме: «Улицы старой Полтавы» – Полтава: Украинское общество охраны памятников истории и культуры, Знання, 1988. – 30 с.
7. Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С.425-427.
8. Козубовський Г., Івакін Г., Чекановський А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-89 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С.262-265.
9. Недилько О.Д. Антропонимия северной части Левобережной Украины (II пол. XVII–I пол. XVIII вв.). – К.: Наук.думка, 1969. – 32 с.
10. Пам'яті Г.О.Сидоренко 1918-1984 // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Ч.І. – С.3-5.
11. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
12. Румянцевская генеральная опись Малороссии. 1765-1769 гг. Показания жителям в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1765 г. // Центральный державный исторический архив у Києві. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.1. – 317 арк.
13. Список прибуткових місць Полтави, які міський уряд віддавав на відкуп // Полтаві 800 років: 1174-1974 рр. – К.: Наук. думка, 1974. – С.44-46.
14. Статистичний опис м.Полтави за 1806 р. // Полтаві 800 років: 1174-1974 рр. – К.: Наук. думка, 1974. – С.25-27.
15. Супруненко О.Б. Штрихи до біографії Г.О.Сидоренко // 100 років краєзнавчому музею. – Полтава: видання ПКМ, 1992. – Ч.І. – С. 24-30.
16. Топографічний опис Малоросійської губернії в 1799-1800 гг. // Описи Лівобережної України. – К.: Наук. думка, 1997. – С.24-273.
17. Ханко О.В. Пізньосередньовічне горно з Полтави // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1999. – С.68-73.
18. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – Ч.1-2. – С.54-60.

Умовне скорочення:

ПКМ Полтавський краєзнавчий музей

MATERIALS TO THE HISTORY OF THE POLTAVA POTTERY CRAFT IN THE EIGHTEENTH CENTURY Oksana Kovalenko (Opishne)

The pottery craft of the regimental city of Poltava in the eighteenth century is investigated on the basis of archaeological, written and toponymical sources. The author managed to fix the places of the settling of potters within the bounds of the fortress. The information about the kilns and their construction is given. It is established, that Poltava remains a not very big pottery center during the eighteenth century

[Received December 20, 2003]

Key words: Poltava, pottery, potter, kiln, pottery guild

ВІДГОМІН АНТРОПОГОНІЧНИХ МІФІВ НА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КЕРАМІЦІ*

© **Костянтин Рахно**, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

Традиційно в європейській культурі гончарювання займало особливе місце. Воно було тісно пов'язане з творенням і творчою здатністю, а в багатьох європейських язичницьких міфологіях Бог чи Боги роблять людину з глини. Християнство дає типовий приклад опису походження людини — через творення Адама — також у термінах гончарювання. Цей міф у Європі від часу середніх віків розглядався як підґрунтя для сакралізації гончарного ремесла, що демонструється численними написами та малюнками на європейських гончарних виробах. Антропологічний міф був важливою складовою духовної культури гончарів, яка визначала їх буття в соціумі

[Одержано 16 серпня 2003]

Ключові слова: гончарство, гончар, релігія, міфологія, антропологічний міф, соціальний статус, цехи, написи, Європа

Творення людини Богом чи Богами з глини, подібно до горщика чи глиняної іграшки, є обов'язковим сюжетним елементом міфології греків, римлян, германців, слов'ян, фінно-угрів та інших народів, які населяли Європу в давноминулі часи. Це також було одним із догматів проголошеної офіційною на більшій частині Європи християнської релігії; поставало темою церковних проповідей і релігійного мистецтва. Цей міф тісно пов'язувався із тогочасними світоглядними уявленнями про сакралізацію гончарного ремесла як Божого промыслу. Для реконструкції ролі гончарства та гончарів у архаїчних суспільствах важливим є з'ясування сприйняття антропологічних міфів у професійному середовищі представників цього ремесла впродовж XVII-XIX століть.

Якою мірою міф сприймали самі ремісники? Чи був він частиною традиційних ремісничих вірувань?

Певною мірою відповіді на численні запитання, пов'язані з цим, дають написи на гончарних виробах.

* Статтю підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України XX–початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

Мал. 1.

Фрагмент кахлі гончарської родини Відманн. «Господь-Творець був першим гончарем». Хаймшайм, Німеччина. Перед 1750 роком. Музей землі Баден-Вюртемберг у Карлсруе [9, с. 7]

Мал. 2.

Йоганн Каспар Шмід. Кахляна піч (фрагмент). На середній кахлі, у правому ряду напис: «Бог, наш Творець, який був першим гончарем». Хольцгерлінген, Німеччина. 1796. Приватна колекція [10, с.91]

Вони, здебільшого, є виявом щирого, безпосереднього релігійного почуття майстрів, не обтяжених церковними канонами. Для таких написів характерним є міфологічне осмислення, «обігрування» символічного зв'язку «людина – глиняний горщик». Так, на чорному глекові з Ходмезьовашаргелі (Угорщина, комітат Чонград), який зберігається в місцевому музеї Торньяї-Янош, написано: «Keszült 1827 dik ev. Mit nezél oh Ember lad' hogy Korso vagyok. Veled egyutt en is Födböl való vagyok» («Виготовлено в 1827 році. На що ти дивишся, о людино, поглянь, я – глек. Як і ти, я також зроблений з глини») [16, с.5].

«Earth I am, it is most true. Disdain me not, for so are you» («Я є глиною, і це найбільша правда. Не зневажай мене, бо й ти такий,

як я»), – попереджає напис на ранньо-англійській тарілці [15, с.115].

На німецьких кахлях традиційно писалися вислови як веселого, так і повчального змісту: «Mensch und Krug von armer Erden können doch gerühmet werden, wenn was Gutes drin ist» («Людина й глечик з бідної глини можуть, однак, прославитися, якщо є щось хороше всередині») [7, с.132]. Такі ж чи подібні написи зустрічаються й на посуді, зокрема на мисках та глечиках [7, с.129]. А на черепиці XVII-XVIII ст. в Німеччині траплявся віршик-прислів'я: «Ich bin von erd und Thon und du mensch bist auch davon» («Я – з землі та глини, і ти також із них, людино») [10, с.45].

Ці сентенції писалися, ясна річ, самими майстрами, відображаючи світогляд їх та їхніх замовників, навряд чи залежний від офіційної релігії та ідеології, не стримуваний жорсткими постулатами. Маленький глечик-«загадка» (puzzle jug), виготовлений у XIX столітті Джоном Смейлом з Ленгтрі (Велика Британія), розкриває дещо з його простої філософії: «No art like Potters can compare, we make our pots with what we potters are. John Long Potter Bideford July 2 1803» («Жодне мистецтво не може зрівнятися з гончарським, ми робимо наші горщики з того, чим ми, гончарі, самі є. Довгий Джон Гончар. Байдфорд, 2 липня 1803») [8, с.46].

Звідси дуже легко перекинути місток від антропоморфізації гончарних виробів до антропогенезу і Бога, що ліпить Першолюдину з глини. Кахля гончарської родини Відманн, виготовлена в Хаймшаймі (Німеччина) перед 1750 роком (мал.1), пояснює: «Got der Schöpfer war der erste Töpfer»

(«Господь-Творець був першим гончарем») [9, с.7]. Подібне зустрічаємо й на кахлях печі з Хольцгерлінгена (1796) (мал.2): «Got unser Schöpfer, der war der erste Töpfer» («Бог, наш Творець, який був першим гончарем») [10, с.91]. Цю ремісничу приказку також можна прочитати і на німецькому посуді [11, с.85].

Уявлення про Бога як про горшечника, гончаря були поширені за доби середньовіччя як у Західній, так і в Східній та Центральній Європі. Знаменитий віровчитель московських старообрядців протоієрей Аввакум Петров (1620-1682) писав, що Господь «сотвори челоуѣка, сиречь яко

Мал. 3.
Автор невідомий. Кахля із зображенням
Адама і Єви – гончарського герба.
Чеська Тржебова, Чехія. XIX століття.
Міський музей Чеської Тржебови [14, с. XXXI]

скуделникъ скуделу, ꙗже естъ горшешникъ горшокъ. И положилъ предъ собою. Онъ же бездушень предъ нимъ лежить, недвижимъ. И виде Богъ, яко добро: дуну на него. И дадеся ему душа, яко ангель нѣкій чистѣйший; духъ же возвратися ко Господеву, а персть отъиде въ землю. И бысть человекъ въ душу живу. Зри, всю тварь Господь сотворилъ словомъ, а человека – богоулыбными руками!» [1, с.181-182]. В Україні цей мотив зустрічається у творчості Климентія Зіновієва – мандрівного поета-ченця, автора великої збірки віршів та народних приказок, унікальної за широтою охоплення життя. Він намагався створити універсальну картину життя та побуту в Україні у другій половині XVII століття, вмістивши цикли віршів про хвороби, смерть, елементи світобудови, жінок, чоловіків, про ремісників та інші заняття людські, календар та бестіарій, про дерева тощо. «Въ ршы о ремесникахъ rozmaityхъ» Климентій Зіновієв розпочинає похвальним словом гончарям:

*«Первыи на свѣтѣ гончаръ ремесникъ
труждатель:
самъ Господь Богъ, Адама и Еввы создатель,
которые далъ людямъ всѣ хытрости умѣти
и всяку премудрость хотящимъ разумѣти.
Прето мощно гончарство святымъ дѣломъ
назвать,
поневажъ Богъ Адама зволилъ зъ глины создать.
И гончарямъ человека мощно бѣ зъ глины зрѣть,
тылко жъ невозможно зрѣвши душѣ влѣпнѣть...»*
[2, с.131].

Як бачимо, антропологічний міф визначає престижність гончарного ремесла у суспільстві, зараховуючи його до святих, благочестивих діянь.

Стародавня пісня чеських гончарів також стверджує, що гончарство є нині найстарішим ремеслом на світі і бере свій початок від сотворіння Адама [13, с.51]. Однак зображати ремісники любили не саме сотворіння – цей сюжет народне мистецтво взагалі чомусь обминає, – а більш популярну сцену гріхопадіння. Останній мотив, упритул пов'язаний з антропологічним міфом, навіть став гербом гончарів Чехії. Ще 1488 року король

Мал. 4.
Автор невідомий. Посудина з ритованим малюнком Адама і Єви
– гончарського герба. Горжіцька область, Чехія. XIX століття.
Міський музей в Горжіцѣ [13, с. XLIII]

Мал. 5.
Автор невідомий. Тарілка із зображенням сцени гріхопадіння
Адама і Єви. Брістоль, Велика Британія. Близько 1690.
Національний музей Ірландії в Дубліні [16, с.135]

Мал. 6.
Автор невідомий. Тарілка із зображенням Адама і Єви в раю.
Алкмаар, Нідерланди. 1589. Нідерландський музей просто неба
в Арнхемі [6, с.155]

Владислав II своєю грамотою затвердив герб гончарного цеху так званого «Старого міста» в Празі з Адамом і Євою як головними фігурами, що тільки посилює народні погляди на гончарство як на найдавніше в світі ремесло. Чеський керамолог Владимир Шойфлер та німецький мистецтвознавець Райнхард Пееш гадають, що королівська постанова 1488 року саме й мала на меті підвищити суспільний статус гончарів, вилучивши гончарство з-поміж «нечистих», несакралізованих занять та професій і включивши його до системи християнських цінностей. Цей акт звеличення вплинув на стан справ в усій Богемії, де відтоді сцена гріхопадіння перших людей у раю з'явилася на різноманітних інсигніях гончарних цехів. Зображення Адама і Єви стало типовим чеським гончарним символом і часто трапляється в гончарній геральдиці, а також на кахлях, горщиках і глеках з Богемії, Моравії і Словаччини аж до XIX століття (мал.3, 4) [12, с.74, 98, 164, XLIII, XXXI; 11, с.85]. Адама і Єву вважали патронами цехів у багатьох гончарних осередках Польщі

XIX–початку XX століття, в чому можна вбачати й відгомін культу предків [5, с.187].

Невипадково мотив гріхопадіння Адама і Єви зображений і на фаянсовій тарілці, виготовленій у Брістолі близько 1690 року (зберігається в Національному музеї Ірландії в Дубліні) (мал.5) [17, с.133, 135]. Зображення Адама та Єви досить часто трапляється на англійській кераміці XVII століття, особливо на великих стаффордширських ангобованих тарелях та англійському «делфтському» фаянсі [12, с.22]. Як приклад використання цих біблійних образів слід згадати також різнобарвні мальовані миски й тарілки нижньореїнських гончарів (Німеччина) [11, с.82]. Адам і Єва в раю, дерево життя зі змієм на ньому – на голландській тарелі 1589 року (мал.6) [6, с.155]. Райський сад, де Бог вправлявся у створенні людей, однозначно розглядався в народній екзегетиці як майстерня Божественного Гончаря.

У доповнення до цієї своєрідної символіки гончарство можна розглядати як алхімічний взірєць усіх інших діянь. Воно показує, спираючись на тотожність виробничого процесу з міфічним сотворенням людини, що чесноти можна культивувати за будь-яких, навіть зовні найпростіших видів діяльності, завдячуючи яким душа зміцнюється, а індивід розвивається. Згадаймо сентенцію з німецької кахлі про те, що і людина, й глечик, зроблені зі звичайної глини, можуть прославитися,

якщо всередині них є щось хороше. Італійський філософ Юліус Евола відзначав: «Наша робота являє собою трансформацію і перетворення однієї істоти в іншу, однієї речі в іншу, слабкості в силу, тілесної природи в духовну...» [3, с.80].

Згідно з висновком учених, у XV-XVI століттях, та й пізніше, і Бог, і людина осмислювалися як «майстри» чи «митці». Середньовічний антропоцентризм виділявся мистецьким характером. Людина мислила себе передовсім творцем і мистцем на взірць тієї Абсолютної Особистості, творінням якої вона себе усвідомлювала [4, с.94]. Особливо виразно деміургічне єство проявлялося в гончарному ремеслі, прямо співвіднесеному з антропогонічним міфом. Щоразу, виготовляючи горщик, глечик, кахлю, черепицю або глиняну іграшку, гончар відтворював архетипове діяння Бога – Першогогончаря, макрокос-

мічне сотворення людини з глини у мікрокосмі. У цьому також наочно проявляється зв'язок між творінням і Творцем. Французький філософ Жюль Ле Бель нагадує, що «кожен створений об'єкт є ніби відбитком Божественної довершеності, природним і придатним для сприйняття знаком надприродної істини» [3, с.33].

Написи й малюнки на європейській кераміці засвідчують, що гончарство займало чільне місце у співвідношеннях, що пов'язували створений світ з Богом, матеріальний світ з надприродним; на гончарне ремесло поширювалися наявні між частинами Всесвіту гармонійні відносини – відповідності й аналогії, що діють у рамках процесу інволюції, тобто матеріальності всіх речей [3, с.33]. Антропогонічні міфи також поставали обґрунтуванням високого соціального статусу гончарства в традиційних культурах Європи.

1. Житие протопопо Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1960. – 480 с.
2. Зіновійв Климентій. Вірші. Проповісті посполиті. – К.: Наук.думка, 1971. – 392 с.
3. Кэрлот Хуан Эдуардо. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
4. Лосев Алексей. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.
5. Czubala Dionizjusz. Zwyczaj, obrzędy i wierzenia garncarzy polskich // Lud. – Wrocław-Kraków-Poznań, 1974. – Т.58. – S.181-198.
6. Klevyn J.de. Volksaardewerk in Nederland: Sedert de late middeleeuwen. – Lochem-Gent: Uitgeversmaatschappij de Tijdsroom, 1986. – 256 s.
7. Kokoska Kira. Sprüche auf Ofenwandplättchen // «Von erd bin ich gemacht»: Gestaltete Baukeramik. Ofenwandplättchen und Feierabendziegel. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft, 1990. – S.129-136.
8. Lloyd Red. Widebottoms, Gulleymouths and Pinchguts // Studio Pottery. – Exeter, 1993. – №2. – P.40-46.
9. Metzger Wolfram. Einführung: «Von erd bin ich gemacht». Eine volkskundliche Ausstellung zur gestalteten Baukeramik // «Von erd bin ich gemacht»: Gestaltete Baukeramik. Ofenwandplättchen und Feierabendziegel. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft, 1990. – S.7-12.
10. Osterloh-Gessat Elke. «Dieser Ziegel ist mir lieb und wer ihn stiehlt der ist ein dieb» // «Von erd bin ich gemacht»: Gestaltete Baukeramik. Ofenwandplättchen und Feierabendziegel. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft, 1990. – S.32-128.
11. Poesch Reinhold. Ornamentik der Volkskunst in Europa. – Leipzig: Edition Leipzig, 1981. – 220 S.
12. Savage George, Newmann Harold. An Illustrated Dictionary of Ceramics. – London: Thames and Hudson, 1992. – 320 p.
13. Scheufler Vladimir. Hrnčířský ornament // Umění a řemesla. – Praha, 1973. – №3. – S.51-54.
14. Scheufler Vladimir. Lidové hrnčířství v českých zemích. – Praha: Academia, 1972. – 224 S.
15. Speight Charlotte. Hands in Clay: An Introduction to Ceramics. – Mountain View: Mayfield Publishing Company, 1989. – 474 p.
16. Szabadfalvi József. Ungarische Schwarzeramik. – Budapest: Corvina, 1986. – 156 S.
17. Weinhold Rudolf. Ton in Vielerlei Gestalt: Eine Kulturgeschichte der Keramik. – Leipzig: Edition Leipzig, 1982. – 250 S.

ECHOES OF ANTHROPOGONICAL MYTHS ON THE EUROPEAN CERAMICS

Kostyantyn Rakhno (Opishne)

Traditionally, in European thought, potting has a special place. It was closely connected with creation and creativity and in many European pagan mythologies God or Gods are pictured as making Man from clay. The Christianity gives a typical example of a description of the origin of Man — through the creation of Adam — in terms of potting too. This myth was considered in Europe since the Middle Ages as a ground for the sacralization of the potter's craft, what is showed by numerous inscriptions and pictures on the European pottery wares. An anthropogonical myth was an important part of the potter's culture, which determined their being in the society

[Received August 16, 2003]

Key words: pottery, potter, religion, mythology, anthropogonical myth, social status, guilds, inscriptions, Europe

ГОНЧАРСТВО ХАРКІВЩИНИ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (за матеріалами керамологічних експедицій)*

© Людмила Метка, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

На основі матеріалів керамологічних експедицій 2002 року відтворюється технологія гончарного виробництва Харківщини в середині ХХ століття (Валки, Нова Водолага, Ізюм, Топольське, Піски, Барвінкове). Аналізуються регіональні особливості гончарної технології, специфіка знарядь праці гончарів, подано місцеві назви глиняних виробів, їх асортиментний склад, фіксуються місця збуту продукції

[Одержано 26 грудня 2003]

Ключові слова: гончарство, глиняний посуд, Слобідська Україна, Харківщина

Упродовж багатьох століть гончарство було одним із провідних серед побутуючих ремесел і увібрало в себе давні технічні навички та художні традиції. Тому його ґрунтовне вивчення, аналіз явищ культури, пов'язаних із гончарством, мають велике значення для пізнання історичних надбань українського народу, осмислення ролі гончарства у формуванні етнічних ознак народної культури.

** Статтю підготовлено в рамках проекту №07.07/00118 Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України «Гончарство України ХХ–початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи»*

Мал. 1. Залишки «колодязів» на місці добування глини.
Нова Водолага, Харківщина. 2002. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Фото Людмили Меткої. Публікується вперше

Слобожанщина належить до вкрай малодосліджених регіонів побутування народного гончарства. Узагальнюючих праць про гончарство Слобідського краю немає. Тому ця стаття є складовою частиною комплексного вивчення гончарства Слобожанщини XIX–XX століть і написана на основі матеріалів керамологічних експедицій автора, що відображають стан гончарства на Харківщині в середині XX століття.

Повномасштабні дослідження гончарства Харківщини другої половини XIX–першої половини XX ст. не проводилися. У вітчизняній літературі трапляються лише окремі розрізнені відомості про гончарство регіону. Від другої половини XIX–до початку XXI століття вийшли друком декілька праць, у яких досліджуються окремі аспекти становлення, розвитку та занепаду гончарства Харківщини. Зокрема, у грудні 1872 року при Департаменті торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Росії було створено комісію для дослідження кустарних промислів країни. Результатом її роботи стало видання 16 об'ємних томів «Трудов комиссии по исследованию кустарной промышленности в России» (1882–1897). На дослідження кустарних промислів Харківської губернії державою було асигновано 4500 крб., а на вивчення кожного повіту – по 400 крб. У 1880 році гончарство Куп'янського повіту, а саме його осередки – сл.Гороховатка та х.Гаврилівка – досліджував Лев Соколовський, який не тільки детально описав умови місцевого виробництва, а й намагався визначити час виникнення там промислу [11].

Про розвиток гончарства у Новій Водолазі – одному з найбільш відомих гончарних осередків Харківської губернії, про технологію виготовлення посуду місцевими гончарями подав інформацію Петро Олейников у статті «Гончары в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях» [8]. У 1892 році Федір Корольов у статті «Кустарное производство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях» охарактеризував гончарний промисел Харківської губернії, подавши результати дослідження 1888–1890 років. Дослідник зазначив кількість господарств гончарів у окремих осередках, подав опис технологічних процесів. Він також звернув увагу на необхідності підтримки промислу з боку держави й окреслив першочергові заходи, спрямовані на покращення стану гончарного виробництва [3]. У 1894 році з'явилася праця В.І.Селєзньова «Производство и украшение глиняных изделий в настоящем и прошлом (керамика)», у якій автор, подавши нарис про розвиток і сучасний стан керамічної, зокрема порцеляно-фаянсової промисловості в Росії, водночас повідомив про заснування гончарного заводу Бергенгейма в Харкові та фаянсового заводу товариства М.С.Кузнєцова в Будах (одного з п'яти керамічних підприємств Росії, які на той час складали половину порце-

ляногового та фаянсового виробництва держави) [3].

У 1903 році з'явилася стаття В.Морачевського «Промыслы и занятия населения России», у якій автор, звертаючи увагу на гончарство Харківської губернії, назвав основні осередки промислу та подав відомості про кількісний склад кустарів у них [6].

Тему історії харківського ремісництва та зародження гончарного виробництва в Харкові висвітлювала спільна праця Д.І.Багалія та Д.П.Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905 гг.)» [2].

Аналіз перерахованих вище робіт показує, що вивчення розвитку гончарства на Харківщині в другій половині XIX–на початку XX століття фактично велося шляхом збирання статистичних, економічних та етнографічних даних, і лише окремі праці містять узагальнюючі та аналітичні матеріали.

Після більшовицького перевороту 1917 року гончарством Харківщини цікавилися Микола Сумцов, Стефан Таранушенко, Світлана Одинцова, Юрій Лашук. Так, цінні відомості з етнографії Слобожанщини, зокрема про гончарні осередки Харківщини, знаходимо в працях Миколи Сумцова, насамперед, у його історико-етнографічній розвідці «Слобожане» [12]. У 1928 році побачила світ праця Стефана Таранушенка «Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.» [13], де також знаходимо матеріали й про гончарний промисел Харківщини.

Про гончарство Ізюмщини в 1930 році писала Світлана Одинцова. Вона висвітлювала не лише технологічні (відтворення процесу виробництва) та етнографічні (опис побутових умов життя ізюмських гончарів) аспекти гончарства, а й мистецтвознавчі та термінологічні особливості промислу, зокрема, подала відомості про основні форми гончарних виробів Ізюмщини та їх оздоблення [7].

З-поміж досліджень 1960-х років виділю докторську дисертацію видатного українського керамолога, доктора мистецтвознавства Юрія Пилиповича Лашука «Українська народна кераміка XIX–XX ст.» (1969), де систематизовано матеріали багаторічних досліджень гончарства всієї України, у тому числі й Харківщини; здійснено регіональний розподіл гончарних осередків, подано узагальнюючі дані про їх кількість у кожному регіоні; описано місцеві особливості виготовлення та декорування глиняних виробів; систематизовано персоналії [4].

Значно пізніше, в 2000 році, у збірнику «Муравський шлях» опубліковано статтю кандидата історичних наук Миколи Маслова «З історії розвитку народної творчості на Слобожанщині. Гончарство», де охарактеризовано гончарство Нової Водолаги [5]. Проте слід зазначити, що матеріали, викладені в цій статті, потре-

бують перевірки та уточнення. Наприклад, сумнівним є факт використання до середини XIX століття на території всієї Слобожанщини ручного гончарного круга (ручний гончарний круг використовувався переважно на окраїнних територіях Слобожанщини, які нині перебувають у складі Російської Федерації, і використовується там донині). Неточності допущено автором і під час опису горнів. Окрім вище названих, робота має й інші суттєві недоліки та неточності.

Перелічених праць зовсім недостатньо для відтворення максимально повної історії побутування гончарства на Харківщині. Зафіксовані в попередніх працях (як правило, це поодинокі статті в журналах та збірниках) фактичні матеріали недостатньо, лише фрагментарно висвітлюють дану проблематику. Проаналізовані праці не розставили однозначних акцентів щодо закономірностей розвитку гончарства в досліджуваному регіоні і їх значення полягає переважно в тому, що вони з достатньою повнотою окреслили коло невирішених проблем. Таким чином тема розвитку гончарства на Слобожанщині, зокрема на Харківщині, продовжує залишатися малодослідженою.

Останніми роками, а саме від часу заснування Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (2000), найважливішим завданням якого постало наукове вивчення гончарства на території України та зарубіжних країн від найдавніших часів до наших днів, спостерігається значне поживлення керамологічних досліджень. Також активізувалася робота істориків, археологів, етнографів, філологів, які ґрунтовно вивчають різноманітні аспекти побутування гончарства в Україні.

З метою пошуку документальних свідчень про виникнення, розвиток та занепад гончарства на Харківщині в липні-серпні 2002 року співробітники Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України провели дві керамологічні експедиції до тих районів області, де за літературними даними побутувало гончарство. Результати польових експедицій, спогади місцевих жителів допомогли з'ясувати деякі особливості гончарства в окремих осередках Харківщини першої половини XX століття. Ці матеріали увійшли до наукового дослідження, яке має на меті комплексне вивчення етнічних особливостей гончарства Слобожанщини в XIX–першій половині XX століття, тобто періоду його найвищого розвитку, а також аналіз особливостей технології та побуту гончарів цього регіону, форм, декору гончарних виробів та способів їх застосування в традиційно-побутовій культурі.

Під час керамологічних експедицій було віднядено 113 різноманітних глиняних виробів та 25 фотографій гончарів Харківщини, які працювали наприкінці XIX–у першій половині XX ст.; зафіксовано близько

300 термінів гончарської лексики. Зібрані відомості про 68 місцевих гончарів, їх життя, умови праці, економічне становище, особливості гончарного промислу в кожному з обстежених осередків є вкрай цінними для подальших наукових студій, оскільки дозволяють більш точно визначити своєрідність гончарства досліджуваних осередків та його роль у системі традиційно-побутової культури Слобожанщини. Польові матеріали відображають стан гончарства в середині XX століття.

Будь-яке суспільне чи культурне явище проходить певні етапи розвитку: виникнення, розквіт, занепад. Як показали результати експедиційних досліджень, розквіт народного гончарства на Харківщині припав на період від кінця XIX–до 1920-х років. Найбільшими регіональними центрами гончарства Харківщини здавна були Валки, Нова Водолага та Ізюм. Цей промисел розвивався і в навколишніх селах: у с.Піски Валківського району, с.Топальське Ізюмського району та в місті Барвінковому.

Як сировину гончарі Харківщини використовували місцеві глини, родовищ яких було особливо багато поблизу Сіверського Дінця та його приток, і які мали широкий спектр природних барв – від білої, рожевої, зеленуватої, голубуватої до червоної, коричневої та темно-сірої.

Технологія виготовлення глиняних виробів передбачала кілька основних етапів: видобування глини, підготовку її до роботи, безпосереднє формування виробів на гончарному крузі чи способом ліплення, їх декорування, висушування, скління, випалювання.

Глину на Харківщині добували як відкритим способом (Барвінкове, Лиман), попередньо знімаючи верхній шар ґрунту, так і в спеціальних ямах – «колодязях» (Нова Водолага, Валки, Топальське), де вона залягала на глибині від 6 до 10 метрів (мал.1). Над ямою влаштовувався спеціальний пристрій, який нагадував колодязний барабан. «Світло-сіра. Залягала на севосім метров. Копали колодязь, а тоді бревно таке, метра півтора в дліну. До нього такі кілки позабивали, щоб отак брати руками із тієї, із тієї сторони два чоловіка. Там нагрудять, а тоді оцим мотомилом крутять там уручну. Вірówka намотуєця і корзина» [9, с.29-34].

Глину копали звичайними лопатами або довбали кирками, навантажували в дерев'яні відра чи кошики й за допомогою мотузки витягали на поверхню. Гончарі здебільшого заготовляли глину самі. Проте іноді вони, скажімо в Новій Водолазі, купували її в «глинокопів» – людей, котрі спеціально займалися цією справою. «Ми, гончарі, глину не копали, а були спеціальні глинокопи... Продавали возами» [9, с.59-64]. Намагалися заготовити одразу багато глини (по кілька возів), щоб вона певний час вилежалася на підвір'ї

Мал. 2.

Гончар Андрій Килипко під час роботи за кругом.
Нова Водолага, Харківщина. 1950 роки. Автор фото невідомий.
Приватний архів Галини Ольховської, дочки гончаря. Копія
– Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

садиби. Видобута сировина замочувалася водою в спеціальних дерев'яних «кадушках» або у виритих у землі ямах, обкладених дошками. Після цього глину місили ногами, розплескуючи таким чином у «блин»; набивали дерев'яною «довбнею» «кучу», розміром близько метра в ширину та висоту; далі перестругували (Нова Водолага, Валки) «стругом», «стругачем». *«А як глину уносив і складав на кучу, і потом бив, у нього така довбня була. Набивав він і отак кучку. У нього стругач. Він стругав отак з цієї кучки глину і потом качав»* [9, с.69-70].

Потомствений гончар Дмитро Наріжний з Валок розповідав, що місцеві гончарі змішували два сорти глини – сіру та червону (глей). Це додавало сировині пластичності, бо «глей» був «масткіший». *«Мочили її надворі, просто на землі. Виямок такий і туди так просто, може, півкуба накидають цієї глини. Посічеться лопатою, поллється, тоді прикривали там ряднинами. І ото мокне днів три, а тоді перемокне харашо і стає така м'ягка. Ну, не дуже м'ягка, бо треба ж і комки робити з неї, а тоді вносили в гончарню, і місто є таке, щоб заготовки ложить. І ото ложниця. Комки носимо і б'єм комки вкругову. А тоді молот такий дерев'яний. Він такий легенький. І отак б'єш харашо і прибиваєш, сприсовуєш. А потом прибиваємо два слоя оцих комків, а тоді слой красна глина, глею того мішали»* [9, с.29-34].

Гончарі, які працювали в промартілях, на цегельних заводах, користувалися глиною, приготовленою до роботи на спеціальному пристрої «вальцях» (Барвінкове, промартіль «Недробуд», 1940 роки). Однак за допомогою цього пристрою можна було тільки змішати, перем'яти глину, а далі кожен з майстрів завершував приготування для себе глиняної маси власноруч. Для цього шматки глини місили на лавах («брали цуком») – горнули по лаві до себе чи від себе, пальцями вибираючи камінці. *«Береш отак глину, лежиш, а тоді отак горниш, а назад тягнеш цуком»* [9, с.71-75]. З підготовленої глиняної маси виготовляли «грудки» різної величини, залежно від розмірів майбутніх виробів.

Харківський гончарний круг у будові не мав суттєвих відмінностей від гончарних кругів інших регіонів України. Він складався з великого нижнього колеса «спідняка» та малого верхнього – «головки», «верхняка», на якому й здійснювалося формування виробів. Ці два круги з'єднувалися залізною «віссю», «оссю» й

прикріплювалися до лави, на яку гончар ставив щойно зроблені вироби. *«Дерев'яний круг здельний і кружка маненька зверху, дето отак [показує близько 30 см у діаметрі]. Так ось внизу заострьонно не на іглу канєшно, а еслі брать міліметра чотири, вона отак одтянута, вирівняна, а там дирочка завершаєця в планкі. Планка кальонна. Планка, як спічечний коробок, тіки товща. Тут же її прикріпили, а зверху тут просто петля. До лави вона петлюю закріплена. І оце воно одцентровано»* [9, с.75-77]. Особливість полягала в тому, що, скажімо, гончарі Нової Водолаги працювали за гончарним кругом не сидячи, що вважається загальноприйнятим, а стоячи (мал.2). *«Стоячи. Ногою двигав, отак він крутив. Оце отут лава була, де глина, ото він качав її, а справа був гончарний круг. У нас всі гончарі, всі тут стояли. Вверху такий круг, стержень такий, жилізний, внизу великий»* [9, с.69-70]. Ніхто з опитуваних не зміг пояснити, чому це було саме так, але традиція була усталеною тривалий час, бо так гончарювали кілька поколінь народних майстрів, навіть тоді, коли переїздили на нове місце проживання. Під час формування виробів на гончарному крузі гончарі користувалися дерев'яним інструментом, виготовленим з яблуні чи груші, який називався «гончарським

ножи́ком»: «...Один дерев'яний ніжик і всьо з твердої породи – з груші, з яблуні. Для того, щоб він не коловся – це саме перве, видержаний матеріал плотний, сухий, тонінький» [9, с.75-77].

Сформовані вироби майстер зрізав з гончарного круга тонким «дротом», «струною». «Струна така була, зрізали нею. Дві тряпочки так на краях скручені...» [9, с.69-70], й одразу ставив на просушування. Взимку їх сушили на спеціальних полицях, закріплених попід стелею, – «п'ятрах», «п'ятринах»: «Ну, п'ятриниці ж – ці доски, що уверху в гончарнях. Так оці п'ятрини, ну, ото ж зверху оці доски, так ото п'ятрини називались» [9, с.29-34]. Сушили також на лежанках печей: «...А сушать у нас, єслі зімою, значить, була дуже здорова українська піч. І ото піч топили і в піч, там, де хліб пекли, протопляли і ставили. Накладають повну піч, і дня два вони там лежать. А тоді витягають, дивися, пошкрябав, і єслі зверху пошкрябаєш – видно біле, а єслі воно сире пошкрябаєш – воно темніше» [9, с.79-82]. Влітку вироби виставляли на дошках прямо на подвір'ї. При цьому необхідно було слідувати, щоб виріб не «розлопався», тому намагалися не ставити горшки на протязі й берегли від попадання прямих сонячних променів. «Пока воно застине, оце, як сонце, виносять, тіки ж так дивися, щоб не забілилося ця сторона, тіки повертай і повертай. Єслі забілилася, то враз воно розлопеється. І тоді хата в нас була окремо, і ото паровані ми ото ставили, а тоді брали склили» [9, с.55-57]... «...Ту макітру берут, отак ставляють, отака доска дерев'яна, на ту доску наставляють... Беремо, вдвох виносимо на сонечко там. Даже на сонце нізя, у тінючок, щоб не перетягло, воно нерівно ж сохне тоді, затугає. Повертай його, перекидай. Як затугло, перекидай на доску на рівеньку.

– А взимку сушили на чому? Чи зимою не робили?

– А взимку в нас піч була і лежанка така на півспальні, і там ото топилося, і вона ж така рівна, і ото там наставляли, і воно сохло. На пічі й на тій лежанці. Були доски. Ставили п'ятрини ото» [9, с.65-68]. Висушені вироби гончарі зберігали до випалювання в сінях, у коморі, на горищі.

Асортимент виготовленого на гончарному крузі посуду був досить різноманітним: «гличики», «горщики», «макітри», «кувшини», «кубушки», «тазки», «квітники», «банки», «миски», «риночки», «кухлі», «друшляки» (мал.3). Вони були різні за величиною та місткістю. Зокрема, макітри, залежно від цього, мали такі назви: «шестерик» – півлітрова макітерка, «п'ятерик» – літрова, «четверик», «тройняк», «двойняк» – восьмилітрова, «опарник» – двадцятилітрова і, нарешті, найбільша макітра на сорок літрів назива-

лася «одиник». «П'ятириковий – це літровий. Четверик – трошки більший від п'ятирика, а тройняк – більший від четверика, а двойняк – здорові горшки літрів на осем» [9, с.59-64]. «Золінник називали здорові такі горшки літрів на десять, на дванадцять. Менчий, так осім літрів – підворотень для борщу. Плускунча було трьохлітрове, чотирьохлітрове, іще якое то інакше. Плускун – чотирьох-п'яти, а двухлітровий – окладач, півторилітровий – малий окладач, маленький горщик – кашник – літрова. Миски терти пшоно – затирач, а друге – заминачка, кажуть. Робили десятилітрові миски – маківниці – терли мак» [9, с.29-34]. «Третячка – три літри входить у неї. П'ятиричка, отаке-во названіє. Так ми понімали. «Давайте п'яторку», – батя кричить» [9, с.82-85]. «Ну, воно п'ятерик – оце значить... одиник – оце саме більше, оце на сорок літрів. П'ятерик – десь на літру. Двійняк, тройняк – так воно називалось. Шестирик – оце макітра така маленька» [9, с.65-68]. «Макітри робили здорові десяти-п'ятнадцятилітрові, п'ятилітрові. Опарники» [9, с.75-77].

Є дані про те, що на Харківщині (Нова Водолага) виготовляли й гличики з «пупами». «Робили, з пупами називались. Гличик з пупом простий, щоб молоко гарно перебиралося. Люди шукали для молока. «Де гличики з пупами?» [9, с.65-68]. Кожна господиня намагалася купити саме такий гличик, оскільки в ньому краще зідалися вершки. Окрім цього, на Харківщині виготовляли дитячі іграшки «свистунці» (баранчики, коники, пташки, вершники), скарбнички. «Свистунці всевозможні. Робили птичечки. Робили, як вареником, усередині пuste, пальчиком залазили і отак відтіля вибирали лишне. А потом оту штуку, що в рот брати» [9, с.34-37]. «Свистуни робили і баранчики робили, такі якісь, і з рогами вони були і птички були. Вся вулиця бігала свистіла» [9, с.85-86].

Мал.3.

1. Савелій Валковий. Ринка («верховинка»). Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 11,5х25 см. Нова Водолага, Харківщина. Перша половина XX століття. МГО КН-10349/К-9569.
2. Автор невідомий. Густяниця. Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 37х21 см. Валки, Харківщина. Кінець XIX – початок XX століття. Збірка Валківської дитячої школи мистецтв.
3. Автор невідомий. Гличик («молочник»). Глина, гончарний круг, ліплення, полива, 15,5х13 см. Харківщина. Перша половина XX століття. МГО КН-10346/К-9566.
4. Савелій Валковий. Друшляк (фрагмент). Глина, гончарний круг, проколювання, полива, 11х21,5 см. Нова Водолага, Харківщина. Перша половина XX століття. МГО КН-10336/К-9556.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Центр досліджень українського гончарства (1, 3-4). Фото Людмили Меткої. Публікуються вперше

1

2

3

4

Мал.4.

1. Микола Івченко. Банка. Глина, гончарний круг, мальовка, полива, 25,5х15,5 см. Ізюм, Харківщина. Середина XX століття. МГО КН-10342/К-9562.
2. Іван Чабанов. Банка. Глина, гончарний круг, полива, 36,5х28 см. Валки, Харківщина. Перша половина XX століття. МГО КН-7227.
3. Андрій Килипко. Тазок. Глина, гончарний круг, полива, 26х20,5 см. Нова Водолага, Харківщина. Початок XX століття. МГО КН-10338/К-9558.
4. Автор невідомий. Глечик. Глина, гончарний круг, теракота, мальовка, 26х13 см. Топольське, Харківщина. Початок XX століття. МГО НД-7207.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Олішному,
Центр досліджень
українського гончарства.
Фото Людмили Меткої.
Публікуються вперше

Гончарі, переважно ізюмські, прикрашали свої вироби малюнками у вигляді квіточок, концентричних кіл, горизонтальних та вертикальних хвилястих ліній, великих та малих ляпок, які наносилися по «сирцю» мінеральними фарбами, виготовленими на основі глин різного кольору: білої – «білила» (Нова Водолага), жовтої – «вохри» (Ізюм), червоної – «червня» (Ізюм), за допомогою коров'ячого ріжка (техніка ріжкування). «Рог з бика ілі корови. Надрізали, тудя вставляли очиритинку разного калібру і поливали червень чи охру, і рисовали. А свинець розводили з водою і добавляли мідь, тоже так палили» [9, с.82-85]. «Єслі для розкраски, у його рога були з корови. Одрізається. Він же пустий. І вставляється, із пір'їнки одрізається дудочка. Білило називали глину, така біла-біла. І охра обнаковенна, вона жовта» [9, с.79-82].

Частіше вироби декорували ритованим орнаментом, виконаним звичайною дерев'яною паличкою чи ребром «гончарського ножика»: «...Ножиком і називали, гончарський ножик. І тоді ж оцей рубчик робицяця ножиком, оці полосочки робляцяця цим ножиком» [9, с.65-68]. Часто «вінця» посуду (квітників, макітер, ринок) були фігурними. Окрім теракотових («простих») виробів, харківські гончарі готували й полив'яні. Гамма полив не була розмаїтою: зелена (виготовлялася на основі свинцю з додаванням перепаленої міді), жовта (добавляли у суміш свинцю та міді «вохру»), коричнева (з добавками марганцю). «Він бисцвітний, яка глина виїде, жовта – значить жовтий» [9, с.29-34]. «Марганець добавляли, другі робили з міді. Мідь перепалювалася на порошок» [9, с.29-34]. «Глечики були глазірувані і неглазірувані. Була глазурь. Глазірували обично бесцвітною глазуррю. А цвітешники глазірували вишневою, трошки кобальтовою або трошки медною глазуррю.

– Чи розписували вироби?

– Ні не розписували. Пояски могли бути, а ще могло бути – приміняли гравіровку. Це або хвилька, або три пояски, або пальчиками такі ямки, маленькі ямки, або на цвітешниках на вінцеві підгинали вгору, такий декор дуже старий» [9, с.42-46].

Свинець перепалювали в глибоких казанах, помішуючи спеціальною залізною ложкою – «верешкою». Далі виріб обмазували дьогтем, а потім притрушували перепаленим і просіяним свинцем (Нова Водолага, Валки, Лиман). «Мішали, спеціально верешка називалась, така кругла пластіна і сюди держачок. Ну, як на тляпку держачок, і отак дірочки в ній, у пластінці. І ото сидит він часами. Розплавився свинець, як вода, і він мішає, мішає, мішає» [9, с.65-68]. В Ізюмі вдалося зафіксувати інший спосіб покривання виробів поливою, так званий «мокрый», коли всі компоненти

поливи змішувалися з водою до рідкого стану, а виріб занурювали в цю поливу чи поливали нею: «...Свинець розводили водою і додавали житньої муки, щоб не обдував вітер, щоб клеїке було» [9, с.75-77]. Так робили не тільки ті, хто працював у гончарному цеху на місцевому заводі з виробництва фарб, а й ті, хто виготовляв вироби вдома. Після цього посуд випалювали. Такий же спосіб поливання поливою зафіксований на Слобожанщині також у с.Піскунівка, що на Донеччині, (до лютого 1920 року це село відносилося до Ізюмського повіту Харківської губернії) [1, с.113].

За спогадами гончарів, типові для Слобожанщини двокамерні горни напівзакритого типу були розраховані на одночасне випалювання від 500 до 1000 штук «сирцю». В основі такі горни мали округлу форму; їх влаштовували під накриттям. Будували горно «сводом». Наполовину воно знаходилося в землі й мало вигляд вхідного погребка. Унизу була «пригребиця» й «топка», розділена «козлом» на дві частини – «сльоси». Над топкою розміщувався «черінь», у якому робили отвори – «дучки», для вільного проходження вогню до посудної камери під час випалювання. «От так полукруг, тут ровно стінки 1,5 м, а потом шляпа. Вход – метр ширина, висота – тоже метр. В землю на половину. Засипали землею, тому що тімпіратура лучше держиться, як воно засипане землею. Дві труби кирпичні (1,5 м висоти), і в ті труби плам'я виходило. Сюди входом подаеш посуду, і починаємо від оцієї стенки заложувати. А тут вход робили, тут пригребиця називали, тут викапували за горном. Потому що печка ж отам внизу. У пригребиці палили, туди дрова кидали. Тобто виходить так, що палили знизу, потім вогонь проходив через посуд і виходив у дірку. Сльоси – це проходи – просто проходи називались. Ото два с половиною метра і ото по метрові дві сльосини проходило через усе під горном. І дірочки над сльосинами. А тоді свод у кирпич отак в ширину, і між сводами пускаюця багато дірочок. І воно розприділяється так туди дальше – більші дірочки, а сюди ближче до печі – менші, по бокам більші, і огонь розприділяється по всіх сльосах над усім горном і їде тоді в труби. Отут ще черінь називалось» [9, с.29-34]. «Оце тепер унизу отута (на черені) називались дучки. Дирки ще в черені. А внизу зроблено отак, як піч. Посередині козьол, щоб підтримував. А тут (з боків) дрова горіли. Оця топка називається пригребиця, оце куди кидали дрова. «Вогню на козьол», – кажуть, тоєсть прямо» [9, с.79-82].

Вироби кладали в посудну камеру, ставлячи на черінь отворами донизу; спочатку глечики, таким же чином одна в одну макітри, вище – миски, кухлі, покритишки. Вгорі отвір «черепили»: закладали битими

черепками. Спочатку посуд у горні *«прогрівали»*, розпалюючи невеликий вогонь; потім добавляли палива, щоб *«вигнати вогонь»*; далі поступово припиняли підтримувати вогонь до його повного згасання. При цьому жар у топці, за необхідності, підгортали потаском. *«Потасок – длінна палка така, щоб доставала аж до краю, і прибита там така упоперек. Як кончають палити, щоб не попалася дровиняка така, яка не перегоріла і щоб з неї дим ішов, і ото саме було страшно. Ото батько боявся»* [9, с.79-82]. Горни, з міркувань пожежної безпеки, влаштовували подалі від жител – на городах чи на вигонах. Часто одним *«колективним»* горном користувалися кілька майстрів, що дозволяло економити паливо. Іноді гончарі, які мали своє особисте горно, здавали його в оренду іншим гончарям, беручи за це плату виробами чи грішми.

Під час укладання посуду в горно сліdkували, щоб ніхто не заходив у двір, *«щоб ніяка відьма не зглазила»* [9, с.51-54]. Випалювання відбувалося протягом 18-24 годин. Усі члени родини гончаря були посилено зайняті в процесі виготовлення гончарних виробів. Дружина та діти допомагали місити глину, оздоблювати вироби, виготовляти іграшки, брали участь у добуванні глини й реалізації готової продукції.

Свої вироби гончарі Харківщини збували на місцевих базарах та ярмарках, возили на продаж у сусідні села та повіти, у Харків та інші губернії, у Крим. Глиняний посуд навантажували на *«хури»*, *«гарби»*, попередньо перекладаючи їх соломом чи сіном – *«мшили»*, *«імшили»*. Найчастіше під час торгів відбувався натуральний обмін посуду на зерно, овочі тощо. *«Мшуть, ... ото ж у машину класти, перекладають»* [9, с.59-64]. *«Імшать, а імша – це і полова, й сіно. Беруть велику макітру соломом тоді, а тоді туди, яка влазить, а тоді обратно, яка влазить. Так, як в горен кладуть – так точно на гарбу. Саме таке, що нижнє не б'ється, – це глечики. Він же в торець стоїть кріпко»* [9, с.79-82].

Занепад гончарного виробництва на Харківщині почався наприкінці 1920-х років, коли потреба в глиняному посуді ставала все меншою – його витісняли більш зручні металеві та фаянсові вироби. Окрім того, державна політика була спрямована на знищення кустарщини. *«І ото раньше ще конкуренція. У нас же Водолага – кустарщина вся: гончарі, бондарі, сапожники. І оце ми все робили, на нас тоді фінотдел задушив»* [9, с.55-57]. *«Страшенні подати були після війни, а то б гончарі і зараз були, так їх «задавили». І не тільки гончарів, а все оце іскусство: той сапожник, той... Обкладали фінагенти податками»* [9, с.47-48].

На кустарів-одноосібників були накладені величезні податки, які багато хто був неспроможний сплачувати. Так, нововодолазький гончар Йосип Ульянович

Товстик досі зберіг усі квитанції, за якими він сплачував прибутковий податок державі. Він зі сльозами на очах розповідав, що змушений був «платити податки» іноді помісячно, іноді поквартально, незалежно від того, скільки зроблено «горшків» у поточному місяці. Тільки в серпні 1951 року він сплатив податок державі на суму 1000 крб. І це лише один із фактів, які свідчать про те, що непосильні податки стали однією з причин того, що велика кількість гончарів перестала займатися гончарством, шукаючи інших способів заробітку.

У багатьох селах та містах Харківщини в 1920-х-1930-х роках (Валки, Нова Водолага, Барвінкове, Ізюм, Топальське Ізюмського району, Андріївка Зміївського району) відкривалися гончарні майстерні при промислових артілях, цегельних заводах, при колгоспах. Деякі гончарі – хто добровільно, а хто й примусово – йшли працювати в ті майстерні. З одного боку, це було зручніше, бо відбувся розподіл обов'язків – майстер уже не повинен був сам копати глину, готувати її до роботи, піклуватися про реалізацію продукції. Однак, з іншого боку, це принесло й негативні наслідки. Раніше заробіток гончаря залежав від якості та привабливості виробів, бо гончар сам займався реалізацією. Працюючи ж у гончарній майстерні чи на заводі, майстер уже піклувався не стільки про якість виробів, скільки про їх кількість, бо саме від цього залежала його заробітна плата. Проте робота гончарів на заводах усе ж таки не оплачувалася належним чином. Наприклад, у промартілі «Недробуд», що існувала впродовж п'яти років (1944-1949) у м.Барвінкове Ізюмського району, на 1945 рік працювали 4 майстри, 8 робітників-учнів та кілька помічників. Спочатку майстри отримували по «75 коп. з літра», потім по 30 копійок, пізніше 5% з 1000 проданих виробів. Деякий час додатковий заробіток давало те, що їм *«...одавали брак, і ми возили міняти по селах хто на шо..., а тоді й це забрали у нас»* [9, с.71-75]. Такі умови роботи не задовольняли життєвих потреб гончарів, і вони почали один за одним розраховуватися з роботи, за що їх суворо карали: *«...Судили за те, що побросали роботу. Запізнився на роботу на 5 минут – 25% (зарплати) на 6 місяців знімали, сажали на 4 місяці в тюрму, хто роцтався»* [9, с.71-75]. При цьому вже не йшла мова про творчість чи індивідуальність: майстрам потрібно було просто виживати. Масове виробництво спричинило зниження якості продукції та, відповідно, попиту на неї.

У зв'язку зі зростаючими масштабами індустріалізації Харківщини, яка розпочалася в 1920-х роках, зокрема з розвитком машинобудування та легкої промисловості, значна кількість населення почала працювати на фабриках та заводах. Постійно зростала кількість колгоспів, що також викликало появу нових

робочих місць. Усі ці фактори загалом і спричинили поступове зникнення гончарства в багатьох гончарних осередках.

Народне гончарство Харківщини нині перебуває в стані повного занепаду. Якщо на початку ХХ століття в Ізюмі, Валках, Новій Водолазі гончарі були майже в кожному дворі, то нині там не гончарює жоден майстер. Але в пам'яті народу ще збереглися спогади про давні регіональні традиції цього промислу. Тож, коли відійдуть у небуття останні очевидці, зібрані керамо-

гічні матеріали (фотографії, аудіозаписи розмов зі старожилками, речові матеріали, гончарська термінологія) стануть винятковими документами для комплексного вивчення гончарства як феномена людської діяльності. Тому першочерговим завданням академічного Інституту керамології постає збирання усіх можливих матеріалів для формування інформаційно-речового банку даних про гончарство і розгортання на їх основі фундаментальних наукових студій гончарства України як суттєвого компонента традиційної народної культури.

1. Історія міст і сіл України. Донецька область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1972. – 812 с.
2. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 гг.). – Харьков: изд-во Харьковского городского общественного управления, 1905. – Т.1. – 568 с.
3. Королев Ф.Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности. – СПб: тип. В.Киришбаума, 1892. – Т.1. – С.404-421.
4. Лащук Ю. Українська народна кераміка ХІХ–ХХ ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1-2. – Од.зб.16/1. – 633 с.
5. Маслов М. З історії розвитку народної творчості на Слобожанщині. Гончарство // Муравський шлях – 2000: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції. – Харків: Регіон-інформ, 2000. – С.64-75.
6. Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения России // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия (Настольная и дорожная книга для русских людей) / Под ред. В.П.Семенова. – СПб: изд. А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. – С.180-185.
7. Одинцова С. Гончарство Ізюмщини [1930] // Краєзнавчий збірник. – Ізюм: видання Ізюмського краєзнавчого музею, 2000. – С.52-56.
8. Олейников П.Т. Гончарное производство в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб: тип. В.Киришбаума, 1898. – Т.5. – С.214-257.
9. Звіт про керамологічні експедиції на Харківщину в 2002 році // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб.76. – 98 с.
10. Селезнев В.И. Производство и украшение глиняных изделий в настоящем и прошлом (керамика). – СПб: издатель К.Л.Риккер, 1894. – IV, 338 с.
11. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1888 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: тип. Губернского правления, тип. окружного штаба, 1883. – Вып.ІІ. – С.33-57.
12. Сумцов М.Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Харків-Полтава: Союз, 1918. – 226 с.
13. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини ХVІІ-ХVІІІ вв. – Харків: видання Музею українського мистецтва, 1923. – 36 с.
14. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда // Сборник Харьковского историко-филологического общества /Под ред. Е.К.Редина. – Харьков: типо-литогр. «Печатное дело», 1902. – Т.13. – Ч.2. – 241 с.

THE POTTERY CRAFT OF THE KHARKIV REGION IN THE MID-TWENTIETH CENTURY: (ON THE MATERIALS OF THE CERAMOLOGICAL EXPEDITIONS)

Lyudmyla Metka (Opishne)

The technique of pottery manufacture in the Kharkiv region (the city of Valky, the town of Nova Vodolaga, the city of Izyum, the village of Topolske, the village of Pisky, the town of Barvinkove) in the mid-twentieth century AD is reconstructed on the basis of the materials of the ceramological 2002 expeditions. The author analyzes the regional peculiarities of the technique of pottery-making, the specific character of the potter's tools and implements, gives the local names of the potter's goods, the range of them, states the places of the sale of production

[Received December 26, 2003]

Key words: pottery craft, earthenware, the Slobodian Ukraine, the Kharkiv region

ЗБУТ ВИРОБІВ ГОНЧАРЯМИ МАЛИХ ОСЕРЕДКІВ ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РЕГІОНУ НАПРИКІНЦІ ХІХ–У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ*

© Віктор Міщанин, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

На основі історичних джерел і польових керамологічних матеріалів, зібраних автором, досліджуються форми й способи, напрямки збуту виробів гончарями малих осередків ремесла (Глинське, Лазьки, Малі Будища, Старі Млини, Хижняківка) на території сучасного Зіньківського району, північніше Опішного. Основними формами збуту виробів були: продаж односельцям, торгівля на базарах та ярмарках, обмін по селах і хуторах. Основним способом збуту виробів були: індивідуальний продаж та закупівля перекупниками

[Одержано 12 серпня 2003]

Ключові слова: гончар, глиняні вироби, збут виробів, горшковізі, хурицик, ярмарок, Опішне, Малі Будища, Глинське, Лазьки, Старі Млини, Хижняківка

На межі ХІХ–ХХ ст. в Україні існували понад 700 гончарних осередків з чисельністю майстрів у них від 1 до 400 осіб [4, с.3]. Цю розвідку присвячено малим осередкам гончарства Зіньківського району Полтавської області – Глинському, Лазькам, Малим Будищам, Старим Млинам та Хижняківці, які знаходяться на північ від містечка Опішного – загально-визнаної столиці українського гончарства. Зважаючи на близькість географічного розташування, на їх основі сформувався своєрідний історико-культурний регіон, для якого характерними були тотожні побутові умови життя гончарів, тривкі економічні та культурні зв'язки, глибокі корені традицій місцевого гончарства, спільні технологічні особливості гончарного виробництва тощо. Власне, це був один із найбільших конгломератів гончарних осередків в Україні за їх концентрацією, насиченістю на певній локалізованій території. Його формуванню значною мірою сприяли потужний масив високоякісних гончарних глин та зручне географічне розташування поблизу давніх торговельних шляхів.

Збут випаленої продукції був завершальним етапом у діяльності гончаря. Саме від вдалої реалізації посуду залежав добробут його родини. Місцеві майстри частину виробів продавали своїм односельцям; возили на навколишні базари та на великі ярмарки як по Полтав-

щині, так і за її межами; обмінювали в селах і хуторах на різні продукти і збіжжя. У більшості випадків гончарі намагалися потрапити на великі ярмарки, приурочені до якихось релігійних свят, де можна було продати вироби в більшій кількості, й, відповідно, отримати більший прибуток. Для перевезення посуду обладнували «кучу» – віз, обставлений по периметру високим тином. Укладання посуду в кучі потребувало особливого хисту, а тому, як правило, цим займався сам майстер, а допомагала йому вся родина. Посуд вставляли один в один якомога щільніше, щоб той не хитався під час перевезення. При цьому вироби старанно перемишували соломою або сіном. На дно кучі клали найбільший посуд, а менший – попід верх. Простір між виробами більших

* Статтю підготовлено в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України ХХ–початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний №0103U001988)

Транспортування гончарних виробів по р.Ворсклі.
Полтавщина. Перша чверть ХХ століття. Автор фото невідомий.
Полтавський краєзнавчий музей, інв. №1154. Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

розмірів заповнювали дитячими іграшками, покришками, чашками. Миски складали у кучу «колодами» – рядами поставлених на ребро і вкладених одна в одну мисок. Зверху кучу вкривали соломкою, накривали рядниною і обв'язували мотузками.

У кожній гончарській родині були свої традиції продажу посуду. Часто продавати їздив сам господар. Інколи з гончарем на ярмарки, що тривали досить довго, вирушали діти або дружина, які допомагали торгувати. Часто вироби продавали жінки, а гончарі в цей час працювали вдома за кругом. Зокрема, збутом глиняних виробів займалася дружина малобудищанського гончаря Романа Степановича Пошивайла (1864 р.н.) Параска Максимівна Пошивайло [23]. У родині малобудищанських гончарів Андрія і Данила Геталів продажем посуду займався батько, Іван Андрійович Гетало, який возив його двома кіньми. Сам він шевцював, але, окрім цього, допомагав хлопцям палити свинець і склити вироби [22].

Гончарі, які не мали власного коня, наймали «хурщика» – чоловіка зі свого чи сусіднього села, який займався перевезенням посуду власною кучею. У кожного з майстрів були «свої» хурщики, послугами яких вони переважно користувалися. Так, гончар із Малих Будищ Іван Капиніс «найчастіше наймав для перевезення горшків на ярмарок Купріяна, Сподуна і Ремеза. Усі вони були будяни – «закалені хурщики» [15]. Інший малобу-

дищанський майстер – Яків Дацинька – наймав Михайла Радченка з Опішного, Івана Федошу і Данила Білоножка з Будищ та Пічку з Липівце [24].

Іноді гончарі, щоб перевезти на ярмарок значну кількість виробів, маючи власного коня, наймали ще й хурщика. Так, зокрема, поступав хижняківський гончар Яків Пічка. Як пригадував його племінник, знаменитий опішненський гончар Іван Білик, «у дядька коняка була. Так ото ми коняку, було, нагрузим, а потім наймали уп'єсть підводу. На Будищечках Мокляк такий був. Нема вже його. Найняли – добрий кінь. У дядька, правда, була кобилка, така слабенька. А в того – добрий конина був! Здорові кучі нагужали. Ну, хто ж поїде продавати? Пилип (син Якова Пічки. – В.М.) поїде своєю кобилкою. А тьотя і я – з Мокляком. А дядя зостанеться дома з дітьми: гончарюватиме і хазяйнуватиме» [2, с.109-110].

Коли кучу було укладено, гончар вирушав на ярмарок, наперед спланувавши місця зупинок для перепочинку. «Тоді, значить, доїжджаємо осюди до Переруба (на півдорозі до Полтави. – В.М.). І я сиджу там, рептюх звався за кучею. Така вже величенька була, бо вже батько брав, щоб я з кучі покришки подавала та все таке. На Перерубі робимо стоянку. Там був заїжджий двір, колодязь. І ми відпочинемо, і коні. Найдобріша була каша, зварена в казані. Ох, і добра каша! От відпочили, тоді й далі їдемо. І вдень, і вночі, щоб на ярмарок

успіти», – згадувала дочка малобудищанського гончаря Івана Капиніса, Горпина Дубинка [5].

Прибувши на ярмарок, гончарі займали певне місце в гончарному ряду, від якого багато в чому залежав результат усього торгу. Кожний із майстрів намагався розташуватися якомога ближче до початку гончарного ряду, оскільки покупці могли скупитися, не дійшовши до крайніх торговців. Вибравши місце, гончарі викладали посуд прямо на землю. Самі ж сиділи позаду своїх виробів. Іноді для тривалого перебування робили курінь, вкритий очеретом чи соломою.

Кожний гончар усіляко вихваляв свої вироби, намагаючись привернути увагу покупців. Дехто з них повертав горщики догори дном і привселюдно демонстрував їх міцність, стаючи на дно. Гончар із Малих Будищ Мусій Шулик при цьому виспівував, пританцьовуючи:

«Ні тиковки, ні глечика, сама чиста рядова. Сам роблю, сам палю, хороші вдаються. Ні дровини, ні хмизини, самі й поварюються, теплісті. Ей, молодіці! Ідіть, купуйте!» [8]. Цей гончар майстерністю продавати посуд уславився далеко за межами Малих Будищ. Відомий український письменник Олексій Дмитренко у своїй повісті «Опішня» присвятив Мусію Шулику не одну сторінку свого твору [3, с.65-67].

Веселили людей під час торгівлі не тільки гончарі, а й хурщики: «Як нап'ється, було, який кучер, то таке виробляє (пританцьовує та виспівує), що люди не стільки до горшків зберуться, як до нього» [15]. Кожний ярмарок, залежно від його популярності, збирав різну кількість гончарів. Так, у 1920 роках «у Сорочинцях бувало по 120 куч горшків» [25].

Часто гончарі гуртувалися, щоб їхати не по одному

Гончарний посуд, приготовлений для складання на віз. Полтавщина. 1910-1920 рр.
Автор фото невідомий. Полтавський краєзнавчий музей, інв.№1150.
Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

на ярмарок, оскільки в дорозі траплялися різні неприємності: «Ще був отут по-сусідськи гончар, Шкряба на нього казали. То він поїхав. Кучу горшків продав, а тоді його бандити зарізали. Гроші забрали і привезли його назад у кучі мертвого. Ото й таке ще було. Їдуть на ярмарок і бояться. Перестрівала якась банда. Ну, яка там і банда. Старці, можна сказати. Хто чим зацікавився» [15].

Якщо в дорозі гончарів заставала ніч, вони «просилися ночувати до дядьків» [25]. «Як хто пустить, то такі довольні» [10]. Взимку гончарі особливо турбувалися про коня, який був суттєвою допомогою в їх промислі: «Батько, коли їздив зимою, то просився ночувати до тих людей, де є хлів, щоб коня сховати, він коня беріг дужче, чим себе» [21].

Окрім продажу виробів за гроші, гончарі обмінювали їх у віддалених селах і хуторах на різне збіжжя. Посуд, у такому випадку, ставав своєрідною одиницею виміру: в нього насипалося зерно чи борошно скільки влізе, що й було платою гончареві за його працю. «Відсипали» 1-3 рази, залежно від того, хто як домовиться. Як правило, за простий горщик брали стільки збіжжя, скільки в нього поміщалося, а за полив'яний – у два-три рази більше. Малобудищанський гончар Микола Шулик згадував: «Було, як в'їжджаємо в село, то кричимо: «Горшки! Горшки!» Коли добрячий горщик чи макітра, то й по 2-3 рази одсипали» [5]. Мисковому гончарю з Малих Будищ Омельку Герасименку за одну миску давали 1 або 2 миски зерна [10]. Посуд міняли не лише на збіжжя (пшеницю, жито, кукурудзу) та борошно, а й на різноманітні овочі та фрукти. Повертаючись із хуторів, «було, везуть повну кучу всього. Повна кімната хліба наміняного була. Дівчата робили свистунці. Так ото як повезуть горшки, то наміняють крашанок за свистунці» [7].

Гончарі, які не мали свого коня, наймали хурщика не лише для поїздки на ярмарок, а й для того, щоб виміняти продукти харчування. Дружина хижняківського гончаря Василя Даціньки, Ольга Опанасівна Дацінька, пригадувала: «Отам у одного глиньського був кінь такий, що він ним возив горшки. Так ото, ми домовимось, поїдемо, що виміняєм – поділимося. Осюди десь за Опішне хутори були, а тоді за Котельву. Міняли, що попадеться: і пшеницю, і кукурудзу, і борошно. В горшки одсипали. З ким як домовишся» [5].

Гончарівна малобудищанського майстра Михайла Свища, Одарка, була родом із Опішного, де ще в дитинстві навчилася в гончарів Довгоколінків, які жили на кутку Гончарівка, ліпити красивих півників, баранців, курочок, баринь тощо. У заміжжі продовжувала виготовляти глиняну іграшку. У тяжкі 1940-ві роки глиняна пластика багато в чому сприяла виживанню сім'ї, яка після загибелі чоловіка на фронті залишилася без годувальника. Наробивши іграшок, випаливши їх в горнах інших мало-

будищанських гончарів, родина ходила міняти їх разом з посудом, взятим у гончарів-односельців [19].

Від кінця XIX століття, у зв'язку зі збільшенням кількості гончарів, загостренням конкуренції між ними та ускладненням збуту, все більше гончарів віддавали свої вироби оптом приїжджим скупникам або ж горшковозам зі свого чи із сусідніх сіл. У Малих Будищах горшковозами в різні роки були Іван Дубинка, Марко Фесик, Петро Цяцька та його син Іван [16, 17, 20]. Також у малобудищанських гончарів забирали вироби скупники із сусіднього села Попівка Федір Бордун та Сергій Рибка [12]. У Лазьках горшковозом був Северин Ясько [14]. Ця традиція зберігалася до початку 1940-х років: «Були й такі люди, що в колгосп не вступали, та коні мали. То оце він договориться з гончарем, що як наробиш горен, то я заберу в тебе. Купували і везли десь далі продавати» [13].

У Глинському горшковозами були Семен Гахович і Кирило Заліський. Від інших горшковозів їх відрізняло те, що вони обмінювали посуд у хуторах і селах. Кирило Заліський був хліборобом, але землі мав небагато і тому жив у скруті. Щоб вижити, купив коня, зробив кучу, якою возив «на низи», по хуторах за Деревками та Рублівкою, посуд глиньських і хижняківських гончарів. Іноді, заодно з посудом, міняв ще й груші-лісовки [6]. За різних обставин горшковозами ставали й колишні гончарі, наприклад, у Малих Будищах – Степан Свищ, у Хижняківці – Михайло Федоша і Опанас Ємець [27].

Своїм односельцям гончарі продавали вироби дешевше, ніж заїжджим скупникам, які прибували навіть з інших губерній. Місцеві жителі називали їх «гарбачанами» – від великого воза (гарби), на яких вони приїздили. Так, у лазьківського гончаря-мисочника Кирила Омельченка вироби забирали скупники аж із Московщини [11].

Збутом гончарних виробів займалися також місцеві чумаки. Вони закуповували вироби сотнями або горнами і везли їх на Південь. Розпродавши товар, назад привозили рибу й сіль, з яких дещо залишали собі, а решту здавали в лавки євреям Опішного. У сусідньому з Малими Будищами селі Заїченці, яке на той час було волосним центром, у другій половині XIX століття чумакував Петро Мороховець, який брав посуд і в замоного гончаря з Малих Будищ Адама Герасименка, на якого працювали наймані гончарі [9].

Наприкінці XIX століття кожний гончарний осередок був зорієнтований на певні місця збуту глиняних виробів. Так, горщечники с.Глинського продавали свої виробы у Полтаві (1 гончар); слободі Котельва Харківської губернії (1); с.Єрковці (1) та містечку Китайгород Кобеляцького повіту (1); містечку Царичанка Кобеляцького повіту (1) [1, додаток №3, с.IV]. Гончарі с.Лазьки:

Гончарний ряд на ярмарку. Полтава. 1899. Фото О.М.Павловича (?). Російський етнографічний музей (Санкт-Петербург, Росія), інв.№2021-61.
Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Гончарний ряд на сільському ярмарку. Полтавщина. 1920-ті роки. Автор фото невідомий. Полтавський краєзнавчий музей, інв.№І-4705.
Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

горщечники торгували в х.Булачівка (1) і в м.Зіньків (1); мисочники – у м.Зіньків (1); посудники у с.Більськ (1) і в м.Зіньків (1) [1, додаток №3, с.IV]. Місцями продажу глиняних виробів гончарів с.Малі Будища були: горщечників – м.Зіньків (7), м.Полтава (3), містечко Решетилівка Полтавського повіту (2), містечко Остап'є Хорольського повіту (2), с.Яновщина Полтавського повіту (2), м.Кобеляки (1); мисочників – містечко Царичанка Кобеляцького повіту (1), м.Гадяч (1), м.Зіньків (1); посудників – м.Кобеляки (3), м.Полтава (2), м.Гадяч (2), м.Зіньків (1), містечко Старі Санжари Полтавського повіту і Нові Санжари Кобеляцького повіту (1), містечко Решетилівка Полтавського повіту (1) [1, додаток №3, с.IV].

Розподіл гончарних господарств Глинського, Лазьків і Малих Будищ за способами збуту готової продукції у першій половині 1890-х років видно з поданої таблиці [1, додаток №1, с.VII, XIII, XIX].

Таблиця.

Збут глиняних виробів гончарями деяких малих осередків Опішненського гончарного регіону в першій половині 1890-х років

Гончарний осередок	Гончарська спеціалізація	Характер збуту		
		самостійно	скупникам	по-різному
Глинське	Горщечники	8	11	8
Лазьки	Горщечники	2	-	1
	Мисочники	2	-	1
	Посудники	1	-	1
Малі Будища	Горщечники	10	-	6
	Мисочники	2	1	1
	Посудники	8	1	1

У першій третині XX століття, внаслідок зростання конкуренції, спостерігалось розширення географії місць продажу. Так, хижняківський гончар Яків Пічка в 1920-х роках возив продавати свої вироби аж у Катеринославі [26]. При цьому зазначимо, що такі далекі поїздки на ярмарки могли дозволити собі лише заможні гончарі за умови, що вони виготовляли якісний, красивий, конкурентноспроможний посуд. Починаючи з 1930-х років, і особливо в другій половині 1940-х–першій половині 1950-х років, коли місцеве гончарне виробництво занепадало, відбувався зворотній процес щодо ринків збуту: вони обмежувалися місцевими базарами та навколишніми селами й хуторами. Причиною цього було значне скорочення обсягів виробництва посуду, зникнення багатьох ярмарків, відсутність тяглової сили в гончарських господарствах. Якщо до 1930-х років основним засобом перевезення посуду був кінь (свій або ж найня-

тий), то в наступні роки існування гончарства в досліджуваних осередках вироби на продаж носили в клунку за плечима, влітку возили тачкою, а взимку – санками. Як виняток, деякі з майстрів (Іван Дацінька, Степан Зубань) у 1950-х–на початку 1960-х років наймали автомашину, щоб вивезти вироби на базари в Зіньків чи в Полтаву. Члени гончарських родин із Хижняківки, везучи тачкою посуд на продаж у Котельву, переходили Ворсклу вброд поблизу Млинків. Інколи доводилося вдаватися і до послуг місцевих човнярів.

Серед зафіксованих автором місць збуту виробів глинськими гончарями, окрім самого Глинського – навколишні поселення: Куземин, Грунь, Більськ, Буди, В'язове, Котельва, Деревки, Колонтаїв, Велика Рублівка, Филенкове, Скороходове, Кочубеївка. Як бачимо, чітко прослідковуються два напрямки, за якими відбувався продаж виробів. Це сусідні села на півночі від Глинського,

та на сході, в лівобережній частині Поворскля – колишні прикордонні райони Слобідської України, з якими жителі Глинського здавна підтримували торговельні та інші економічні зв'язки. Зокрема, гончарі слободи Котельва купували глину в правобережних селах Поворскля – у Лазьках та Глинському. Зазначені напрямки реалізації продукції були характерними і для старомлинських та хижняківських гончарів. Окрім вище перелічених населених пунктів, слід також згадати села й хутори в бік Полтави та Санжар, Перещепино, Великих Сорочинців, Зінькова.

Основний напрямок збуту виробів малобудищанських гончарів, зафіксований автором, дещо відрізнявся від тих, що були прикметні для майстрів Глинського, Старих Млинів, Хижняківки. Хоча вони торгували посудом і в Котельві, і в Куземині, і в Груні, та, проте, переважно їхали в поселення, розташовані на південь від Малих

Будищ, де були відсутні гончарні осередки й існувала потреба в глиняних виробах. «...Ідуть оце на ярмарок. Ну, наприклад, у Нехворощу чи Сагайдак, чи Сорочинці, чи Яреськи... Все ото кучами. Там люди жили заможнo, нуждалися таким усим на світі», – згадували про це малобудищанські гончарівни [5]. Гончарі Малих Будищ продавали свої вироби в Опішному, Решетилівці, Зінкові, Гадячі, Сорочинцях, Сагайдаку, Нехворощі, Шишаках, Санжарах, Ковалівці, Яреськах, Надежді, Лютенці, Баясному, Батьках, Кобеляках, Галійці, Мисиках, Кобольчаках, Пасковому, Полтаві, Лютенських Будищах, Мирго-

роді, Диканьці, Зайцях, Деревках, Михайлівці та інших населених пунктах.

Таким чином для гончарів досліджуваних осередків гончарства були характерні ті ж способи збуту глиняних виробів, що й для інших осередків Опішненського регіону, включаючи і Опішне. Щодо місць збуту, то вони залежали від географічного розташування осередків, усталених протягом десятиліть економічних і торговельних зв'язків, конкурентноспроможності гончарних виробів конкретно взятого малого осередку гончарства.

1. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XIII, VI, II с.
2. Міщанин Віктор. Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка. – Полтава: Верстка, 2002. – 400 с.
3. Опішня // Дмитренко О. Вєсло: Повісті, оповідання, нариси. – К.: Радянський письменник, 1973. – С.64-114.
4. Пошивайло Олесь. Гончарні осередки України: від зеніту до заходу // Український керамологічний журнал. – 2002. – №4. – С.3-8.

5. Польові матеріали автора 1995 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
6. Спогади жительки с.Глинське Орленко Ганни Кирилівни, 1917 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
7. Спогади жительки с.Малі Будища Барабаш Якилини Никифорівни, 1914 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
8. Спогади жительки с.Малі Будища Безнос Мотрони Степанівни, 1918 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
9. Спогади жительки с.Малі Будища Вишні Параски Сергіївни, 1915 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
10. Спогади жительки с.Малі Будища Герасименко Єфросинії Омелянівни, 1929 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
11. Спогади жительки с.Малі Будища Герасименко Марфи Кирилівни, 1916 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
12. Спогади жительки с.Малі Будища Герасименко Олександри Яківни, 1912 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
13. Спогади жительки с.Малі Будища Даціньки Ольги Опанасівни, 1914 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
14. Спогади жительки с.Малі Будища Діденко Марини Матвіївни, 1914 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
15. Спогади жительки с.Малі Будища Дубинки Горпини Іванівни, 1925 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
16. Спогади жительки с.Малі Будища Золотаренко Катерини Данилівни, 1911 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
17. Спогади жительки с.Малі Будища Капиніс Марії Данилівни, 1908 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
18. Спогади жительки смт.Опішне Ємець Якилини Филонівни, 1918 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
19. Спогади жительки смт.Опішне Рєви Любові Михайлівни, 1927 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
20. Спогади жительки смт.Опішне Сакун Анастасії Данилівни, 1908 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
21. Спогади жителя с.Глинське Ткаченка Макара Титовича, 1922 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
22. Спогади жителя с.Малі Будища Гетала Семена Івановича, 1927 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
23. Спогади жителя с.Малі Будища Звагольського Михайла Петровича, 1925 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
24. Спогади малобудищанського гончаря Шулика Миколи Мусійовича, 1909 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
25. Спогади жителя смт.Опішне Даціньки Івана Яковича, 1927 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
26. Спогади жителя х.Хижняківка Федосі Прокопа Трохимовича, 1912 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
27. Спогади гончаря смт.Опішне Білика Івана Архиповича, 1910 р.н. // Приватний архів Віктора Міщанина.

THE SALE OF WARES BY THE POTTERS OF LITTLE POTTERY CENTERS OF THE OPISHNE POTTERY REGION IN THE LATE NINETEENTH – THE EARLY TWENTIETH CENTURIES
Victor Mishchanyin (Opishne)

The method and the directions of the sale of wares by the potters of little pottery centers Glynске, Lazky, Mali Budyshcha, Stari Mlyny, Khyzhnyakivka in the area of the modern Zinkiv district to the north of Opishne are investigated on the basis of historical sources and field ceramological materials, collected by the author of this author of this paper. The basic forms of the sale of wares were the selling to fellow-villagers, the sale on markets and periodical fairs, the barter in villages and farms. The basic methods of the sale of wares the self-supporting selling and the selling to second-hand dealers [Received August 12, 2003]

Key words: potter, earthenwares, sale of wares, pottery-carrier, driver, fair, Opishne, Mali Budyshcha, Glynске, Lazky, Stari Mlyny, Khyzhnyakivka

ГОНЧАРНІ ШКОЛИ МІСТЕЧКА ГЛИНСЬК РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ–ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)*

© Людмила Овчаренко, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

Досліджується діяльність Глинської гончарної навчальної майстерні (з 1901) та її спадкоємиці – Глинської школи інструкторів гончарного виробництва (з 1909). З'ясовано особливості співпраці навчальних закладів і місцевих гончарів, проаналізовано характерні для навчально-виробничого процесу проблеми та недоліки, здійснено аналіз навчальних планів та складу учнів

[Одержано 6 лютого 2004]

Ключові слова: Глинськ, навчальна майстерня, учні, гончарі, гончарна школа інструкторів

Для посилення ролі гончарних відділень мистецьких навчальних закладів України в справі підтримки й розвитку українського гончарства ХХІ століття особливо важливим видається досвід діяльності земських навчальних шкіл-майстерень, що функціонували наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Тому метою даного дослідження є аналіз документів та речових пам'яток Глинської навчальної гончарної майстерні Роменського повіту, яка з 1909 року стала єдиною в Російській імперії школою з підготовки інструкторів гончарного виробництва. З огляду на те, що вітчизняні керамологи – Олесь Пошивайло [28], Юрій Лашук [17], Ростислав Шмагало [36], Світлана Козача [16] – у своїх дослідженнях торкалися лише окремих аспектів її функціонування, було поставлено завдання не тільки максимально повно з'ясувати передумови створення та основні напрями діяльності земської майстерні, а й проаналізувати навчальні плани і програми, детально відтворити історію становлення й причини реорганізації закладу, прослідкувати його вплив на традиційне гон-

чарство регіону. У даній публікації висвітлюються перші два періоди роботи гончарного навчального закладу в Глинську.

* * *

У ХІХ столітті гончарний промисел у Полтавській губернії був одним із найбільш поширених. Це пояснювалося, насамперед, наявністю значних покладів високоякісної глини. Професор А.Гуров, дослідивши геологічну будову поверхні губернії, зазначав, що придатна для гончарного виробництва глина знаходилася, переважно, у східних повітах: Зіньківському, Миргородському, Лохвицькому та Роменському [31, с.35]. Це підтвердив і відомий дослідник кустарних промислів Росії О.Соколов у звіті за 1900-1901 роки [33, с.51]. Для багатьох майстрів заняття гончарством було єдиним засобом до існування в умовах зростаючого безземелля [18, с.348]. Тому цілком закономірно гончарство поставало важливою галуззю народного господарства. Коли наприкінці ХІХ століття все чіткіше почали виявлятися ознаки занепаду цього промислу, діячі Полтавського губернського земства почали розробляти спеціальні програми підтримки кустарів. Цьому передували польові експедиційні обстеження гончарних осередків, здійснені Віктором Василенком (1885) [1], Іваном Зарецьким (1893) [15], С.Лисенком (1898) [18]. Добуті ними відомості

* Статтю підготовлено в рамках проекту №07.07/00118 Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України «Гончарство України ХХ–початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи»

дали можливість з'ясувати реальний стан гончарного промислу, обставини, які перешкождали його розвитку, умови та нагальні потреби виробництва. Одним із кроків на шляху підтримки майстрів стало відкриття в кількох осередках гончарства Полтавської губернії [Опшному (1894), Миргороді (1896), Поставмуках (1898) та Глинську (1900)] земських гончарних майстерень, які мали поширювати сучасні професійні знання серед гончарів.

Ініціатива відкриття гончарної навчальної майстерні в заштатному містечку Глинську належала Роменському повітовому земству. Її проект було розроблено ще в 1894-1895 роках [18, с.347]. У 1896 році на його реалізацію було виділено 500 крб., а в 1897 – 1000 крб. Далі постало питання надання фінансової підтримки з боку губернського земства [6, с.218]. У земських документах зазначалося, що метою гончарної майстерні є «покращення техніки гончарної справи виключно в межах виготовлення гончарного посуду...»; шляхом поширення технічних знань «...підготувати населення до професійних знань там, де ці заняття існували й раніше, але лише в зародковому стані» [3, с.60-61]. Проте, внаслідок відсутності вичерпної інформації про плани повітового земства щодо організації навчання і витрат на придбання технічного обладнання, ця ідея не отримала підтримки з боку губернського керівництва [3, с.61]. Оскільки не виключалося можливість відкриття гончарної майстерні найближчим часом, у кошторисі на 1897 рік земці передбачили для її потреб 500 крб. [3, с.63].

У 1899 році Полтавська губернска управа запропонувала Роменським повітовим земським зборам асигнувати на одноразові витрати з облаштування та обладнання зразкової гончарної майстерні в м-ку Глинськ 2500 крб. та на її щорічне утримання 500 крб., зважаючи на те, що при цьому передбачалося ще й дольова участь губернського земства та Міністерства землеробства [5, с.49].

Характеризуючи ставлення місцевих гончарів до відкриття гончарної майстерні, слід зазначити, що вони не поділяли думку Роменського повітового земства. Більшість із них були переконані в безперспективності діяльності подібного закладу і вважали, що навіть покращена полива не створить нового споживача для їхніх виробів, адже, за їхніми спостереженнями, «винесеш на базар, так баба старасться хоч надтріснути вибрати, тільки щоб на копійку дешевше» [18, с.370]. Дослідник кустарних промислів Полтавщини С.І.Лисенко теж був переконаний, що ніякого суттєвого впливу на загальний стан гончарства навчальна майстерня не справить: «З досвіду ми вже знаємо, як непомітно й повільно просочується крізь стіни навчального закладу в народне життя усяке спеціальне знання» [18, с.347]. Водночас були й такі гончарі, які хотіли за допомогою майстерні запастися рецептами

покращеної поливи. Місцевий учитель А.С.Світличний був прихильником того, щоб молодих кустарів навчали гончарному мистецтву в спеціалізованих професійних закладах, бо гончарні вироби в Глинську виготовляли «самим первісним способом, і ні витонченістю, ні різноманіттям вони не вирізнялися» [18, с.371]. Він також вказував на необхідність мати в продажу при Роменському сільськогосподарському складі якісну поливу та опішненську білу глину для побілової обливки горщиків, придбання яких для місцевих гончарів становило певні труднощі. Таким чином, наприкінці XIX століття сформувалася громадська думка, що одним із найперспективніших завдань майбутньої гончарної навчальної майстерні мало стати впровадження в кустарне виробництво рецептів якісної поливи.

Глинська гончарна майстерня відкрилася навесні 1900 року [32, с.51]. Її метою декларувалося «розширення і покращення гончарного промислу; покращення якості виробів, що було в прямій залежності від правильного застосування різноманітних сортів місцевих глин; удосконалення складу полив та фарб; впровадження в місцеве виробництво нових видів гончарного товару, виготовлення якого мало б шанси на розвиток, не виходячи за межі кустарної обстановки промислу» [32, с.57]. Тимчасово гончарня розмістилася в приміщенні, яке земство винайняло в місцевого гончаря; йому належало тамтешнє горно й погріб.

Для будівництва окремої майстерні було виділено земельну ділянку на пагорбі, на околиці містечка [32, с.55], що мало як позитивні, так і негативні наслідки: можна було без додаткових витрат організувати на схилі гори відмучування глини і не застосовувати при цьому випарювання, але одночасно виникали труднощі з доставкою води та глини. На утримання майстрів і придбання необхідного обладнання Полтавське губернське земство в 1900 році асигнувало 1000 крб. [7, с.159], а наступного року – 650 крб. [8, с.395].

На посаду керівника-майстра земської майстерні було запрошено гончаря В.Маркіна – у минулому рядового робітника фабрики М.С.Кузнєцова, що доти певний час працював у Опішненській земській гончарній майстерні до її закриття (1899). Хоча цей чоловік і добре знав гончарну справу, проте професійно організувати й спрямувати діяльність майстерні він не зміг [32, с.51-52]. Тому Глинська майстерня поповнила список навчальних гончарень, які, за браком спеціально підготовлених фахівців, очолювали особи, недостатньо підготовлені для навчальної діяльності. На той час серед земців побутовала думка, немовби для навчання учня мистецтву формувати черепицю чи гончарний посуд достатньо 2-3 місяці. Це переконання, можливо, ґрунтувалося на побутових уявленнях буцім-то «не Боги горшки випаляють»

Приміщення колишньої Глинської школи інструкторів гончарного виробництва. Глинськ, Сумщина. Початок XX ст.
 Фото Людмили Овчаренко від 25.06.2004. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
 Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

[33, с.174]. Проте суто технічної підготовки було недостатньо для кваліфікованої організації навчального процесу. До того ж першокласну спеціальну технічну освіту можна було отримати переважно за кордоном: на той час у Російській імперії не було жодної школи з підготовки інструкторів гончарної справи, тому забезпечення гончарних навчальних майстерень керівниками-фахівцями завжди було проблематичним.

Помічником майстра Глинської навчальної майстерні був вихованець Опішенської земської гончарної майстерні. На жаль, встановити його ім'я не вдалося. Під його наглядом упродовж 1900-1901 років у Глинську навчалися 7 учнів віком 13-14 років. Використовуючи шаблони, вони з місцевих глин виготовляли звичайний посуд, а потім обточували вироби на верстаті; у гіпсових формах відливали різноманітні теракотові фігурки. Всі ці прийоми роботи раніше не були відомі глинським гончарям. Найбільш вдалі роботи покривали побілом, склили легкоплавкою свинцевою поливою невисокого ґатунку і випалювали в традиційному горні, технічні характеристики якого не дозволяли отримувати продукцію необхідної якості. Щоправда, завдяки застосуванню капсулів, вироби майстерні, на початку її діяльності, хоча й були переважно недопаленими, проте відрізнялися від кустарних більшою чистотою та рівномірністю випалювання [32, с.51-52]. Зрозуміло, що для земської майстерні актуальною потребою стало будівництво удосконаленого горна. До виконання цього завдання підключився О.М.Соколов. Він підготував креслення горна, конструкція якого хоча й була досить складною, проте найповніше відповідала місцевим умовам виробництва та місцевим глинам. Спершу помічник майстра виготовив модель, і лише після погодження з О.М.Соколовим та суттєвого доопрацювання, горно було побудовано спеціально запрошеними фахівцями. У майстернях Петербурзького технологічного інституту О.М.Соколов розробив ще одну модель, значно простішу, зрозумілішу та доступнішу для запровадження кустарями [32, с.56]. Таким чином, на кінець 1901 року майстерня вже мала власне приміщення, горно та інші пристрої.

Проте питання щодо керівника майстерні ніяк не вирішувалося. Перебуваючи у відрядженні за кордоном, О.М.Соколов познайомився з двома російськими підданими, які на той час навчалися в керамічній школі в Бунцлау, і рекомендував їх Роменській управі [32, с.56]. Проте переговори про роботу в Глинській гончарні не мали позитивних наслідків, оскільки їх навчання ще тривало. За таких невизначених обставин, у грудні 1901 року В.Маркіна було звільнено, а керівником тимчасово призначено одного з учнів майстерні, якому вдавалося добре виконувати тільки обов'язки майстра, але ніяк не завідувача. Ані покращені прийоми роботи, ані вдосконалене горно майстерні суттєво не могли вплинути на

загальний стан місцевого гончарства [32, с.57]. Весь процес навчання виявився майже некерованим з боку земства.

У 1902 році штат навчальної майстерні поповнився керамістом-рисувальником – випускником Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя. На той час майстерню відвідували 5 учнів – діти місцевих гончарів, заохочувані земством стипендією від 2 до 3 крб. Вони вчилися виготовляти гончарні вироби на крузі; для формування застосовували шаблони та форми; опановували непросту технологію випалювання. Серед відвідувачів майстерні були й місцеві гончарі, які виявляли бажання ознайомитися з пристроями закладу [21, с.71].

Значно зросло фінансування Глинської майстерні, що вже складало 2587 крб. 31 коп., з яких повітове земство асигнувало 1300 крб., Міністерство землеробства – 600 крб., губернське земство – 650 крб.; також від продажу виробів надійшло 37 крб. 31 коп. Із цих коштів на утримання працівників було використано 901 крб., на придбання хімічних препаратів – 603 крб. 74 коп., на випалювання посуду та інші господарчі витрати – 505 крб. 69 коп., на облаштування горна – 679 крб. 42 коп. тощо [21, с.71].

Тривалі пошуки керівника на початку 1903 року нарешті завершилися призначенням на цю посаду фахівця із серйозною фаховою підготовкою (керамічна школа в Бунцлау, практична робота на гончарному виробництві), завдяки чому справа навчання пішла успішніше, а виготовлений посуд мав попит на місцевих базарах і ярмарках [22, с.79]. Також на роботу в майстерню практикантом було зараховано випускника Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя. Його ім'я та прізвище з'ясувати не вдалося.

Програма навчання передбачала ознайомлення з процесом добування глини, опанування технологією її проціджування та приготування необхідної кількості глиняної маси, виготовлення гончарних виробів, їх сушіння та випалювання, приготування ангобів та полив [22, с.79]. На виплату стипендій у 1903 році було заплановано близько 333 крб.; їх розмір зріс від 2 до 6 крб. і залежав від здібностей учня та його схильності саме до гончарства. Асортимент гончарних виробів майстерні складався із 70 зразків посуду. Уже було апробовано 6 рецептів полив, що підходили до виробів із місцевих глин [22, с.79]. Глинські майстри безкоштовно користувалися послугами викладачів майстерні та устаткуванням (шаблонами, формами); вони також купували в майстерні складові полив за доступними цінами.

У 1903 році асигнування на діяльність земської майстерні склали 1990 крб. 97 коп. [4, с.3]. Здавалося, Глинській гончарній майстерні вдалося налагодити навчально-виробничий процес, але вже через 2 місяці

новопризначений завідувач, за сімейними обставинами, залишив місце роботи [22, с.79]. Заклад ще за інерцією продовжував функціонувати, але ініціювати запровадження в місцеве гончарне виробництво сучасних досягнень було нікому. Із 14 учнів залишилися тільки 7. Того ж року труднощі додала несподівана пожежа, якою було пошкоджено приміщення майстерні [22, с.122].

Характерно, що кількість учнів з року в рік змінювалася (табл.1) і це свідчило або про зміцнення довіри до майстерні з боку кустарів і перспективи її впливу на промисел, або ж про внутрішню кризу майстерні. Коливання в чисельності вихованців майстерні залежало передовсім від наявності фахового керівництва. Якщо в 1900-1902 роках незначна кількість учнів пояснюється притаманним для кожного новоствореного закладу періодом становлення й утвердження, то подальше різке зменшення їх кількості мало іншу причину: відсутність досвідченого керівника-кераміста.

Таблиця 1.
Чисельність учнів Глинської навчальної
гончарної майстерні

№ п/п	Роки навчання	Кількість учнів
1	1900-1901	7
2	1901-1902	5
3	1902-1903	14
4	1903-1904	7
5	1904-1905	13
6	1907-1908	30

Комісія, яка перевіряла діяльність майстерні в 1904 році, зробила такий висновок про рівень навченості її вихованців: троє вміли формувати посуд на гончарному крузі (хоча на виробах двох із них було помітно невпевненість рухів); роботу з використанням шаблонів та форм усі учні виконали задовільно. Саме на стан опанування заводських технологій і прийомів роботи, не притаманних місцевому кустарному виробництву, інспектори звернули особливу увагу, бо їх впровадження дозволяло виготовляти значно більше якісної продукції правильних форм [9, с.229].

Як і в перші роки своєї діяльності, земська майстерня страждала із-за відсутності спеціаліста, який би керував усіма життєвонеобхідними процесами. Це була, за визнанням фахівців, «єдина перешкода розвитку цієї корисної і симпатичної справи» [9, с.229]. Виконуючому обов'язки завідувача майстерні П.Забєло, у минулому майстру Мальцевських заводів, були знайомі рецепти полив, підібрані до місцевих глин інструктором-керамістом Міністерства землеробства Є.Більфельдом. Він прибув до майстерні за дорученням професора кераміки О.М.Соколова, який здійснював загальний нагляд та керівництво навчальною частиною майстерні, і за три дні підготував необхідні рецепти [9, с.229]. І знову Роменському повітовому земству пощастило знайти керівника для Глинської гончарні. Ним став Альберт Августович Реріх – вихованець О.М.Соколова, який мав спеціальну освіту, був гарно ознайомлений із гончарним виробництвом, виготовленням полив та ангобів, тривалий час практикував у лабораторії Петербурзького технологічного інституту. Його найближчими помічниками під час занять із учнями стали викладач виготовлення посуду на гончарному крузі і за допомогою шаблонів

Відсіки для зберігання глини в підвалі Глинської школи інструкторів гончарного виробництва. Глинськ, Сумщина. Початок XX століття. Фото Людмили Овчаренко від 25.06.2004. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

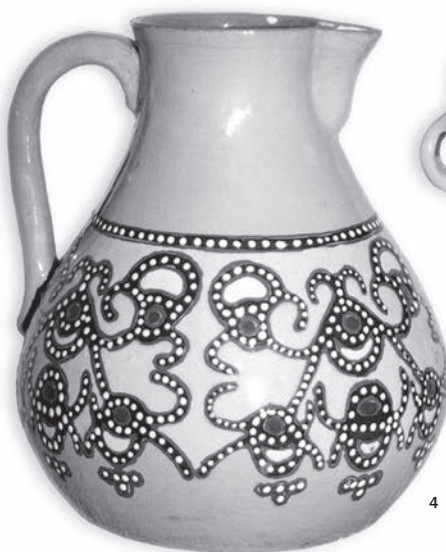
1

2

3

4

5

1. С.Г. Горщик. Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка, полива, h-19, r-14, b-9 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1910-ті роки. Роменський краєзнавчий музей, КСП-329. Фото Людмили Овчаренко.
2. І.Павлов. Глиняна посудина. Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка, полива, h-15,8, r-17,5, b-11,5 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1913. Роменський краєзнавчий музей, КСП-282. Фото Людмили Овчаренко.
3. Н.(К?) Мелешко. Цукорниця. Глина, лиття, ангоби, мальовка, полива, 13,5x10,5x10,5 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 23.10.1914. Роменський краєзнавчий музей, КСП-196. Фото Людмили Овчаренко.
4. Прокопій Драч. Молочник. Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, мальовка, полива, h-21,5, r-5,5, b-13 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1915. Роменський краєзнавчий музей, КСП-307. Фото Людмили Овчаренко.
5. Ф.Пархоменко. Вазон для квітів. Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка, полива, h-29, r-33,5, b-23,5 см. На денцеві напис: «Ф.Пархоменко, 1913 г. Г.И.Ш. в г.Глинск». Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1913. Роменський краєзнавчий музей, КСП-192. Фото Людмили Овчаренко

П.Забело та П.Добrorіз, котрий закінчив Миргородську художньо-промислову школу імені Миколи Гоголя і навчав мальовці й виготовленню форм [23, с.107]. Окрім викладачів, у майстерні ще були практиканти, яких після закінчення Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя Полтавське губернське земство відрядило до Глинська, – М.Кисіль та П.Сіотко. Перший із них досліджував орнаменти, готував ангоби та поливу, а другий – готував формувальну масу, виготовляв та випалював вироби, підбирав поливи. Для ознайомлення майстрів та учнів гончарні з технічними прийомами малювання було запрошено майстра-гончаря з Опішного, який за тримісячний термін свого перебування в Глинську поширив там застосування на посуді українського орнаменту [23, с.108].

Професор О.М.Соколов у 1904 році двічі відвідав майстерню: влітку та в грудні, і саме завдяки його зусиллям Глинська гончарна навчальна майстерня привернула до себе увагу «місцевого населення, місцевого земства, інших земств та самого міністерства» [23, с. 108].

Учнів було поділено на три групи:

1) перший рік навчання: вивчали приготування формувальної маси (поєднання різних сортів глини, відмочування, проціджування), формували вироби в гіпсових формах, виготовляли нескладні вироби (6 учнів);

2) другий рік навчання: вручну виготовляли вироби складніших форм, формували посуд за кругом, готували та підбирали до глиняних виробів ангоби й поливу, малювали й випалювали гончарні вироби (4 учні);

3) третій рік навчання: виготовляли форми, посуд за моделями, оздоблювали його українським орнаментом та випалювали (3 учні).

Загалом же майстерня мала суто навчальний характер, і виготовленням гончарних виробів на продаж її вихованці займалися побіжно, «поскілки цього вимагало вивчення гончарного ремесла і поскілки виготовлення певного роду посуду входило в завдання земства, яке мало на меті підняття промислу в якісному й економічному відношенні» [23, с.108]. Незважаючи на це, певна кількість виробів потрапляла на місцеві базари і ярмарки, де користувалася попитом і одразу ж знаходила свого споживача. Практикувалося також виготовлення різного посуду на замовлення приватних осіб, Міністерства землеробства і державного майна, установ та закладів. Наприклад, для полтавського губернатора було виготовлено столовий сервіз на 12 персон [23, с.109]. Підтвердженням високого рівня гончарних виробів навчальної майстерні була срібна медаль Міністерства фінансів на сільськогосподарській та кустарній виставці, що експонувалася в м.Глухів Чернігівської губернії 10-17 вересня 1904 року. На ній усі експонати Глинської майстерні було розпродано й отримано нові замовлення.

У 1904 році фінансування Глинської гончарної навчальної майстерні здійснювалося з трьох джерел і склало 1790 крб. [23, с.109]. Того ж року перевитрати по закладу становили 2067 крб. (табл.2), що примусило Роменську земську повітову управу звернутися до Міністерства землеробства і державного майна з клопотанням про збільшення фінансування, на яке те відреагувало збільшенням щорічної допомоги до 3000 крб. та одnorазової допомоги на розширення приміщень до 2000 крб. Роменське повітове земство на утримання гончарні в 1906 році виділило 6076 крб. [34, с.40-41], а в 1908 – 5130 крб. [10, с.34].

У 1906 році художнім керівником і заступником завідувача Глинської гончарної навчальної майстерні був відомий кераміст, випускник Коломийської гончарної школи Осип Миколайович Білоскурський [17, с.109].

Уже зазначалося, що для гончарного виробництва в Росії повсюдними недоліками була технічна недосконалість і відсутність спеціалістів. Це, до певної міри, обмежувало сприяння гончарному промислу з боку земських органів лише заходами з організації збуту покращених виробів, вказівками суто зовнішнього характеру щодо форм та художнього оздоблення глиняних робіт в умовах існуючої техніки. Головне управління землевпорядкування і землеробства (далі – ГУЗіЗ) докладало зусилля для поширення покращених прийомів гончарного виробництва. З цією метою було організовано дослідницьку станцію при керамічній лабораторії Технологічного інституту в Санкт-Петербурзі [30, с.77-78]. Полтавське губернське земство, маючи на меті усунення суттєвих недоліків гончарного виробництва в частині приготування глиняних мас і полив, налагодило партнерські стосунки з науковою установою, розташова-

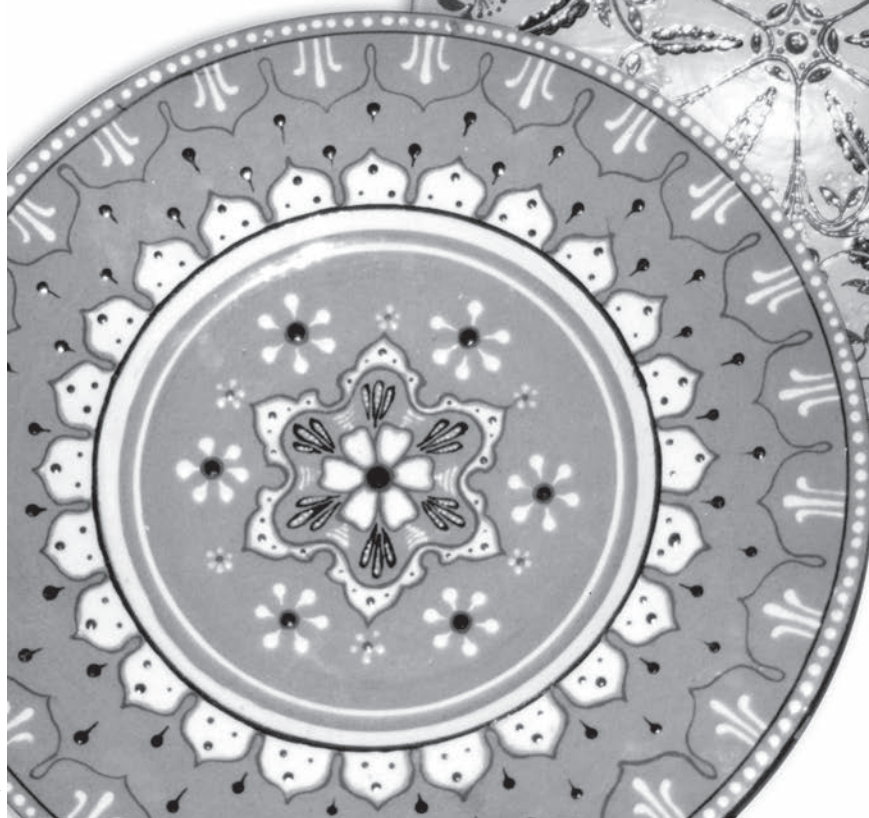

1

2

3

Таблиця 2.
Кошторис витрат Глинської гончарної навчальної майстерні в 1904 році

№ п/п	Статті витрат	Сума, крб.
1	Заробітна платня завідувачу та майстрам	1505,19
2	Придбання необхідного обладнання (млин для подрібнення складових полив та ангобів)	344,53
3	Придбання хімічних препаратів	221,55
4	Придбання алебастру для форм	87,35
5	Стипендії учням	672
6	Витрати по виробництву (добування глини, піску, придбання опішненського побілу, встановлення випарювальної сковороди, ремонт гончарних кругів та ін.)	614,4
7	Канцелярські витрати	17,61
8	Господарчі витрати, освітлення	111,8
9	Придбання дров	334,5
10	Страхування приміщень	81

ною на півночі Росії. Проте «через невідпрацьованість загального питання з технічного глинознавства, цей експеримент залишився незакінченим і практичних результатів не дав» [24, с.155].

Проблему відсутності спеціалістів було вирішено шляхом реорганізації навчальної майстерні Роменського повітового земства в гончарну інструкторську школу з відведенням більшої частини навчального часу на технічні заняття [30, с.77-78]. У 1908 році ГУЗіЗ запропонувало Роменському земству передати навчальну частину майстерні (організацію навчання, підбір викладачів, придбання всього необхідного технічного обладнання, зарахування до школи учнів з інших повітів та губерній) у відання уряду [10, с.35]. Фактично, це й стало початком реорганізації. Програма навчання, складена завідувачем А.Ф.Гофманом і професором О.М.Соколовим, передбачала підготовку майстрів-керамістів, які б володіли широким спектром знань зі спеціальних і загальноосвітніх предметів. Курс навчання був розрахований на три роки (таблиця 3) [10, с.220-227].

Таблиця 3.
Навчальний план Глинської навчальної гончарної майстерні на 1907/1908 роки

№ п/п	Курс навчання	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень
1	I-II	Формувальна майстерня	14
2	I-II	Модельна майстерня	8
3	I-II	Ліплення	4
4	I-II	Рисунок	8
5	I-II	Рахівництво	6
6	I-II	Загальний відділ технології	5
7	I-II	Читання	3
8	III	Формувальна майстерня	14
9	III	Модельна майстерня	6
10	III	Ліплення	4
11	III	Рисунок	6
12	III	Рахівництво	4
13	III	Загальний відділ технології	4
14	III	Керамічна технологія	2
15	III	Керамічні обрахунки	2

1. **А.Майфет. Таріль** (фрагмент). Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка, полива, 4,2х43 см. На денцеві напис: «А.Майфетъ – 1915 г. 27 марта. Глинск Полтавской губ. Г.Г.И.Ш.». Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 27.03.1915. Роменський краєзнавчий музей, КСП-273. Фото Людмили Овчаренко.
2. **А.Семченко. Таріль** (фрагмент). Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка, полива, 3х35 см. На денцеві ритований напис: «А.Семченко. Г.Г.У.М.Р.З. 1909». Глинськ, Сумщина. Глинська гончарна навчальна майстерня Роменського земства. 1909. Роменський краєзнавчий музей, КСП-288. Фото Людмили Овчаренко.
3. **Григорій Терещенко. Таріль** (фрагмент). Глина, гончарний круг, ангоби, мальовка, полива, 4,5х40,5 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 05.11.1915. Роменський краєзнавчий музей, КСП-289. Фото Людмили Овчаренко

1. **Прокопій Драч. Вазон для квітів.** Глина, гончарний круг, ангоб, ліплення, полива, h-26, r-20, b-13,5 см. На денцеві напис: «П.Драчъ Г.Г.У.М.Р.З.». Глинськ, Сумщина. Глинська гончарна навчальна майстерня Роменського земства. Кінець 1900-х-початок 1910-х років. Роменський краєзнавчий музей, КСП-246. Фото Людмили Овчаренко.
2. **Ф.Пархоменко. Глиняна посудина.** Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, мальовка, полива, h-32, r-23, b-14 см, отвір-1,6 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1912. Роменський краєзнавчий музей, КСП-177. Фото Людмили Овчаренко.
3. **Д.Сулим. Ваза.** Глина, гончарний круг, ліплення, полива, h-47, r-7,5, b-11 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1913. Роменський краєзнавчий музей, КСП-215. Фото Людмили Овчаренко.
4. **Автор невідомий. Баран.** Глина, гончарний круг, ліплення, риткування, полива, 28x26 см. Глинськ, Сумщина. Глинська школа інструкторів гончарного виробництва. 1910-ті роки. Роменський краєзнавчий музей, КСП-167. Фото Людмили Овчаренко

Метою Глинської школи інструкторів гончарного виробництва була «підготовка інструкторів для кустарів гончарного промислу й сприяння покращенню місцевого кустарного гончарного виробництва» [10, с.220]. Аналіз її навчальних програм свідчить про те, що А.Ф.Говман враховував і вікові особливості учнів (навчання з 14 років), і етапність різних процесів гончарного виробництва, і поступове їх ускладнення, і можливий асортимент продукції, і вивчення різних технологічних прийомів. Так, після закінчення двох курсів, майбутні інструктори повинні були вміти виготовляти глиняні вироби на гончарному крузі (з використанням шаблонів і без них) та з гіпсових форм; ангобувати посуд; виготовляти моделі й відливати з них форми; готувати глиняну та шамотну маси; склити вироби поливою; завантажувати і випалювати горно (із капсулями та без них); ліпити рельєфні роботи і застосовувати до них прості орнаменти; малювати з ріжків та спринцівок; застосовувати техніку інкрустації. Курс загальної технології включав короткі початкові знання про хімію та мінералогію.

Випускники III курсу закріплювали й поглиблювали знання, вміння й навички, отримані впродовж перших років навчання. Особлива увага зверталася на практичну хімію (проведення механічних аналізів глин, складання й обрахування хімічних формул, проведення пробних випалювань у муфелі, пристосування полив та ангобів до черепка), вивчення мінералів та їх властивостей; приготування різних формувальних мас; скління й ангобування глиняних виробів [10, с.220-227]. Усі роботи, від початку й до кінця, учні здійснювали самостійно й могли пояснити, чому ту чи іншу виробничу операцію вони виконували саме так [10, с.59], хоча й не варто забувати, що при цьому за ними стояли їх наставники – майстри. Земські діячі були переконані, що якщо керівнику майстерні вдалося «відтворити все вміщене в програму, то Роменське земство було б піонером з випуску згаданих

майстрів». І далі зауважували, що «досі програма виконується» [10, с.59].

Позиції навчальної майстерні стали міцнішими й Роменське повітове земство все частіше висловлювало бажання бачити вироби земської гончарні (не лише вишукані, але й найпростіших форм) на базарах, бо серед пропонованої кустарної продукції якісна й сучасна траплялася не часто: «...Ми позбавлені можливості придбати порядного горщика, оскільки він одразу ж розсипається», – зазначалося в одному з тогочасних документів [10, с.59]. Активний рух Глинської майстерні назустріч побажанням земців міг мати кілька протилежних за впливом на подальше розгортання її діяльності наслідків: по-перше, це сприяло б зростанню авторитету гончарні серед місцевих майстрів, спонукало б їх тягнутися до рівня її робіт, активізувало б опанування ними нових технологій; по-друге, гонитва за кількісним показником могла применшити роль якісних характеристик виробів, а виробнича мета могла заступити собою основний навчальний характер діяльності майстерні. Тому дуже важливо було витримати необхідне співвідношення між навчанням та виробництвом, звісно на користь першого.

Проект статуту інструкторської школи, надісланий у 1909 році до Глинська, містив положення, що визначали мету й основні напрямки діяльності закладу. Від звичайної гончарної навчальної майстерні він стояв значно вище. Метою школи була підготовка інструкторів гончарної справи, які б не лише володіли новітніми технологіями, а й змогли б передавати свої знання іншим майстрам, у такий спосіб продовжуючи просвітницьку діяльність школи в гончарних осередках різних регіонів. Статут передбачав навчання переважно дітей селян, не молодших 16 років, здібних до гончарного ремесла. Бажаючі навчатися складали вступні іспити за програмою, затвердженою Відділом сільської економії і сільськогосподарської статистики ГУЗіЗ. Перше півріччя було випробувальним, під час якого з'ясовувалися здібності учнів: неохайних до ремесла відраховували [2, арк.15]. Навчання у школі було безкоштовним; лише за стипендіатів відповідні земства повинні були сплачувати щорічно по 120 крб. Освітній курс завершувався складанням іспитів та врученням атестата інструктора гончарного виробництва [2, арк.15].

У Глинській школі інструкторів гончарного виробництва, з метою засвоєння учнями навичок, необхідних майбутнім керівникам навчальних гончарних майстерень, серед старшокурсників практикувалося (за належного контролю) проведення теоретичних і практичних занять з учнями-початківцями, залучення їх до вирішення окремих господарських питань, до ведення допоміжних прибутково-витратних грошових та матеріаль-

них книг [2, арк.14]. Цей досвід був дуже важливим для формування педагогічного та методичного досвіду майбутнього керівника.

Особлива увага зверталася на забезпечення школи кадрами. Обов'язковою умовою була спеціальна теоретична фахова підготовка завідувача із кількарічною практикою на виробництві; викладачі та майстри теж мусли мати відповідну освіту. Оскільки інструкторська школа знаходилася в підпорядкуванні ГУЗіЗ, то саме цей орган державної влади через Відділ сільської економії й сільськогосподарської статистики здійснював усі наглядові, контролюючі та інші функції.

Навчальним процесом керувала педагогічна рада школи, до складу якої входили завідувач, представник опікунської ради, викладачі та майстри. До її функцій відносилися: розподіл навчальних предметів, встановлення правил внутрішнього розпорядку, прийом та відрахування учнів, їх переведення до наступних класів, покарання недбайливих, вручення атестатів. Водночас опікунська рада, у складі голови ради, завідувача, представників від ГУЗіЗ, губерньського та повітового земств, здійснювала нагляд за зберіганням майна; попередньо розглядала річні кошториси та звіти навчальної частини і подавала зроблені на їх основі висновки до ГУЗіЗ; сприяла поширенню технічного впливу школи на місцеве населення; надавала допомогу у формуванні колекцій зразків кераміки, збиранні творів народного мистецтва; поповнювала шкільну бібліотеку тощо [2, арк.16]. У 1913 році членами опікунської ради були: Г.С.Вашкевич (почесний опікун), І.Ф.Чигиринцев, П.Д.Шкларевич, Н.А.Зарудний, А.І.Барбар [11, с.111]. Саме опікунська рада звернулася до Роменської земської управи з поданням, прийнятим на засіданні, яке відбулося 28 серпня 1910 року. У документі вказано на важливість школи для гончарного промислу Глинська й повіту через запроваджену систему відвідування її практикантами. Як правило, ними були місцеві гончарі, для яких школа була єдиною можливістю вдосконалити гончарну майстерність. «Доброчинний вплив практикантів на гончарство Глинська помітно вже і тепер, за порівняно недавнього існування школи в нинішньому її вигляді» [12, с.223]. Тож Рада вважала доцільним зберегти таку практику для 10 гончарів і просила Роменське земство продовжити виплачувати їм матеріальну допомогу розміром 3 крб. на місяць [12, с.224].

Одночасно тривала активна виставкова діяльність, яка відігравала потужну популяризаторську роль. Так, у 1912 році Осип Білоскурський організував виставку гончарних сувенірів, виготовлених учнями школи [17, с.364]. Наступного року на Другій всеросійській кустарній виставці в Санкт-Петербурзі експонувався широкий асортимент глиняних виробів Глинської школи інс-

трукторів гончарного виробництва, якій було відведено окремих «відділ показового гончарства, де кожний може бачити, як поступово з шматка глини виходить та чи інша форма» [35, с.5].

Невдовзі було врегульовано й питання виготовлення гончарних виробів на замовлення. Щоб забезпечити школу від перетворення у виробничу майстерню, її керівники прагнули узгоджувати характер цієї продукції з навчальною метою закладу, а тому всі подібні роботи виконували з урахуванням інтересів школи і за рахунок спеціально виділених коштів. Виручені гроші спрямовували на внутрішні потреби та заохочення учнів [2, арк.16]. Загалом же фінансування Глинської інструкторської гончарної школи Роменським повітовим земством упродовж 1911-1915 років, навіть після початку першої світової війни, було стабільним: на утримання 10 стипендіатів щорічно виділялося по 360 крб. [2, с.63; 14, с.66; 11, с.47; 13, с.55].

Зверну увагу на ще один аспект діяльності Школи інструкторів у Глинську: вона існувала не ізольовано, а в тісній співпраці з іншими гончарними закладами, приймаючи їх випускників у статусі практикантів і надаючи допомогу в проведенні лабораторних досліджень. Зокрема, для завершення експериментів, пов'язаних із виготовленням полив'яного посуду з місцевих глин, розпочали, але не закінчили у Опішному випускниками Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя, до Глинської гончарної інструкторської школи було надіслано зразки опішенських глин. У хімічній лабораторії школи, обладнаній сучасними приладами та забезпеченій необхідними реактивами, проводили досліді, кінцевою метою яких було отримання водостійкого черепка і поливи, з подальшим виготовленням різного посуду та інших глиняних виробів [25, с.148].

У 1911 році відбувся перший випуск чотирьох вихованців Глинської школи інструкторів гончарного виробництва. Одному з них Полтавським губерньським земством було запропоновано посаду гончарного майстра. Свою роботу він розпочав із попереднього вивчення умов виробництва, дослідження властивостей місцевої сировини і практичного застосування останніх до гончарних виробів [24, с.156]. Хоча прямих даних щодо працевлаштування решти випускників досі віднайти не вдалося, гадаю, що всі вони отримали роботу за своїм фахом.

Кожний, хто пройшов підготовку в Глинській школі інструкторів, був готовий до самостійної професійної діяльності – керівництва навчальною майстернею або ж організації власної гончарні. Наприклад, у 1912 році цю школу закінчив М.Н.Бібік. У 1914-му він очолив пересувну гончарну майстерню, що діяла в Дибинцях Київської губернії з 01.12.1914 до 01.05.1915 року [19, арк.72]. Після того, як його було забрано в діючу армію,

майстерню очолив інший випускник Глинської школи А.І.Хитько [20, арк.52]. Свій вплив на гончарні осередки школа здійснювала не лише через своїх випускників. Багато гончарів, не чекаючи приїзду чергової пересувної майстерні до їхнього села чи містечка, самі вирушали до Глинська, щоб ознайомитися з передовими технологіями виробництва [17, с.99].

У 1915 році інструкторську гончарну школу продовжував очолювати А.Гофман [26, с.468]. Саме завдяки його самовідданій безкорисливій праці вона користувалася популярністю не лише в Російській імперії, а й за її межами [29, арк.10].

Аналіз стану професійної освіти в гончарстві Роменського повіту впродовж 1900-1910-тих років дозволяє зробити такі узагальнюючі висновки:

1. Професійну освіту серед гончарів повіту поширювала Глинська навчальна гончарна майстерня (з 1908 року – Школа інструкторів гончарного виробництва), заснована земством.

2. Розгортання діяльності школи залежало від особи керівника, який повинен був володіти новітніми технологіями гончарного виробництва, уміти згуртувати

навколо себе фахівців гончарної справи, чітко визначати мету, складати навчальні плани та програми, розробляти методику їх викладання.

3. Гончарний заклад мав суто навчальний характер і регіональне значення.

4. Суттєвими для популяризації діяльності школи та поширення новітніх технологічних знань серед кустарів були співпраця з іншими гончарними закладами; відкритість для відвідування майстерень, лабораторії гончарями; розповсюдження рецептів та складових полив; надання теоретичної й практичної допомоги кустарям; активна виставкова діяльність; виробництво якісної продукції і продаж її місцевому населенню.

5. Завдяки правильно обраним формам організації навчання та визначеним пріоритетам, керівництву школи інструкторів вдалося вивести заклад на належний навчально-просвітницький рівень, що дозволяло її випускникам здійснювати свою гончаротворчу місію в різних регіонах Російської імперії.

Подальші роки діяльності Глинської школи інструкторів гончарного виробництва стануть темою наступних публікацій автора.

1. Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии: Общие сведения о промыслах. – Полтава: издание Губернской земской управы, 1885. – Вып.1. – 48, 64 с.
2. Державний архів Сумської області. – Ф.961. – Оп.1. – Од.зб.194.
3. Доклад Ревизионной комиссии Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XL очередного созыва. – Полтава: электрическая типо-литография Торгового Дома «Л.Фришберг», 1904. – 45, 18 с.
4. Доклады Полтавской губернской земской управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XXXII очередного созыва 1896 года. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1896. – 256 с.
5. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Приложение к журналу «Хуторянин». – Полтава: типо-литография М.Л.Старожицкого, 1901. – №1. – 64 с.
6. Ежегодник Полтавского Губернского Земства на 1898 год. – Полтава: типо-литография И.А.Дохмана, 1900. – 230, 38 с.
7. Журналы Полтавского Губернского Земского Собрания XXXVI очередного созыва 1900 года. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1901. – 218, 37, 135 с.
9. Журналы и доклады XXXIX очередного Роменского Уездного Земского Собрания. – Ромны: типография бр. Э. и Н.Дельберг, 1904. – 244, 76 с.
10. Журналы и доклады 44-го очередного Роменского Уездного Земского Собрания 1908 года. – Ромны: типография бр. Дельберг, 1909. – 464 с.
12. Журналы и доклады 47-го Роменского Уездного Земского Собрания 1911 года. – Ромны: типография Р.Г.Дельберг, 1912. – 324, 116 с.
14. Журналы и доклады 48-го очередного Роменского Уездного Земского Собрания 1912 года. – Ромны: типография Р.Г.Дельберг, 1913. – 438, 40, 118 с.
11. Журналы и доклады 49-го Роменского Уездного Земского Собрания 1913 года. – Ромны: типография Р.Г.Дельберг, 1914. – 334, 26 с.
13. Журналы и доклады 51-го очередного Роменского Уездного Земского Собрания 1915 года. – Ромны: типография Р.Г.Дельберг, 1916. – 172, 114 с.
15. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1894. – II, 126, XXIII, VI, II с.
16. Козача С. Земські освітньо-промислові заклади для виховання творчого потенціалу молоді в центрах народного гончарства Полтавщини другої половини XIX–початку XX століття // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од.зб.34. – 17 с.

17. Лашук Ю.П. Українська народна кераміка XIX–XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1971 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1-2. – Од.зб.16/І. – 633 с.
18. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Роменский уезд. – Одесса: Славянская типография Н.Хрисогелос, 1901. – Вып.2. – С.347-373.
19. О пособии Киевской губернской земской управе на развитие кустарного производства // Центральный державный историчний архів у Львові. – Ф.395. – Оп.1. – Од.зб.2724.
20. О Глинской инструкторской школе по гончарному производству. 1 мая 1914 – 2 января 1916 // Центральный державный историчний архів у Львові. – Ф.395. – Оп.2. – Од.зб.3180.
25. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1910 год. – Полтава: типо-литография И.Л.Фришберг, 1911. – Вып.1. – 237, 194 с.
24. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год. – Полтава: электрическая типо-литография И.Л.Фришберга, 1912. – 254, 171 с.
21. Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1902 год. – Ромны: типография бр. Э. и Н.Дельберг, 1903. – 196 с.
22. Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1903 год. – Ромны: типография бр. Э. и Н.Дельберг, 1904. – 230 с.
23. Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1904 год. – Ромны: типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1905. – 222, 14 с.
26. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: типо-литография Губернского правления, 1915. – 630 с.
27. Полтавское Губернское Земское Собрание XXXVII очередного созыва (29 ноября – 9 декабря 1901 года). – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1902. – 538 с.
28. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
29. Резолюция Глинского городского совета рабочих и крестьянских депутатов, принятая в заседании 5 сентября 1920 года // Державний архів Сумської області. – Ф.Р.5600. – Оп.1. – Од.зб.131.
30. Русское народное искусство на Второй Всероссийской кустарной выставке в Петрограде в 1913 году. – Петроград, 1914. – 83 с.
32. Соколов А.Н. Гончарные кустарные учебные заведения (Отчет 1900-1901 гг.) // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: типография В.Киришбаума, 1903. – Т.VII. – С.51-68.
33. Соколов А.Н. Гончарное производство // Кустарная промышленность в России: Разные промыслы. – СПб.: типо-литография «Якорь», 1913. – Т.1. – С.159-175.
31. Солонина П. Гончарная учебная мастерская Полтавского земства // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – №10-12. – С.34-53.
34. Статистический ежегодник Полтавского Губернского Земства на 1906 год. – Полтава: электрическая типо-литография И.А.Дохмана, 1907. – 92, 98, 56 с.
35. Український відділ на Другій Всеросійській кустарній виставці в Санкт-Петербурзі в 1913 році // Ілюстрована Україна. – 1913. – 14 червня. – Ч.11. – С.5-6.
36. Шмагало Р.Т. Гончарные промыслы Украины конца XIX–начала XX веков (Исследование организационно-творческих процессов): Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М., 1992. – 164 с. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1-2. – Од.зб.37. – 164 с.

Умовні скорочення:

b..... діаметр деңця
h..... висота
r діаметр вінець

**POTTERY SCHOOLS IN THE TOWN OF GLYNSK IN THE ROMNY DISTRICT OF THE POLTAVA GOVERNMENT
(THE LATE NINETEENTH–THE EARLY TWENTIETH CENTURIES)**
Lyudmyla Ovcharenko (Opishne)

The author researches into the activity of the Glynsk educational pottery workshop (since 1901) and its successor, the Glynsk school for pottery manufacturing instructors (since 1909). The peculiarities of manufacturing in these educational institutions and among the local potters are elucidated, different problems and shortcomings, typical of educational and work processes, are analyzed, the analysis of the curriculums and the personnel of pupils is made too [Received February 06, 2003]

Key words: Glynsk, educational workshop, pupils, potters, pottery school for instructors

ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ПІСОЧИНСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

© **Леонід Бабенко**, археолог
(Харківський історичний музей)

Однією з характерних рис поховального обряду сіверськодонецьких племен у скіфський час вважається невисока репрезентативність, порівняно із сусідніми регіонами Лісостепу, місцевого ліпленого посуду¹. Незначна за кількістю збірка даної категорії поховального інвентаря було суттєво поповнено матеріалами з Пісочинського курганного могильника. У похованнях могильника знайдено 7 цілих чи згодом реконструйованих ліплених посудин (окрім випадків віднайдення фрагментів кераміки), що складає майже третину від загальної кількості ліпленого посуду із сіверськодонецьких поховальних пам'яток. Для повноцінного введення до наукового обігу цих матеріалів варто більш докладно зупинитися на їх характеристиці – як у контексті аналізу поховального обряду, так і морфологічних ознак кожної посудини зокрема.

Курганний могильник знаходився на південно-східній околиці селища Пісочин поблизу Харкова. Пам'ятку досліджувала експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В.Г.Бородуліна впродовж 1978-1980 років². Усього було досліджено 35 курганів, у яких виявлено поховання другої половини V-IV ст. до н. е.³.

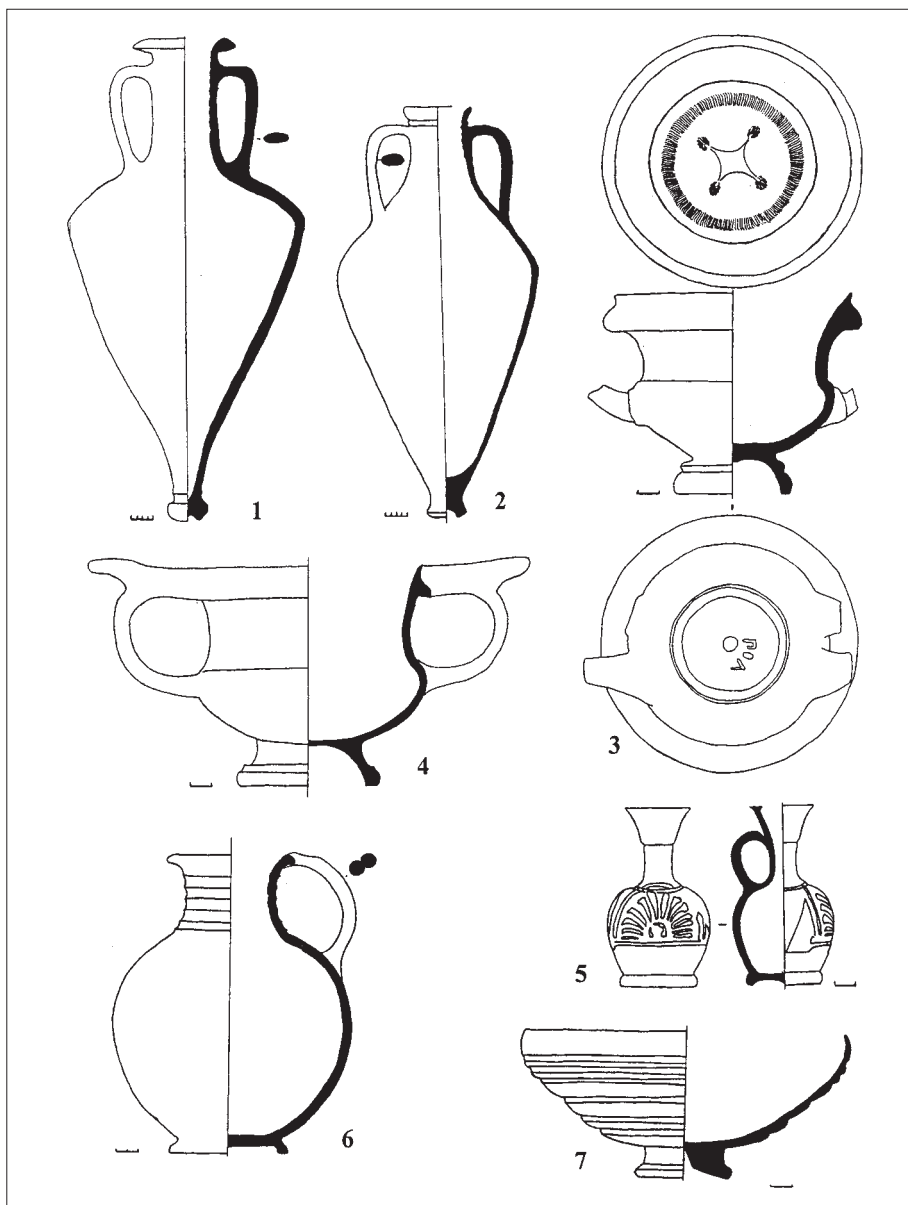
Глиняний посуд (враховуючи імпортовану кераміку) виявлено в 15 курганах могильника (близько 43% від загальної кількості розкопаних курганів). У п'яти випадках глиняний посуд зафіксовано серед залишків поховальних тризн. У кургані №4, у східній частині насипу, знайдено 3 фрагменти неоздобленої ліпленої посудини. У кургані №7, на рівні поховального ґрунту, серед залишків великого вогневища товщиною 25-30 см, трапилися уламки амфор та обгорілі кістки тварин. У насипі кургану №8 (висота 6,2 м), на глибині 0,9-1,7 м зафіксовано

фрагменти амфор, кістки тварин, нижню щелепу і зуби коня та 5 уламків кам'яного жертівника. Кістки тварин та більше 20 фрагментів неоздоблених стінок ліплених горщиків виявлено на глибині 0,4-0,5 м у насипі кургану №25 (висота 2,0 м). Два фрагменти стінки амфори та більше 20 фрагментів від 3^{-х}-4^{-х} ліплених горщиків, оздоблених на краях пальцевими зачіпами, знайдено в насипі кургану №31.

У 12 похованнях (11 курганів) могильника глиняний посуд входив безпосередньо до складу інвентаря. У чотирьох випадках, унаслідок особливостей поховального ритуалу, через пограбування кургану чи за інших обставин у могилах залишилися лише уламки посуду, за якими відтворити загальну форму виробів неможливо. У кургані №1 фрагменти червоної амфори виявлено в засипці могильної ями та на її дні, переважно в північно-західному куті. Кілька фрагментів червоної амфори зі свіжими зламами знайдено серед залишків впускного поховання кургану №6, зруйнованого ще до початку розкопок цього кургану. В кургані №23, у північно-східному куті могили, на 15 см вище дна, знайдено фрагмент вінець тонкостінної червоної посудини. На дні могили кургану №29, у північно-східному куті, було знайдено 4 невеликі фрагменти амфори. Близько 30 таких самих фрагментів підібрано під час розчищення грабіжницького лазу, що вів до могили.

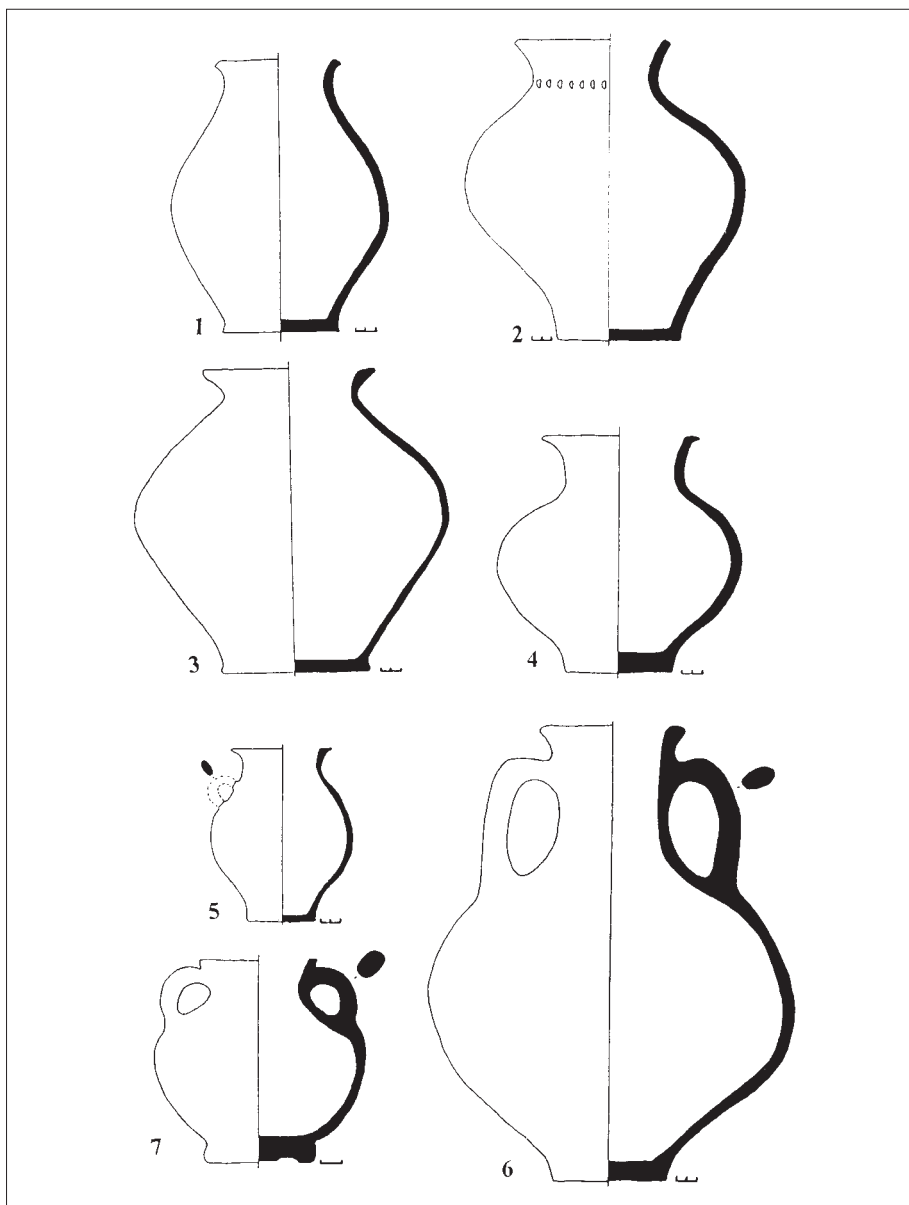
На жаль, фрагменти посуду, знайдені в перелічених вище випадках, не були передані до фондів музею і безслідно зникли.

Цілі форми глиняного посуду (неушкодженого, або такого, що підлягає відновленню), виявлені у 8 похованнях, налічують 14 екземплярів. Половина з них належить

Мал.1. Виготовлений на гончарному крузі посуд з поховань Пісочинського могильника. Малюнок Леоніда Бабенка.

1. Амфора. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, висота 86 см. Пісочин, Харківщина. Курган №18, поховання 1. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/75.
2. Амфора. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, висота 73 см. Пісочин, Харківщина. Курган №8, поховання 1. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1978 року. Харківський історичний музей, арх.122/436.
3. Канфароподібний кілік. Глина, гончарний круг, ліплення, штампкування, лакування, висота 9 см. Пісочин, Харківщина. Курган №8, поховання 1. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1978 року. Харківський історичний музей, арх.122/436.
4. Канфар. Глина, гончарний круг, ліплення, штампкування, лакування, висота 9,6 см. Пісочин, Харківщина. Курган №18, поховання 1. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/76.
5. Лекіф. Глина, гончарний круг, ліплення, мальовка, лакування, висота 7,9 см. Пісочин, Харківщина. Курган №22. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/192.
6. Глечик. Глина, гончарний круг, ліплення, лискування, димлення, теракота, висота 26,5 см. Пісочин, Харківщина. Курган №22. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/220.
7. Мисочка. Глина, гончарний круг, теракота, висота 6,4 см. Пісочин, Харківщина. Курган №14. IV ст. до н. е. Антична культура. Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/20.

Мал.2. Ліплений посуд з поховань Пісочинського могильника. Малюнок Леоніда Бабенка.

1. Горщик. Глина, ліплення, теракота, 25х17,5 см. Пісочин, Харківщина. Курган №6. IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1978 року. Харківський історичний музей, арх.122/387.
2. Горщик. Глина, ліплення, нігтеві вдавлення, теракота, 28х26 см. Пісочин, Харківщина. Курган №16. IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/71.
3. Глечик. Глина, ліплення, теракота, 28х29 см. Пісочин, Харківщина. Курган №22. IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/219.
4. Глечик. Глина, ліплення, теракота, 22х22,8 см. Пісочин, Харківщина. Курган №27. IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/287.
5. Кухоль. Глина, ліплення, теракота, 16,4х13 см. Пісочин, Харківщина. Курган №8, поховання 1. IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1978 року. Харківський історичний музей, арх.122/437.
6. Глечик. Глина, ліплення, теракота, димлення, 32х42 см. Пісочин, Харківщина. Курган №10. V-IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/1.
7. Глечик. Глина, ліплення, теракота, 9,8х9,8 см. Пісочин, Харківщина. Курган №10. V-IV ст. до н. е. Скіфська культура.
Розкопки В.Г.Бородуліна 1979 року. Харківський історичний музей, арх.126/2.

до різних видів імпоротної кераміки, решта – до ліпленого посуду місцевого виробництва.

Асортимент порівняно нечисленної імпоротної кераміки достатньо різноманітний. У похованнях могильника виявлено 2 цілі амфори (кургани №8, поховання 1 [мал.1:2] та №18, поховання 1 [мал.1:1]), чорнолакові канфароподібний кілік (курган №8, поховання 1 [мал.1:3]) та канфар (курган №18, поховання 1 [мал.1:4]), червонофігурний лекіф (курган №22 [мал.1:5]), сірий глиняний глечик з пружкованим горлом (курган №22 [мал.1:6]) та світлаглиняна мисочка, прикрашена горизонтальними канелюрами (курган №14 [мал.1:7])⁴.

Ліплений посуд місцевого виробництва репрезентовано такими виробами⁵:

1. Горщик з ледь виділеним плоским денцем, округлим, витягнутим по вертикалі тулубом та плавно відігнутими назовні, косозрізаними вінцями. Поверхня горщика ледь заглажена, шерехата, місцями вищерблена. Зовні поверхня посудини сірого кольору, всередині – бурого. Загальна висота – 25 см, діаметр вінець – 12 см, тулуба – 17,5 см, денця – 11 см (мал.2:1). Курган №6.

Подібні посудини видовжених пропорцій добре репрезентовані в лісостепових пам'ятках Правобережжя – кургани №400, №401, №409 поблизу с.Журівка, №1 біля с.Макіївка⁶ та Посулля – кургани біля м.Лубни і №2 поблизу с.Оксютинці⁷.

2. Горщик з роздутим округлим тулубом, лійкоподібним горлом та тонкими, косозрізаними назовні вінцями. Вірізняється деякою асиметричністю пропорцій. Оздоблений горизонтальним ланцюжком з пальце-нігтевих поперечних вдавлень, нанесених на шийку посудини. Висота – 28 см, діаметр вінець – 14,5 см, тулуба – 26 см, денця – 11,5 см (мал.2:2). Курган №16.

Подібні посудини з розтрубоподібним горлом добре відомі в степових пам'ятках⁸. Вироби з подібною формою горла знайдено також на Східному Більському городищі⁹, в деяких оксютинських курганах¹⁰, кургані №2 старомерчанського могильника¹¹ тощо. Але більшість з наведених аналогій вирізняються орнаментом та загальною конфігурацією тулуба.

3. Глечик з ледь виділеним плоским денцем, сильновипуклим тулубом, форма якого подібна до біконічної, з округлим ребром, коротким дугоподібним горлом, що переходить у плоско зрізані вінця з потовщеним та відтягнутим назовні краєм. Зовнішня поверхня світлобурого кольору, з ледь рожевим відтінком, добре заглажена, місцями бугриста. Висота глечика – 28 см, діаметр вінець – 15,5 см, тулуба – 29 см, денця – 14 см (мал.2:3). Курган №22.

4. Глечик з кулястим, ледь приплюснутим тулубом, виділеним циліндричним горлом та зрізаними плоско вінцями з потовщеним та відтягнутим назовні краєм. Зов-

нішня поверхня нижньої частини тулуба бурого кольору, верхня – сірого. Поверхня глечика гладка, місцями помітні сліди від загладжування пучком трави у горизонтальному напрямку. Загальна висота глечика – 22 см, діаметр вінець – 14,8 см, тулуба – 22,8 см, денця – 10 см (мал.2:4). Курган №27.

Дві останні посудини Олексій Бандуровський атрибує як розтрубоподібні горщики¹². Зважаючи на високий ступінь умовності будь-якого термінологічного визначення тих чи інших категорій давнього посуду, все ж слід зауважити, що за характерними ознаками (зрізані плоско вінця з потовщеним та відтягнутим назовні краєм, добре заглажена поверхня, конфігурація загальної форми тощо) ці посудини, безсумнівно, належать до категорії глечиків¹³.

Подібний за формою посуд знайдено в низці пам'яток Лісостепового Лівобережжя, до того ж схожі морфологічні ознаки часто мали не тільки глечики, а й корчаги, відрізняючись лише дещо більшими розмірами. Серед найближчих аналогій можна назвати глечик з кургану біля с.Келеберда¹⁴, а також ряд посудин безпосередньо з сіверськодокецьких пам'яток – курганів №7 старомерчанського могильника та №1 біля с.Протопопівка¹⁵. Подібну форму за дещо більших розмірів мають корчаги з Дніпровського Правобережжя та Більського городища¹⁶.

5. Кухоль одноушний невеликих розмірів. Мав маленьке плоске дно, кулястий випуклий тулуб та широке дугоподібне горло, що переходить у зрізані плоско вінця з потовщеним та відтягнутим назовні краєм. До плечика кухля кріпилася еліпсоподібна у перетині ручка, що відбилася ще в давнину. Поверхня кухля чорного, місцями бурого, кольорів. Загальна висота – 16,4 см, діаметр вінець – 9,4 см, тулуба – 13 см, денця – 6,2 см (мал.2:5). Курган №8, поховання 1.

Горщикоподібні одноушні кухлі відомі з нечисленних знахідок на Більському городищі¹⁷ та в деяких курганах Посулля та Дніпровського Правобережжя¹⁸. Але пісочинський кухоль відрізняється від запропонованих аналогій більш стрункою конфігурацією глекоподібного тулуба, формою відтягнутих назовні вінець, а також розмірами та місцем кріплення верхнього краю вушка.

6. Глечик дворучний з маленьким плоским дном, кулястим опуклим тулубом, вузьким та порівняно високим циліндричним горлом, що переходить у зрізані плоско вінця з потовщеним та відтягнутим назовні краєм. Глечик має дві вертикально поставлені, еліпсоподібні в перетині вушка, що кріпилися з обох боків до верхньої частини горла та плечика. Поверхня сірого кольору, добре заглажена, місцями лискована. Загальна висота – 42 см, діаметр вінець – 13 см, тулуба – 32 см, денця – 10,4 см (мал.2:6). Курган №10.

Подібні двовуші глечики належать до категорії ліплених імітацій грецького посуду, що отримали в скіфський час деяке поширення в степового населення¹⁹. Однак знахідки подібних ліплених імітацій античної кераміки не вирізняються багаточисельністю. Пісочинський глечик має найбільшу схожість з посудиною з кургану №3 біля с.Протопопівка на Харківщині²⁰. Серед більш далеких аналогій слід зазначити ліплену амфору з Частих курганів²¹ та глечики з Дніпровського Правобережжя²².

7. Глечик двовушний з виділеним кільцеподібним утором, кулястим сильновипуклим тулубом з високими, майже горизонтальними плечиками, що переходять у пряме, ледь розширене догори горло з закругленими вінцями. Маленькі, еліпсоподібні в перетині вушка кріпилися з обох боків горла. Поверхня глечика вкрита плямами сірого та бурого кольорів, ледь заглажена, бугриста. Висота глечика – 9,8 см, діаметр вінець – 5,1-5,4 см, тулуба – 9,8 см, денця – 4,8-5 см (мал.2:7). Курган №10.

За зовнішнім виглядом глечик подібний до червоної посудини з кургану №5, поховання 2 біля с.Широке на Херсонщині²³.

У чотирьох похованнях було знайдено по дві чи більше глиняних посудин. Їх комплекти такі – амфора, канфароподібний кілік та ліплений кухоль (курган №8/1), два двовуші глечики – великий та маленький (курган №10), амфора та канфар (курган №18/1), лекіф,

виготовлений на гончарному крузі та ліплений глечики (курган №22). Цікаво, що в обох випадках амфори супроводжувалися посудом для вживання вина – кіліком чи канфаром.

Як правило, посуд був розташований в одному із кутів могили, але в обох випадках амфори знаходилися окремо від решти посуду. Твердження про розміщення амфор виключно в північно-східному куті могили навряд чи варто захищати категорично²⁴. У кургані №18/1 амфора знаходилася у південно-східному куті. Посуд частіше ставився біля ніг небіжчика (кургани №6, №10, №16, №18/1, 27) чи на рівні колін (кургани №8/1, 10). Лише в кургані №22 посуд стояв у куті могили, навпроти голови одного з похованих.

Більш широка репрезентативність глиняного посуду серед поховального інвентаря вирізняє Пісочинський курганий могильник з-поміж старожитностей сіверськодонецького населення скіфського часу. Це дозволяє констатувати наявність, заодно з іншими²⁵, ще однієї риси поховального обряду, що вирізняє окрему групу (окрім Пісочина, до неї входять Протопопівка, Старий Мерчик тощо) місцевих пам'яток. Подібне спостереження підтверджує висновок про можливу належність подібних пам'яток певним групам населення, що прийшло на територію сіверськодонецького регіону на початку V ст. до н. е. і згодом зайняло панівне становище серед місцевих племен, утворивши військово-аристократичний прошарок суспільства²⁶.

¹ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). – К.: издание Института археологии НАН Украины, 2000. – С.47, 62.

² Бородулин В.Г. Исследования курганов скифского времени в Харьковской области // Археологические открытия 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С.306; Бородулин В.Г. Раскопки Песочинского курганного могильника // Археологические открытия 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С.254, 255.

³ Загальну характеристику поховального обряду Пісочинського могильника подано в статтях: Бабенко Л.И. Погребальный обряд Песочинского курганного могильника скифского времени // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков: АО «Бизнес-Информ», 1997. – С.25, 26; Бабенко Л.И. Погребальные сооружения Песочинского курганного могильника скифского времени // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: «Східний видавничий дім», 2000. – С.32, 33.

⁴ Більш докладну характеристику імпортного посуду подано в спеціальній статті автора «Античный импорт в погребениях Песочинского могильника», яка невдовзі побачить світ у журналі «Российская археология».

⁵ Частину ліпленого посуду з поховань Пісочинського могильника опубліковано в монографії, присвяченій курганам скіфського часу сіверськодонецького регіону [Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени... – С.64, 65. – Рис.50:4; 51:4-8]. Але у зазначеній роботі відсутній малюнок глечика з кургану №27, а ракурс малюнка кухля з кургану №8, поховання 1 не дає повного уявлення про його форму та профіль. Малюнки решти посудин не супроводжуються масштабом. Повністю відсутні відомості про будь-які розміри посудин і у розділі, присвяченому характеристиці місцевої ліпленої кераміки. Така недбалість під час підготовки матеріалів до опублікування вплинула на їх наукову інформативність та можливість більш широкого використання у науковому обігу. Для цього повідомлення автор підготував оригінальні малюнки посуду.

⁶ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв до н. э. // Свод археологических источников. – М.: Наука, 1967. – Вып.Д1-4. – С.23. – Табл.10:5,6,8,10.

- ⁷ Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К.: Наукова думка, 1968. – Табл. LVIII: 6, 7.
- ⁸ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 47. – Рис. 15.
- ⁹ Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л.: Искусство, 1983. – № 23. – С. 81. – Рис. 7.
- ¹⁰ Ильинская В.А. Скифы ... – Табл. LVIII: 13, 14.
- ¹¹ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени ... – Рис. 5, 11.
- ¹² Там само. – С. 64, 65.
- ¹³ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1962. – С. 218. – Рис. 83: 13; Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1983. – С. 70-72. – Табл. 48; 52.
- ¹⁴ Ильинская В.А. Скифы ... – Табл. LIX: 3.
- ¹⁵ Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // Архів Інституту археології НАН України. – 1976/52 – С. 3; Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени ... – Рис. 51: 2, 3.
- ¹⁶ Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 85. – Рис. 21: 3, 5; Гейко А.В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 3, обкл. – Рис. 1-3.
- ¹⁷ Шрамко Б.А. Архаическая керамика ... – С. 87. – Рис. 11: 1, 2; Шрамко Б.А. Археология ... – Табл. 49.
- ¹⁸ Ильинская В.А. Скифы ... – Табл. LXIII: 1, 3-5; Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники ... – С. 107. – Рис. 33: 8-10.
- ¹⁹ Гаврилюк Н.О. Скільські імітації форм античного гончарного посуду // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 8-11.
- ²⁰ Бородулин В.Г. Отчет ... – С. 5.
- ²¹ Городцов В.А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. // Советская археология. – 1947. – Т. IX. – С. 19. – Рис. 9.
- ²² Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники ... – С. 85. – Рис. 22: 7, 10.
- ²³ Ковпаненко Г.Т., Яковенко Э.В. Скифские курганы на юге Херсонщины // Скифские древности. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 261. – Рис. 7.
- ²⁴ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени ... – С. 47.
- ²⁵ Бабенко Л.И. Об одной черте погребального обряда населения северскодонецкого региона в скифское время // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, Харьковской областной государственной администрации, 1999. – С. 24, 25.
- ²⁶ Бабенко Л.И. О характере погребений с вещами скифского типа в донецко-донской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, Харьковской областной государственной администрации, 2001. – С. 42, 43; Бабенко Л.И. Об этнической ситуации в северскодонецком регионе в IV в. до н. э. // Проблеми історії та археології України. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 32-34.

[Одержано 15 січня 2004]

ПРОВІНЦІЙНО-РИМСЬКА ТРАДИЦІЯ І ПОСУД З ЖОВНИНОГО В ЗІБРАННІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

© Ірина Кракало, історик
(Кременчуцький краєзнавчий музей)

Черняхівські пам'ятки біля с.Жовнине Чорнобаївського району Черкащини маловідомі сучасним дослідникам цієї культури. Перші згадки про черняхівське поселення і два могильники біля Жовниного маємо у звіті про роботу Кременчуцької археологічної експедиції за 1957 рік¹. Культурний шар пам'яток оголився у 1960 році на надзаплавній береговій терасі правого берега р.Сули (урочище Біленкові Бурти, нині – просто Бурти) внаслідок активного розмивання водами Кременчуцького водосховища². На час проведення розкопок [могильник досліджували В.Д.Дяденко (1961-1965) та Л.М.Рутківська (1971-1973)] урочище являло собою острів, на якому, окрім черняхівських матеріалів, виявлено могильник літописного м.Желні, кілька поховань доби бронзи та XVI-XVIII ст.³. На дуже пошкоджену водою черняхівському могильнику В.Д.Дяденко розкопав 10 поховань, здійснених за обрядом трупопокладення, і виявив 2 миски⁴. На території могильника знайдено візантійську монету кінця IV-початку V ст., що стало підставою для датування всієї групи пам'яток. Звертає на себе увагу різна орієнтація поховань⁵.

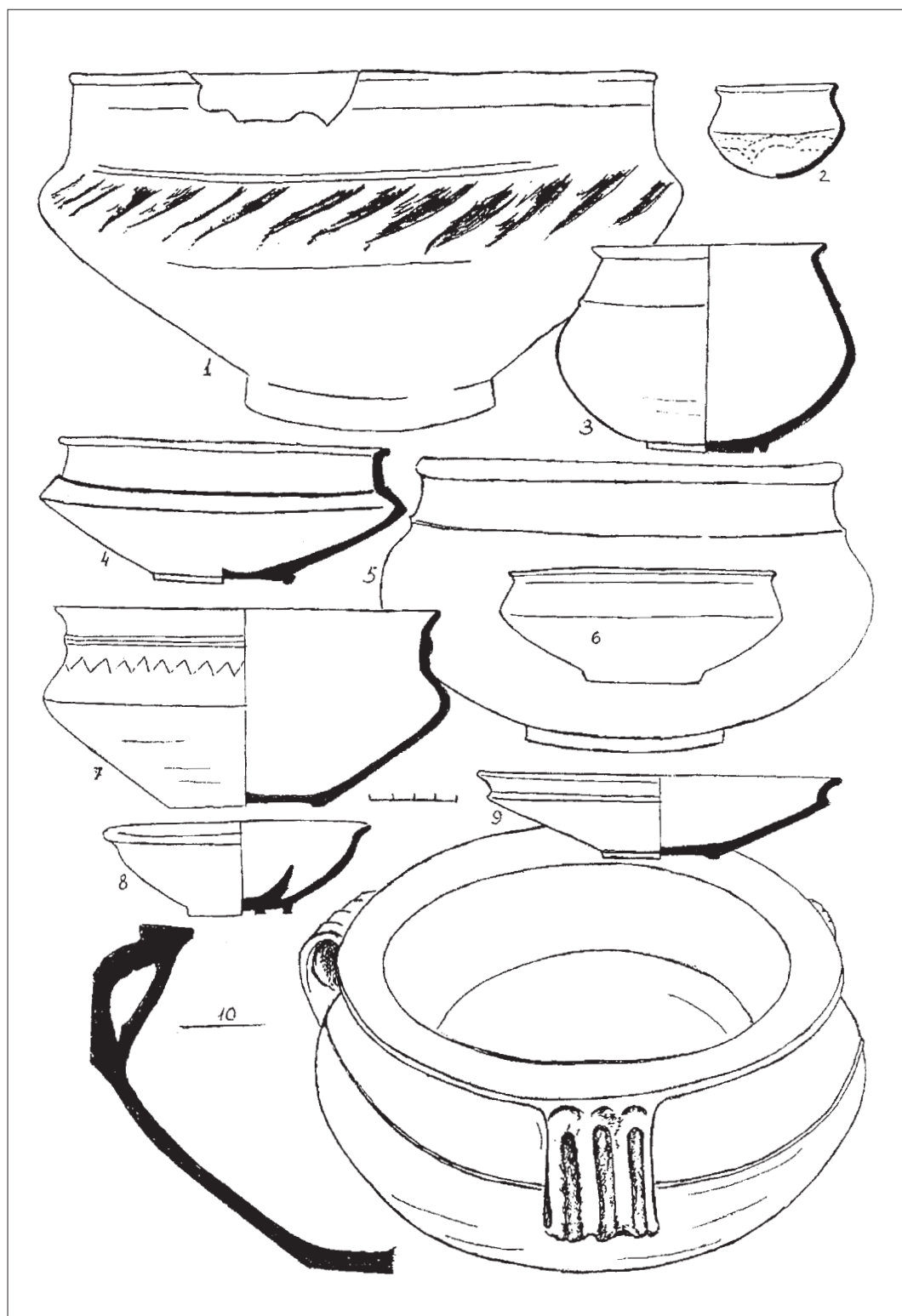
Починаючи з 1960-х років, урочище Біленкові Бурти стало об'єктом активних пошуків археологічних знахідок, які проводилися мешканцями навколишніх сіл. У результаті цього частина матеріалів черняхівського часу, а також інших періодів осіла в шкільному музеї Жовниного, створеного натхненною аматоркою музейної справи, учителькою Г.М.Пилипенко⁶. Упродовж багатьох років разом зі школярами – членами історичного гуртка – вона зібрала велику й дуже цікаву колекцію*. В музеї неодноразово працювали науковці Інституту археології НАН України, проте жоден з них не залишив детального опису колекції музею.

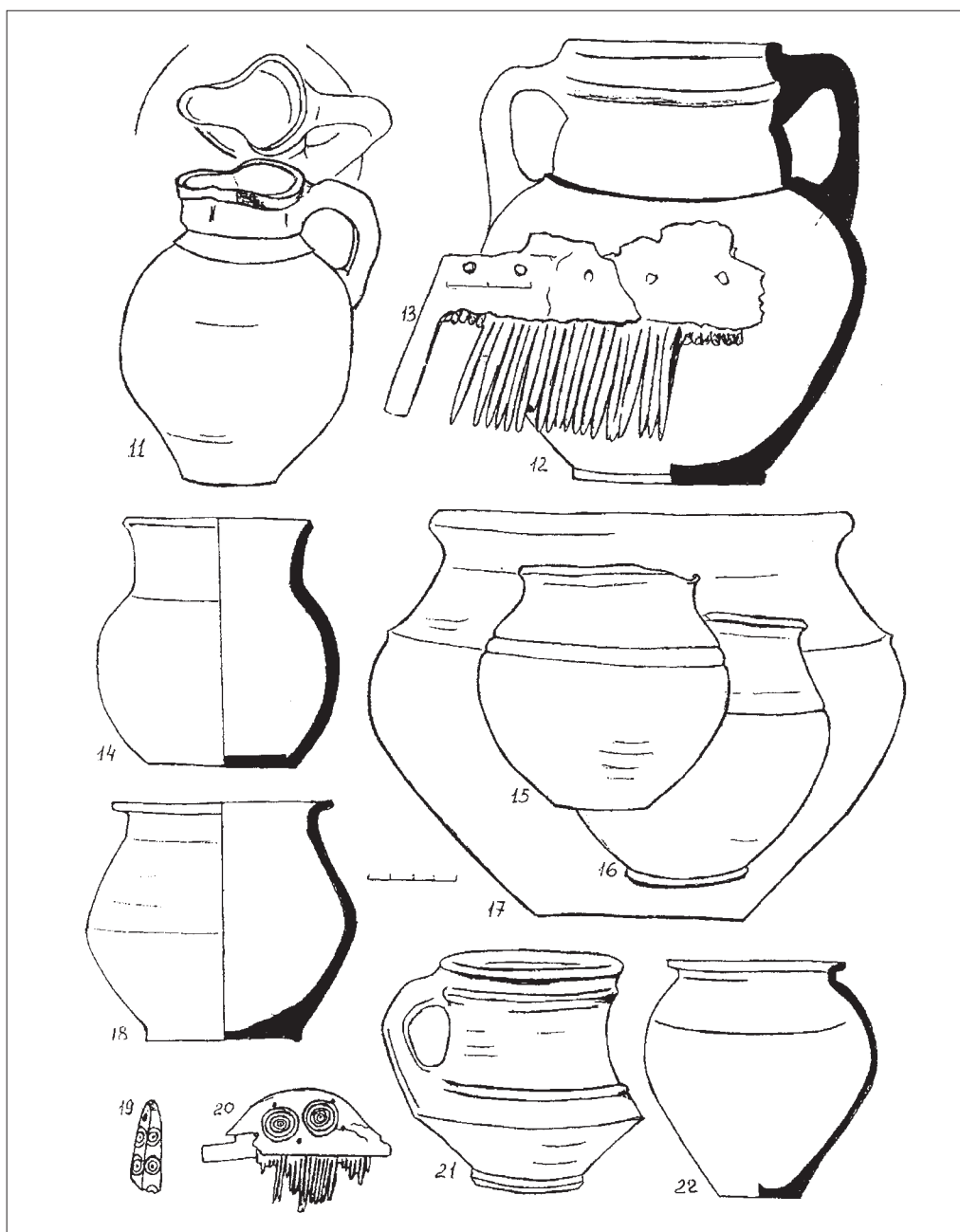
Решта знахідок, що не потрапили до шкільного музею, розійшлася серед колекціонерів та пошанувальників старовини, а також опинилася в Кременчуцькому краєзнавчому музеї**. Більшість речей черняхівської культури з фондів музею походить з Біленкових Бурт, що знаходяться навпроти сучасного рибного господарства, зазначеного на топографічній карті Черкаської області 2001 року.

Першодослідники черняхівських пам'яток у районі Жовниного зазначали місцезнаходження ще двох пам'яток черняхівської культури (умовно – Жовнине II і Жовнине III). Жовнине II розміщувалося неподалік від описаного вище урочища на Жовнинському острові й було представлене залишками поселення та могильника⁷.

** Під час відвідання цього музею в листопаді 1987 року та в червні 1998 року автор застала шкільний музей у дуже занедбаному стані. Серед речей, що не ввійшли до статті Ю.Ю.Моргунова, слід згадати велику колекцію черняхівського посуду (миски, горщики, глечики). На той час музей було неодноразово пограбовано, зокрема викрадено велику нумізматичну колекцію (російські та іноземні монети) тощо.*

*** Археологічні знахідки з Жовниного зберігаються також серед матеріалів Посульської експедиції Інституту археології НАН України [Петраускас О.В., Цыдровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи Жовнино (коллекция фондов Института археологии). – К., 2002. – 49 с.], у Лубенському краєзнавчому музеї [Моргунов Ю.Ю. Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкащины // Археология Полтавщины. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1991. – Ч.2. – С.97] та в Полтавському краєзнавчому музеї [Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск, 1996. – С.125].*

Глиняні та кістяні вироби. 1-12, 15-18, 21-22 – глина, гончарний круг, димлення, теракота; 14 – глина, ліплення, димлення, теракота; 13, 19-20 – кістка, різьблення. Жовтине, Черкащина. Кінець IV–початок V століття. Черняхівська культура. Кременчуцький краєзнавчий музей. Малюнки Ірини Кракало. Публікуються вперше: 3-4, 6-7, 10, 14-22.

1 – 18x34,5 см, інв.№А550;	9 – 3,8x17,1 см, інв.№А724;	17 – 18,5x24,5 см, інв.№А1177;
2 – 4,2x6 см, інв.№А746;	10 – 15x30 см, інв.№А1176;	18 – 11x12,5 см, інв.№А554;
3 – 8x13,5 см, інв.№А1189;	11 – 14x11,5 см, інв.№А1647;	19 – 4,3x1 см, інв.№А1653;
4 – 6,6x17 см, інв.№А772;	12 – 20,5x18, інв.№А552;	20 – 9,1x5,4 см, інв.№А1655;
5 – 13x23 см, інв.№А533;	13 – 6,8x4,5, інв.№А562;	21 – 12x10,5 см, інв.№А1645;
6 – 5x14 см, інв.№А822;	14 – 11x10,9 см, інв.№А553;	22 – 11,1x11,6, інв.№А1063
7 – 8,5x19 см, інв.№А1188;	15 – 11x8,5, інв.№А821;	
8 – 4,2x12,7 см, інв.№А1644;	16 – 12x15,9 см, інв.№А813;	

Тут розкопано 27 поховань⁸. На могильнику в низинній східній частині острова (урочище Носенки) місцевим жителем М.Х.Левашовим знайдено черняхівську вазу з шерехатою поверхнею, до формувальної маси якої входило багато кварцу, прикрашену зубчастим «лінійно-хвилястим» орнаментом, та інший посуд черняхівської культури. Під час обстеження могильника в 1969 році виявлено 4 урни з кальцинованими кістками та 2 посудини зі зруйнованих поховань⁹.

Третій черняхівський могильник (Жовнине III) знаходився на пристані с.Жовнине, де було розкопано 6 поховань¹⁰. З цього могильника до фондів Кременчуцького краєзнавчого музею надійшов інвентар поховання, куди входили кістяний гребінь та шерехатий двовушний глечик (мал.12; 13). Усі зазначені пам'ятки мають ідентичну кераміку та інший інвентар, на підставі чого були визначені як синхронні й віднесені до IV-початку V ст.¹¹.

Жовнинська колекція у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею включає в себе 33 одиниці збереження. З них: 26 одиниць – посуд (19 майже цілих посудин), 3 біконічні кружала (з біподібним та циліндричним отворами), 2 тричастинні гребені з кістки IV ст.¹², 2 амулети-підвіски (1 з мушлі-каури, 1 кістяна піраміда з концентричними колами) (мал.19). Деякі з цих речей (посуд і гребені) опубліковано в перших номерах Полтавського археологічного збірника¹³, інші ніколи не публікувалися.

Більшість речей із жовнинської колекції відзначаються прекрасною технікою виконання, бездоганною формою. Частіше вони виготовлені на гончарному крузі з добре відмудленої глини, лисковані й ретельно задимлені. Про те, що посуд виготовлявся на місці, свідчить дуже деформований під час випалювання та задимлення великий лискований горщик чорного кольору (мал.17). Рельєфні пружки є, по суті, єдиною прикрасою більшості виробів. Декоративне оздоблення посуду залежало від гармонійності форми, правильно знайденого співвідношення між окремими частинами й цілим. Вдало поєднано вертикальні та горизонтальні, навіскісні та вигнуті лінії. Ось чому більшість кераміки не має оздоблення, а скромний декор був покликаний лише підкреслити бездоганність форми.

У колекції представлено основні форми посуду черняхівської культури. Миски великі (діаметр тулуба – 34,5 см), середні та мініатюрні (діаметр тулуба – 12,7 см) як закритого, так і відкритого типу, високі (18 см) і зовсім низькі (3,8 см), з біконічним та округлим тулубом, виключно з утором. Вінця більшості мисок плавно відігнуті назовні. Виняток становить велика (діаметр вінець – 24 см, діаметр тулуба – 30 см, висота – 15 см) миска-ваза (мал.10), що має широкі грубі горизонтальні краї вінець, які за допомогою трьох сплюснених кане-

льованих ручок з'єднані з плечиками виробу. Ваза має світло-сірий колір. Подібні вироби маємо з околиць с.Шушвалівки (Глобинський район Полтавської області), на протилежному березі Сули. Ідентичні за формою вінця має велика округлобока брунатна лискована посуда з сусіднього с.Пронозівка¹⁴. Відомі вази безпосередньо серед матеріалів селища Жовнине II¹⁵. В тому ж таки Жовнині на початку 1960-х років виявлено поховання-трупоспалення, вміщене в невеликий горщик, поставлений у миску і згорі накритий вазою зі складним геометричним орнаментом¹⁶.

Найбільша миска колекції (діаметр тулуба – 34 см, діаметр денця – 13,5 см, діаметр вінець – 31 см, висота – 18 см) – лискована, сірого кольору, має чітко підкреслену високу циліндричну шийку. Перегин тулуба оздоблений рельєфними навіскісними смугами, що нагадують косу (мал.1). Миски такого типу добре відомі на інших пам'ятках черняхівської культури¹⁷, а також зберігаються у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею.

Інша, вишуканої форми, лискована, чорного кольору біконічна миска (мал.7) має вертикальну шийку, розділену посередині декоративними смужками і по низу орнаментом у вигляді зигзагу. Тулуб плавно переходить у денце з утором (висота – 9,1 см, діаметр тулуба – 19 см, діаметр денця – 7 см, діаметр вінець – 18 см).

На відміну від попередньої, миска №3 за своїми пропорціями більше нагадує приземкуватий горщик (висота – 8 см, діаметр тулуба – 13,5 см, діаметр вінець – 11,1 см, діаметр денця – 5,5 см), а миска №9 – звичайну тарілку (висота – 3,8 см, діаметр вінець – 17,1 см, діаметр тулуба – 16 см, діаметр денця – 5,4 см).

Миска №8 нетипова для черняхівської культури і аналогів серед місцевих старожитностей не має. Мова йде про невелику (висота – 4,2 см, діаметр вінець – 12,7 см, діаметр денця – 5 см), чорного кольору, лисковану і, безсумнівно, черняхівського виробництва мисочку з утором, з плавно заокругленим бічком і відігнутими назовні вінцями. Всередині, в центрі невеликий бортик утворює розширену догори «солянку». Саме «солянку», бо знайдені автором найближчі аналоги цій посудині походять з Ольвії¹⁸, Херсонеса¹⁹, Керчі²⁰, де називаються рибними тарелями і мають у центрі заглиблену в дно або відокремлену бортиками солянку, хоча й датуються V-I ст. до н. е. Прослідкувавши за матеріалами з Ольвії метаморфози цього типу посуду, автор побачила, що поступово форма його все більше відходила від первісної тарелі на ніжці і наближалася до пропорцій типової, досить глибокої миски²¹. Серед кавказьких матеріалів сарматського типу також відомі подібні посудини, в яких, на відміну від черняхівського та ольвійського виробів, верхній край «солянки» дорівнює висоті вінець самої миски²².

Другою формою посуду, за кількістю екземплярів, є горщики²³. 3-поміж них вирізняється великий (висота – 18,5 см, діаметр тулуба – 24,5 см, діаметр вінець – 20,5 см, діаметр денця – 10,2 см), деформований під час випалювання, лискований, чорного кольору, з добре відмудленої глини (мал.17). Він має приземкувату форму з перегином у верхній частині тулуба й плоске денце. Решта горщиків – порівняно мініатюрні, тонкостінні, сірого кольору, з пористою поверхнею. 3-поміж них, за формою тулуба, можна виділити яйце- (мал.22) та кулеподібні (мал.15; 16) різновиди. Домінування звичайного плоского денця – характерна риса цієї групи посуду.

Єдиний у колекції кубок (висота – 4,2 см, діаметр тулуба – 6 см, діаметр вінець – 5,7 см) має форму біконічної округлодонної мисочки закритого типу (мал.2). У нижній частині кубок оздоблено горизонтально розміщеними відбитками зубчастого штампа.

Чи не найцікавішою частиною жовнинської колекції є глечики. Кожний із них по-своєму незвичайний. Двовушний амфороподібний сірого кольору глечик (висота – 20 см, діаметр тулуба – 18 см, діаметр денця – 9,7 см, діаметр дна – 8,8 см) вирізняється серед решти посуду розпливчастістю форми, нечіткістю деталей (мал.12). Він має майже кулеподібний тулуб, широке приземкувате горло, підкреслене грубим пружком під вінцями і два дугасті вушка, що з'єднують горло посудини з плечиками. Цей глечик, виявлений в обриві корінного берега біля «Містка Гідролога» (Жовнині III) разом з тричастинним кістяним гребенем (мал.13), утворює перший чітко зафіксований поховальний комплекс жовнинської колекції музею.

За манерою виконання та фактурою, до двовушного глечика з Жовнині III подібний невеликий (висота – 14 см, діаметр тулуба – 11,5 см) одновушний глечик-ойнохоя (мал.11) з Біленкових Буртів, де Л.Рутківська колись виявила певні впливи сармато-аланської культури²⁴. Ойнохоя являє собою одновушний, сірого кольору глечик, утор має сплюснену з боків дугоподібне вушко, грушоподібний отвір із широкою пипкою та шерехату пористу поверхню. Пипка не звужується до горла, а строго вертикально спускається донизу і виступом переходить у тулуб. На думку автора, усі глечики з колекції несуть на собі сліди впливу сарматської традиції, що виявляється в простому профілюванні, певній приземкуватості й розмитості форми.

Загалом, ойнохої відомі на пам'ятках черняхівської культури. Однак ця форма посуду більш характерна для сарматських пам'яток. Даний глек-ойнохоя є першою такою знахідкою серед старожитностей гирла Сули. Тип ойнохої з коротким широким горлом характерний для посуду римського часу²⁵. Точного аналога, на жаль, виявити не вдалося. Окремі характерні деталі форми черняхівської ойнохої притаманні глечиків із сарматського

поховання I ст. до н. е. – I ст. н. е. з кургану Соколовський Запорізької області, ойнохої I ст. н. е. з Нововідрядного, ліпленим короткогорлим глечиком з Тиритаки (III–IV ст.) та Фанагорії²⁶.

Там само, на Біленкових Буртах, виявлено третю (одновушну) посудину (висота – 12 см, діаметр тулуба – 10,5 см, діаметр вінець – 10,3 см, діаметр денця – 62 см), яку можна назвати кухлем (мал.21). Він – лискований, чорного кольору, біконічний, виконаний відповідно до черняхівських традицій. Два масивні пружки оперізують посудину на рівні кріплення вушок. Денце має утор. Аналоги посудини широко представлено в археології Кавказу, де ця форма побутувала ще з кобанського часу²⁷, та на Боспорі²⁸.

Єдиною ліпленою посудиною жовнинської колекції є безвушний червоного кольору горщик з кулеподібним тулубом (висота – 11 см, діаметр тулуба – 10,9 см, діаметр вінець – 8,6 см, діаметр денця – 6,7 см), обгорілий та розтрісканий (мал.14). Його можна назвати найбільш типовим сарматським предметом з усієї збірки²⁹. Разом з горщиком (мал.18) він входив до складу поховання за обрядом кремації: ліплена та виготовлена на крузі посудини компактно супроводжували купку перепалених кісток. Це другий поховальний комплекс нашої колекції.

Третій поховальний комплекс (мал.6; 15) включає невелику лисковану миску (діаметр тулуба – 14 см, діаметр вінець – 13,5 см, висота – 5 см, діаметр денця – 6 см) та плоскодонний горщик (висота – 11 см, діаметр вінець – 8,5 см, діаметр денця – 5 см), виявлені в зрізі корінного берега (могилиник Жовнині III?).

Серед матеріалів черняхівської культури з Жовниного є античний імпорт, зокрема скляний стаканоподібний кубок з прошліфованими овалами³⁰, червоного кольору вузькогорлий глечик римського виробництва³¹, римські денарії та візантійська монета IV-початку V ст.³². Загалом від матеріалів черняхівського часу біля с.Жовнині складається враження про змішування трьох культурних традицій: власне черняхівської, сарматської, римської. Враховуючи, що перша впродовж усього часу свого існування відчувала на собі могутній вплив римської цивілізації, можна розділити всю кераміку за переважними ознаками на:

- 1) власне черняхівську (мал.1-7; 9-10; 15-18; 22);
- 2) речі, виготовлені на гончарному крузі під впливом сарматських канонів (мал.11; 12; 21);
- 3) черняхівський посуд, виготовлений за сарматськими (мал.21) та греко-римськими (мал.8) аналогами;
- 4) ліплений сарматський посуд (мал.14).

* З Жовниного походить амулет кобанської культури у вигляді жіночої фігури (фонди Кременчуцького краєзнавчого музею).

Таким чином, у колекції посуду з Жовниного ми маємо серію гібридних форм, утворених унаслідок активних міжетнічних процесів. Цьому сприяло вигідне географічне положення Жовниного в гирлі Сули, на кордоні лісостепу і степу. Матеріали колекції відображають економічні та культурні зв'язки місцевих черняхівських

племен Середнього Подніпров'я з провінційно-римськими центрами Північного Причорномор'я та Криму. Опосередкований вплив римської цивілізації на черняхівські старожитності з Жовниного відбувався також через рухливі племена сарматів, що додали їм певного степового колориту.

- ¹ Богусевич В.А., Гончаров В.К., Довженко В.Й. и др. Отчет о работах Кременчугской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1957 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1957/3. – С.142-152.
- ² Дяденко В.Д., Моця О.П. Жовнинський могильник XI-XIII ст. // Археологія. – 1986. – №54. – С.82.
- ³ Там само.
- ⁴ Рутковская Л.М. Раннесредневековые памятники Левобережья Днепра // Археологические открытия 1969 г. – М.: Наука, 1970. – С.275.
- ⁵ Рутківська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип.4. – С.225.
- ⁶ Моргунов Ю.Ю. Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкасщины // Археология Полтавщины. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – Ч.2. – С.97.
- ⁷ Рутківська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області... – С.225.
- ⁸ Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. – М.: Наука, 1985. – С.198.
- ⁹ Рутківська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області... – С.225.
- ¹⁰ Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры... – С.198.
- ¹¹ Рутківська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області... – С.225.
- ¹² Корпусова В.М. Сільське населення пізньоантичного Боспору // Археологія. – 1973. – №8. – С.35:3.
- ¹³ Кракало І.В. Миски с.Жовнина на Черкащині // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – Т.І. – С.99; Кракало І.В. Миски с.Жовнина Черкаської обл. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1995. – №3. – С.177-178; Кракало І.В., Шевченко Д.І. Гребінь. Глек. Кубок. Черняхівська культура. С.Жовнин Черкаської обл. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1994. – №2. – С.129-130.
- ¹⁴ Кракало І.В. Культовий посуд черняхівської культури у зібранні Кременчуцького краєзнавчого музею // Музеї. Меценати. Колекції. – Київ-Полтава: Археологія, 2000. – С.50.
- ¹⁵ Рутківська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області... – С.225.
- ¹⁶ Круц В. Осмотр берегов Кременчугского водохранилища в 1967 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1964/13А. – С.4.
- ¹⁷ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К.: Наукова думка, 1981. – Табл.12:7.
- ¹⁸ Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.2. – С.475; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К.: Наукова думка, 1974. – С.88:9, 92:3, 93-94; Ольвия. – К.: Наукова думка, 1975. – С.153-155.
- ¹⁹ Античные государства Северного Причерноморья. – М: Наука, 1984. – Табл. СXXXVI:15; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – С.88:9.
- ²⁰ Археология Украинской ССР... – С.475; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К.: Наукова думка, 1974. – С.88:9, 92:3, 93-94; Ольвия... – С.153-155.
- ²¹ Античные государства Среднего Причерноморья... – Табл.СXXXVI:15; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени... – С.88:9.
- ²² Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – Табл.109:19.
- ²³ Моргунов Ю.Ю. Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкасщины... – С.97.
- ²⁴ Рутковская Л.М. Раннесредневековые памятники Левобережья Днепра. – С.275.
- ²⁵ Археология Украинской ССР... – С.487.
- ²⁶ Античные государства Северного Причерноморья. – Табл. СЛII:9; Кругликова И.Г. Фанагорийская местная керамика из грубой глины // Материалы и исследования по археологии. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – Т.19. – С.102. – Рис.б:4.; Попандопуло З.Х. Курган «Соколовский» у города Пологи // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Т.ПІ. – С.73, 75, 76.
- ²⁷ Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – Табл.104:А7, Б3.
- ²⁸ Корпусова В.М. Сільське населення пізньоантичного Боспору... – С.35:3.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Симонович Э.А. Стеклопосуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры // Советская археология. – 1977. – №1. – С.176.
- ³¹ Дяденко В.Д., Моця О.П. Жовнинський могильник XI-XIII ст... – С.86.
- ³² Рутківська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області... – С.225.

[Одержано 6 грудня 2003]

ГОРЩИК-УРНА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ЯРЕСЬОК

© Роман Луговий, археолог

(Полтавський краєзнавчий музей)

© Роман Рейда, археолог

(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Характерною рисою поховального обряду племен черняхівської культури є біридуалізм — використання обрядів кремації та інгумації [1, с.47]. Оскільки всі черняхівські поховання є ґрунтовими і практично ніяк не позначені на рельєфі місцевості, досить часто їх випадково виявляють під час господарських робіт. Одне з таких поховань, здійснене за обрядом кремації, знайдено в 1971 році під час будівництва погребу на глибині до 2,0 м від сучасної поверхні на садибі Г.Бойка в селищі Яреськи Шишацького району Полтавської області [3, арк.955-956; 8, с.91]. У результаті, до фондів Полтавського краєзнавчого музею потрапив горщик-урна з рештками перепалених кісток (мал.1). За повідомленням очевидців, посудину було накрито покришкою, яка, на жаль, не збереглася [7, арк.955-956].

Виявлені факти дозволяють віднести черняхівське поховання з Яресьок до групи I, типу 1 за класифікацією Ераста Симоновича та Надії Кравченко [10, с.47-48] та до типу 2 (трупопалення в урнах, накритих покришкою) за типологією Олега Петраускаса [5, с.45, 48-50]. Територією поширення цього типу кремацій є, здебільшого, лісостепова смуга [1, с.89-90]. На Полтавщині аналогічні поховання виявлено під час досліджень Лохвицького та Компаніївського могильників.

Мал.1.

Горщик-урна. Глина, гончарний круг, загладжування, димлення, теракота, 33х23,5 см. Яреськи, Шишацький район, Полтавська область. III-IV століття. Черняхівська культура. Полтавський краєзнавчий музей, інв.№А2049.

Фото Миколи Радченка

Посудиною, яка слугувала в Яреськах поховальною урною, був горщик, виготовлений на гончарному крузі, з похилими плечиками, видовжених пропорцій (мал.1). Верхня частина посудини має дещо розширені вінця. Дно випукле назовні в центрі.

За типологічними ознаками, знайдена урна є цікавим зразком проміжного виду між посудинами-сховищами з похилими плечиками та опуклобокими горщиками з похилими плечиками [10, с.44-51].

З посудинами-сховищами урну з Яресьок споріднює слабопрофільований тулуб, проте заглажена поверхня є характерною для горщиків, а не для тарного посуду. За співвідношенням основних параметрів (діаметр вінець – 15 см, діаметр тулуба – 23,5 см, висота – 33,0 см) виріб можна віднести до горщиків. Водночас, випукле в центральній частині денце перешкоджало нормальному використанню виробу на горизонтальній поверхні (наприклад, під час приготування їжі). Це має, на нашу думку, два варіанти пояснення: або посудину задумано й

виготовлено спеціально як поховальну урну, або її передбачалося використовувати (з огляду на досить значні розміри) як тарний посуд. Проте, можливо, така форма денця викликана незначною технологічною похибкою (звичайний гончарний брак), що й стало причиною використання посудини як поховальної урни.

Споріднену посудину – аналогію, хоча і з ширшими вінцями, використану як поховальну урну, було знайдено під час досліджень могильника черняхівської культури поблизу с.Оселівка Чернівецької області [5, с.49, табл.26]. Виріб з Оселівки Борис Магомедов відніс до класу ваз без ручок (тип 2) [3, с.49]. Стилiстично схожий, але більш приземкуватий за пропорціями горщик відомий серед матеріалів Черняхівського могильника [6, с.91, рис.5:14].

Отже, горщик-урна з Яресьок доповнює наші знання про поховальний обряд та гончарство черняхівської культури.

1. Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // *Материалы и исследования по археологии*. – 1960. – №82. – С.84-99; Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // *Середні віки на Україні*. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.87-95.
2. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
3. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
4. Никитина Г.Ф. Могильник у с.Оселівка Кельменецкого района Черновицкой области // *Могильники черняховской культуры*. – М.: Наука, 1988. – С.5-97.
5. Петраускас О.В. Типи археологічних комплексів трюпоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // *Археологія*. – 2002. – №3. – С.40-65.
6. Петров В.П. Черняховский могильник (По материалам раскопок В.В.Хвойки в 1900-1901 гг.) // *Материалы и исследования по археологии*. – 1964. – №116. – С.5-117.
7. Полтавський краєзнавчий музей. Інвентарна книга експонатів №6.
8. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наукова думка, 1982. – 107 с.
9. Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. – М.: Наука, 1983. – 130 с.
10. Симонович Е.О. Черняхівські горщики Подніпров'я // *Археологія*. – 1981. – Вип.36. – С.41-54.

[Одержано 20 грудня 2003]

ГЛИНЯНІ МОДЕЛІ КУЛЬТОВИХ СПОРУД IX-X СТОЛІТЬ З ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ

© **Вадим Майко**, кандидат історичних наук
(Відділ «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»)

У цьому повідомленні мова піде про кілька унікальних глиняних знахідок, що трапилися під час археологічних досліджень тюрко-болгарських пам'яток Кримського півострова VIII–X ст. Про них учені тільки згадували в літературі, проте разом ніколи не аналізували.

Передовсім, це глиняний виріб, знайдений 1988 року О.В.Джановим разом з іншими підйомними матеріалами на праболгарському поселенні біля с.Морське Судацького району Автономної республіки Крим¹. Безсумнівно, маємо модель будівлі, що збереглася на 1/2 первісної величини. Вона нагадує куб розмірами 7,1х6,0 см (мал.1:3). Верх виробу являє собою стилізоване зображення даху з конусоподібним виступом та отвором для виходу диму. Всі верхні та бокові ребра прикрашено насічками, заповненими червоною фарбою. Між цими насічками, тією ж фарбою, нанесено пензликом знизу догори невеликі вигнуті лінії, що нагадують язика полум'я. На бічних площинах куба, з яких одна збереглася повністю, а дві – частково, по вогкій глині прокреслено чотири знаки, заповнені червоною фарбою. Зображені на моделі знаки, за винятком фрагмента солярного знака у вигляді свастики та «рюмкоподібного» двозуба, відсутні в системі рунічної писемності Євразії, але співпадають зі знаками арамейської абетки, що використовувалися для передачі звуків середньоперської (пехлевійської) мови². Атрибуцію напису досі не проведено. Проте вже саме визначення її мови дуже важливе для подальшого дослідження виробу. Предмет нагадує споруди стародавнього та середньовічного Сходу, що вирізняються підкресленою геометризцією форм. Аналогії можна віднайти серед пам'яток Ірану еліністичного та сасанідського часу. Так, у сасанідському Ірані подібні споруди стали найбільш поширеним типом храмів зороастрійців. Отже, виріб, що аналізується,

може бути моделлю зороастрійського храму. У даному випадку, з огляду на аналогії, маємо модель не звичайного сільського храму, що являв собою кіоскоподібну споруду, а великої міської культової споруди. Там кіоскоподібна споруда розміщувалася всередині основного об'єму, виконаного у вигляді куба. Прийнята архітектурна форма зороастрійського храму не була єдиною: у різних регіонах Персії існували її варіанти, пов'язані з місцевими традиціями.

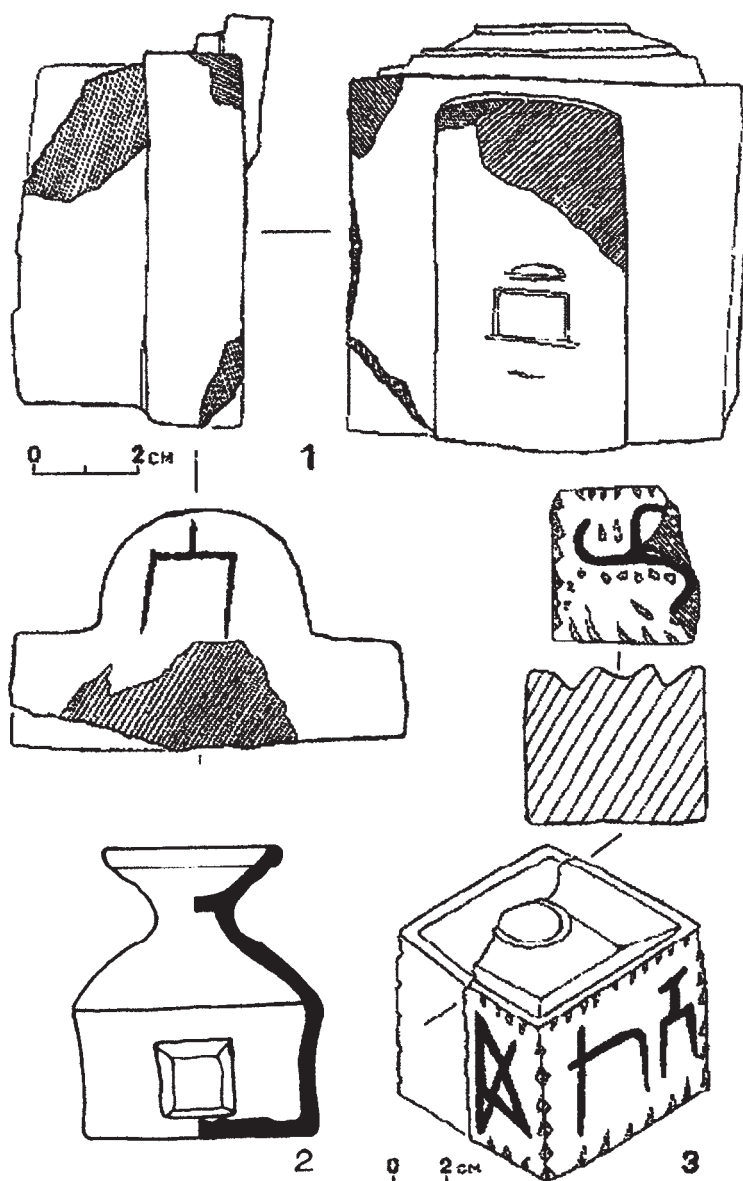
Наступна знахідка, виявлена в шарі X ст. у портовій частині Сугдеї, на площі ранньосередньовічного городища (мал.1:1), саме і є таким варіантом. Виріб є фрагментом глиняної моделі культової споруди розмірами 8,0 х 7,5 см. Модель має кубічну форму, збереглася на 1/4 величини³. На одній збереженій площині є виступ, що нагадує апсиду християнського храму. На ній зображено два стилізовані високі вікна, розташовані одне над одним. На нижній поверхні вітара, що зберігся, продрапано тамгу у вигляді двозуба (мал.1:1). На верхній площині є невелике підвищення у вигляді сходів. Усередині виробу прорізано наскрізний (від нижньої до верхньої грані) отвір. Якщо реконструювати первісну форму предмета, необхідно припустити, що апсидоподібні виступи були на трьох бічних площинах моделі, на четвертій мало бути зображення дверей. Ніші, які знаходилися в цих виступах, призначалися для встановлення статуй богів. Якщо храм слугував для відправлення царських обрядів, у нішах розміщувалися статуї царів. Можливо, і це модель зороастрійського храму з вогнищем у центрі та нішами для статуй богів. Найбільш відомим із подібних храмів є Сурх-і-Котал у Афганістані, побудований першим кушанським царем Канішкою.

Безсумнівно, ці моделі мали вотивне призначення, що підтверджується випадковою знахідкою, яка походить з місцевості поблизу Одеси⁴: верхня частина пред-

мета, атрибутованого як курильниця, закривалася конусоподібним ковпачком з прорізаними отворами. Моделі окремих будівель, що використовувались як курильниці, добре відомі й серед пам'яток стародавнього Єгипту, де їх застосовували під час виконання поминальних обрядів. Можливо, подібну роль вони відігравали й у X ст. в населення Південно-Східного Криму.

Як відомо, основним постулатом зороастризму є, передовсім, поклоніння вогню. У зв'язку з цим, звертають

на себе увагу глиняні курильниці та світильники праболгарського населення Південно-Східного Криму періоду, що аналізується. Безумовно, неможливо всі світильники та курильниці пов'язувати з впливом зороастрійського ритуалу. Більшість із них, найрізноманітніших форм, відповідали уподобанням власника й мали конкретне господарське призначення. Проте один глиняний виріб вирізняється своєю неповторністю. Мова йде про курильницю (мал.1:2), віднайдену М.С.Барсамовим під час дослід-

Мал.1.
Глиняні моделі культових споруд та курильниця-світильник.
Південно-Східний Крим. VIII-X ст.:
1 - Сугдея. Відділ «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»;
2 – Теплень, Феодосійський краєзнавчий музей;
3 – Морське.
Була у фондах народного археологічного музею в м.Сімферополь.
Малюнок Вадима Майка

жень на плато Тепсень⁵. Курильниця використовувалась і як світильник; має округлий тулуб з квадратним отвором та конусоподібний верх, який закінчується напівсферичною чашечкою. Безсумнівно, і в цьому випадку перед нами модель споруди. Ймовірно, це житло кочівників, а можливо, і найпростіша культова будівля.

В археологічній літературі вже зазначалося, що салтово-маяцька археологічна культура, кримським варіантом якої є розглянуті у цій роботі пам'ятки, зазнала досить сильного впливу зороастрійського ритуалу⁶. У даному випадку, ми маємо чіткі матеріальні свідчення безпосередніх контактів населення «Кримської Хазарії» з носіями маздаїдської релігії та можливої інфільтрації їх у місцеве середовище. Найбільш вірогідним регіоном, де могли відбуватися ці події, можна вважати Північний Кавказ. Упродовж 813-827 років на території

Азербайджану відбувалося повстання під керівництвом «мага» Бабека-хуррамита проти арабської влади, що мало національно-релігійне забарвлення. Арабські джерела свідчать про зв'язок цього руху з бажанням населення повернути зороастрійській релігії офіційний статус. Після придушення повстання, найбільш активні його учасники змушені були втікати за межі арабських володінь. Сам Бабек, унаслідок цього, опинився у Візантії, де до вогнешанувальників було таке ж ставлення, як і в Арабському Халіфаті. Якесь частина учасників повстання могла опинитися і на Північному Кавказі, що входив до складу Хазарії, завжди вороже налаштованою до Халіфату. Завдячуючи віротерпимості, що мало місце в каганаті, вони могли вільно сповідувати свою релігію. Можливо, саме з цих територій згадані в роботі моделі потрапили в Південно-Східний Крим.

- ¹ Джанов О.В. Вотивна модель храму із Східного Криму // Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених. – К.: Київський Університет, 1996. – С.187-189;
Майко В.В. Комплексът прабългарски паметници от VII-X вв. край с.Морское в юго-източен Крим // Българите в Северното Причерноморие. – Т.5. – В.Тырново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 1996. – С.145. – Рис.1:6-8.
- ² Джанов О.В. Вотивна модель храму зі Східного Криму... – С.42-44.
- ³ Баранов И.А., Майко В.В.Джанов А.В. Раскопки в средневековой Сугдее // Археологические исследования в Крыму 1994 г. – Симферополь: Сонат, 1997. – С.38-45.
- ⁴ Шургая И.Г. Греко-египетская курильница из собрания Эрмитажа // Краткие сообщения Института Археологии АН СССР.–М.: Наука, 1972. – Вып.130. – С.30-34.
- ⁵ Барсамов Н.С. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле 1929-1931 гг. – Феодосия: гортипозаграфия, 1932. – Табл.VI:6.
- ⁶ Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Наука, 1962. – С.286.

[Одержано 20 грудня 2003]

ДАТУВАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ БУКОВИНИ МОНЕТНИМИ ЗНАХІДКАМИ

© **Сергій Пивоваров**, кандидат історичних наук

(Буковинський центр археологічних досліджень
при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича)

У вітчизняній археологічній науці особлива увага звертається на вивчення давньої кераміки. Її дослідження дозволяє реконструювати технологію виробництва, функціональне призначення посудин різних типів, символіку орнаментальних композицій, торгово-економічні зв'язки тощо. Окрім цього, кераміка є найбільш масовим, а часом і єдиним археологічним матеріалом, який трапляється під час обстеження давніх городищ, поселень та могильників. Вона дозволяє визначити відносну хронологію об'єктів та їх культурно-історичну належність. Усе це перетворює давню кераміку у важливе й надійне історичне джерело для визначення періоду існування археологічних пам'яток від доби неоліту до пізнього середньовіччя.

Гончарні комплекси кожної археологічної культури мають свої особливості й поділяються дослідниками на низку хронологічних груп. Для цього використовуються різноманітні методи – від типологічного і стратиграфічного до залучення методів природничих наук. Визначення етапів еволюційного розвитку глиняного посуду, співставлення його з іншими речовими знахідками дозволяють розробити внутрішню хронологію культури й датувати періоди її розвитку. При цьому важливим є використання даних закритих археологічних комплексів, у яких заодно з глиняними виробами виявлено інші предмети матеріальної культури (заступи праці, предмети озброєння та побуту, прикраси тощо), для яких розроблено періодизацію. Значно зростає точність датування археологічних комплексів, якщо в них фіксуються знахідки, що мають більш-менш точну дату виготовлення та побутування. Для античних та середньовічних комплексів такими знахідками є нумізматичні матеріали.

Монетні знахідки на археологічних пам'ятках дозволяють визначити періодизацію окремих комплексів,

уточнюють хронологію останніх у межах однієї культури і завдяки цьому перетворюють їх в еталонні. Речі з цих комплексів отримують досить точні дати і слугують аналогіями для встановлення дат схожих глиняних виробів та окремих посудин із синхронних археологічних пам'яток¹.

Особливо важливими є нумізматичні матеріали для визначення хронології середньовічної кераміки. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, у цей час значно зростають об'єми стандартизованого гончарного виробництва на теренах Східної Європи; по-друге, нумізматичні матеріали середньовічних держав як Заходу, так і Сходу вже, переважно, мають точний рік чи період карбування; по-третє, монети набувають набагато більшого ареалу поширення, аніж у попередню епоху; по-четверте, динаміка розвитку тогочасного суспільства веде до значного зменшення терміну використання монети як платіжного засобу. У зв'язку з цим, монети, які потрапили до археологічних комплексів, досить точно визначають час їх існування.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія накопичила чималий досвід у справі використання монет як надійного датуючого матеріалу середньовічного посуду. Серед численних праць з цієї проблематики варто відзначити роботи Н.Д. Мец², В.А. Калініна³, Г.Ю. Івакіна⁴, В.О. Петрашенка⁵, Т.С. Равдіної⁶, Д.Л. Талиса⁷, С.З. Чернова⁸, А.Л. Якобсона⁹, А.Міколайчика¹⁰, Є.Ногеїлової-Пратової¹¹ та інших. Нумізматичне датування кераміки і предметів матеріальної культури знайшло також відображення в низці узагальнюючих праць з археології України¹², Молдови¹³, Болгарії¹⁴ та багатьох інших країн.

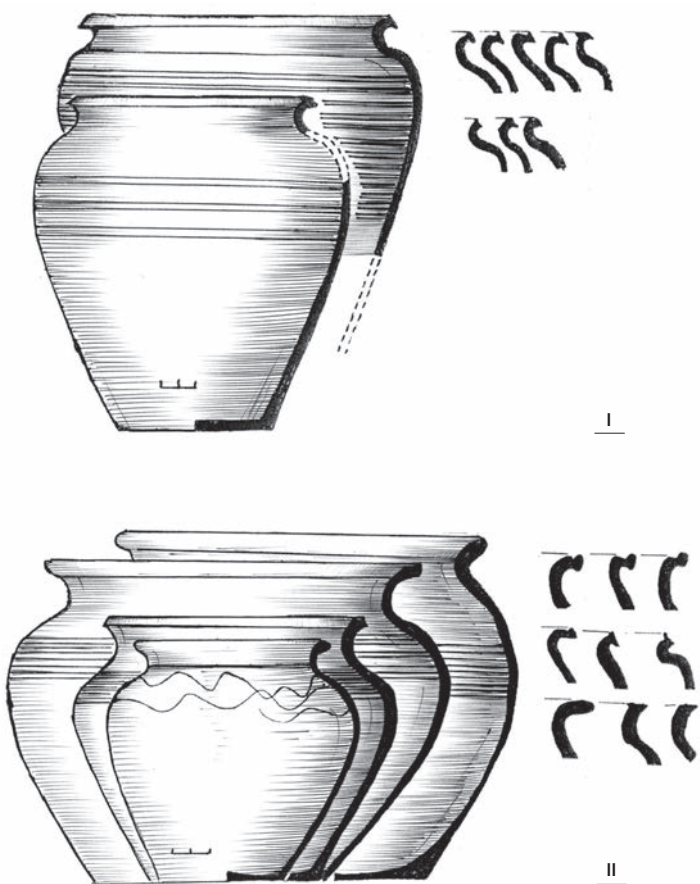
Проте монетні знахідки не завжди залучаються археологами для датування гончарних матеріалів, що пов'язується з певною складністю в ідентифікації серед-

ньовічних монет, сумарним віднесенням виявлених матеріалів до широкого хронологічного діапазону, використання традиційних археологічних методів тощо.

До одного з регіонів України, де в останні десятиліття під час розкопок середньовічних археологічних об'єктів виявлено чимало монетних знахідок, відносяться землі Буковини (традиційна назва території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, сучасна Чернівецька область). Нумізматичні матеріали відомі там за знахідками, переважно, із закритих археологічних комплексів. Завдяки цьому, вони є досить надійним індикатором для визначення хронології гончарних комплексів, у яких були виявлені. У зв'язку з цим, основною метою даної статті є визначення дат побутування середньовічного глиняного посуду з регіону на основі монетних знахідок і з'ясування його типологічних особливостей, що знайшли відображення в технології виготовлення, формах і оздобленні глиняних виробів. Результати досліджень відображаються в порівняльних малюнках, які

дозволяють прослідкувати еволюцію місцевої кераміки. Варто звернути увагу, що раніше дані нумізматичні практично не залучалися для подібного датування посуду. Тільки в працях Бориса Тимошука¹⁵ було зроблено перші спроби використання двох монет для обґрунтування хронології середньовічної кераміки регіону.

Найбільш ранньою монетою, яка залучається до датування місцевої кераміки, є мідне наслідування альморавидським динарам Іспанії. Монету відкарбовано в Угорщині за правління короля Іштвана (Стефана) IV (1162-1163 роки)¹⁶. Грошовий знак виявлено на Ленківцькому поселенні (стародавній Чернівці) давньоруського часу в господарській ямі, на південь від житла 3, у квадраті Ж5¹⁷. Кераміку (мал.1:І), знайдену разом із монетою, представлено горщиками із характерними, різко окресленими вінцями, косозрізаним краєм і жолобком-гніздом для покришки. Це так званий «галицький» тип посудин¹⁸. Усі посудини виготовлено з добре відмудленої формувальної маси, до якої домішували дрібний,

Мал.1.

I. Горщики, датовані мідним наслідуванням альморавидським динарам угорського короля Іштвана IV (1162-1163 роки). Ленківцьке поселення (стародавній Чернівці). Друга половина XII століття.

II. Горщики, датовані «латинською, константинопольською» імітацією візантійських монет (1204-1224 роки). Чернівське городище, Чернівеччина. Перша половина XIII століття.

Глина, гончарний круг, риткування, теракота.
Малюнок Сергія Пивоварова.
Публікується вперше

просіяний пісок. Особливістю цієї кераміки є видовжені пропорції горщиків, наявність значної кількості глиняних покриттів та мисок. Більшість посудин прикрашено горизонтальними чи хвилястими лініями, які часто вкривають плечики та середню частину посудин. За монетною знахідкою такі посудини слід віднести до другої половини XII ст.

Наступна монетна знахідка походить із Чорнівського городища. Її виявлено в руїнах кліті №8¹⁹. Вивчення показало, що це так звана «скіфатна» (тобто, вигнута у вигляді мисочки) «латинська, константинопольська» імітація (1204-1224 роки). Такі монети карбували уряди Латинської імперії, яка виникла після взяття військами європейських рицарів м.Константинополя в результаті Четвертого хрестового походу.

Знахідка «скіфатної» монети на Чорнівському городищі значно уточнює датування його гончарного комплексу, який у цілому відноситься до першої половини XIII ст. Точніше, його можна датувати періодом між 20-50-ми роками XIII ст. Цьому не суперечать інші знахідки (енколпіони зі зворотними надписами, візантійська кераміка, прикраси). Підтверджує це й невелика товщина культурного шару городища, що свідчить про нетривалість його існування.

Кераміка з Чорнівського городища (мал.1:II) за своєю фактурою та технологією виготовлення аналогічна посудинам Ленківецького городища. Її виготовлено з добре відмудленої формувальної маси з незначними домішками піску. Посудини мають, переважно, червоний та оранжевий кольори. Водночас гончарні вироби з пам'ятки характеризуються низкою особливостей. Так, посуду з городища притаманні більш приземкуваті форми. Він оздоблений, здебільшого, лінійним, значно рідше – хвилястим орнаментом. Серед глиняних знахідок практично відсутні покритки, хоча на посудинах є жолобки для їх фіксації. У цілому гончарний комплекс з городища становить наступну фазу в розвитку давньоруського посуду в регіоні.

Третій гончарний комплекс, датований нумізматичними матеріалами, виявлено на городищі в с.Зелена Липа. Там, під час розкопок центрального майданика городища, в руїнах будівель (житлових і господарських), на кам'яних фундаментах, разом із предметами матеріальної культури знайдено 10 монет. Це чотири екземпляри празьких грошів (усі обрізані), наслідування золотоординським монетам – двом срібним дирхемам і двом мідним анепіграфним пулам, угорський срібний денарій та фрагмент аквілейського денарія (?)²⁰. Виявлені на пам'ятці празькі гроші відкарбовано в роки правління Яна I Люксембургського (1310-1346) та Карла I (1346-1378). Угорський денарій було випущено за часу Людовіка I (1342-1382), а аквілейський денарій, напевно, датується 1340 роком (?). Період випуску наслі-

дувань золотоординських монет встановити важче, але за сумою наявних матеріалів їх можна датувати в межах 60-70-х років XIV ст.

Знайдені на городищі монети датують весь комплекс археологічних знахідок і, передовсім, кераміку (мал.2:І). Остання представлена фрагментами досить товстостінних посудин сірого, темно-сірого чи бурого кольорів. В їхньому тісті помітні домішки великозернистого кварцевого піску, шамоту, дуже рідко трапляється товчений вапняк.

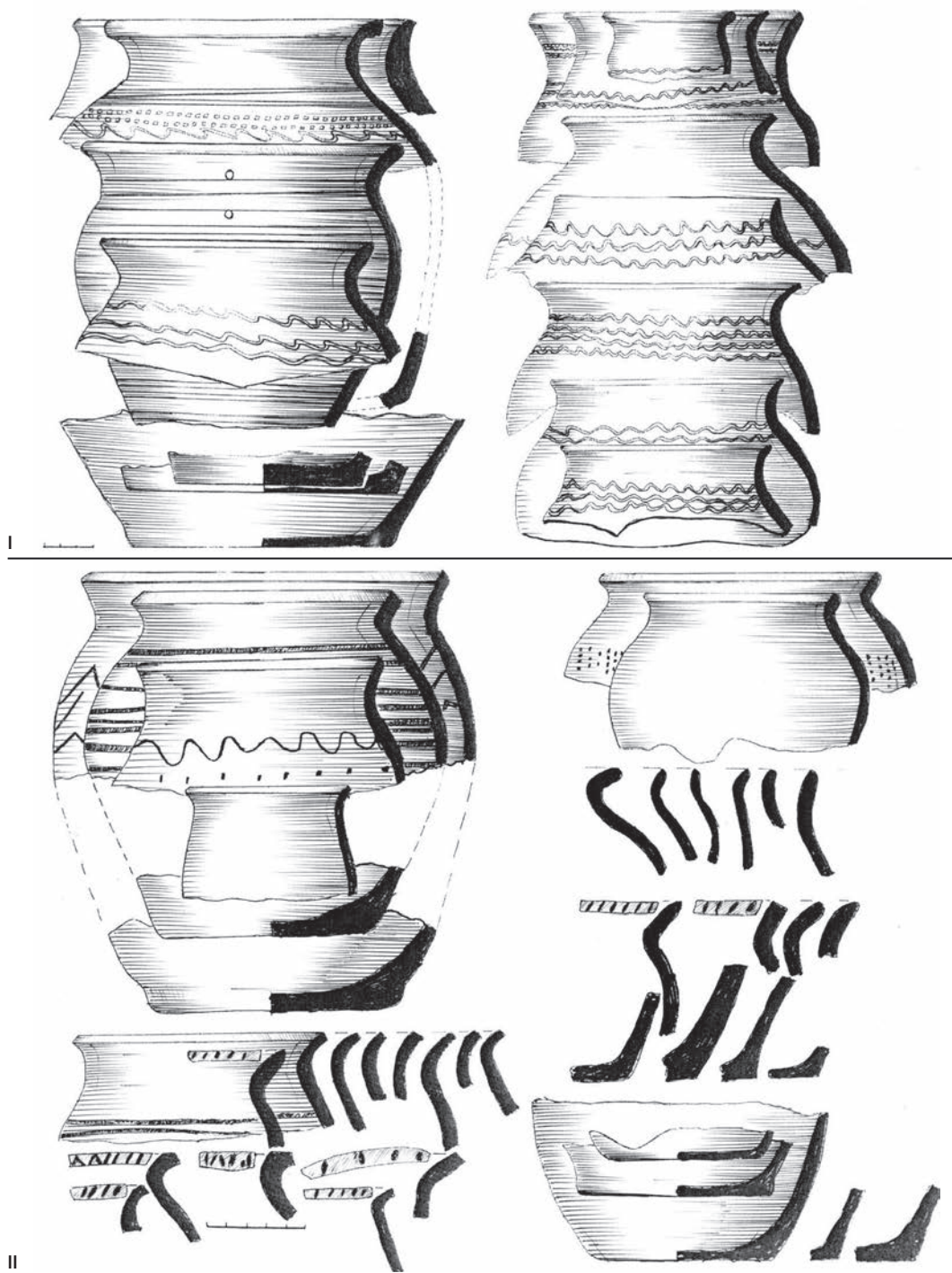
Переважає більшість уламків посудин належить опуклобоким горщикам із розширенням у верхній частині. Вінця горщиків овальні або з косими зрізами із зовнішнього боку, денця практично не мають утору. У цілому, посуд нагадує форми попередніх періодів, але відрізняється від нього пропорціями, формами вінець та плечиків. Його виготовлено більш примітивно, очевидно, на ручному гончарному крузі. Майже всі горщики оздоблені у верхній частині, на плечиках, чи внизу вінець рядами (від 1 до 5) хвилястих ліній. Рідше зустрічається оздоблення у вигляді прямих паралельних ліній або штампованих квадратів. За нумізматичними матеріалами кераміку з городища можна датувати в межах 60-80-х років XIV ст.

Четверту групу середньовічної кераміки з регіону репрезентує комплекс із Василева, датований молдавською монетою. Він походить із решток житла напівземляного типу, знайденого в обриві корінного берега р.Дністер²¹. У заповненні споруди, разом із численними фрагментами глиняних посудин, трапився гріш молдавського господаря Петра Мушата (1375-1392).

У житлі знайдено уламки посудин (мал.2:II), які представляють горщики темно-сірого кольору, виготовлені з глини, до якої додавали пісок і, переважно, товчений вапняк. Ці посудини значно відрізняються від кераміки із Зеленої Липи. Зокрема, вінця горщиків мають косозрізаний край, відігнуті назовні, з країв вони часто прикрашені насічками. За своєю формою посудини приземкуваті, банкоподібної форми. Їх бічки оздоблені ритованими одинарними, рідше подвійними, хвилястими чи горизонтальними лініями, іноді відтисками гребінчастого штаму. На окремих денцях простежується слабо-виділений утор. За знайденою монетою кераміку можна віднести до кінця XIV–початку XV ст. Вона є наступною фазою в розвитку місцевих гончарних форм.

Огляд кераміки з регіону, датованої нумізматичними матеріалами, дозволяє визначити основні етапи її розвитку впродовж XII–початку XV ст. Це дозволяє розробити хронологічну шкалу її розвитку, яка спирається на чіткі й обґрунтовані дати та дозволяє прослідкувати еволюцію місцевих гончарних комплексів.

Нумізматичні матеріали також дозволяють встановити час побутування глиняних виробів наступних епох. Це тим більш важливо, що розкопки пам'яток XVI–XVII ст.

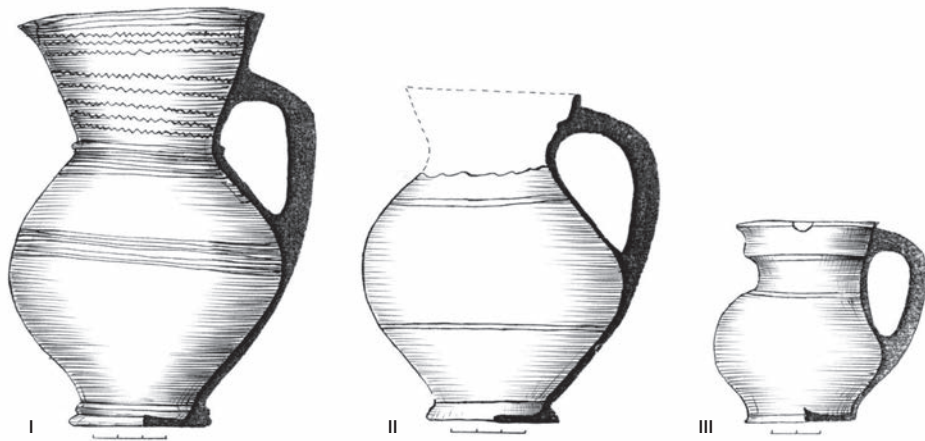

Мал.2.

I. Посуд, датований нумізматичними матеріалами (1360-1370-ті роки). Городище в с. Зелена Липа, Чернівецьчина. 1360-1380-ті роки.

II. Посуд, датований грошем Петра Мушата (1375-1392 роки). Василів, Чернівецьчина. Кінець XIV – початок XV століття.

Глина, гончарний круг, риткування, штампування, теракота. Малюнок Сергія Пивоварова. Публікується вперше

Мал.3. Скарбова середньовічна кераміка з Буковини:

I. Глечик. Глина, гончарний круг, риткування, полива, 16,7х11,8 см. Вербівці, Чернівецьчина.

Друга половина XVI століття. Чернівецький краєзнавчий музей, III група, №5346.

II. Глечик. Глина, гончарний круг, димлення, теракота, 12,2х10,5 см. Кадубівці, Чернівецьчина.

Кінець XVI-початок XVII століття. Чернівецький краєзнавчий музей, III група, №12920.

III. Глечик. Глина, гончарний круг, димлення, теракота, 8,3х7,0 см. Вікно, Чернівецьчина.

1660–1670-ті роки. Заліщицький філіал Тернопільського краєзнавчого музею, книга надходжень №5230.

Малюнок Сергія Пивоварова

на території Буковини практично не проводилися. Водночас, у регіоні зафіксовано велику кількість знахідок пізньосередньовічних гончарних виробів, а відсутність розробленої класифікації призводить до сумарного їх датування «середньовічним», «молдавським» чи «козацьким» часом, що зменшує їх наукову цінність та інформативні можливості.

Для датування посуду важливе значення має скарбова кераміка (глиняні вироби, які слугували місткістю для тезаврування). Попри всю нечисленність цих виробів і їх специфічність (скарби в регіоні переховували в глечиках), вивчення цих посудин дозволяє розпочати роботу з визначення хронології пізньосередньовічного посуду регіону.

На землях Буковини зафіксовано три знахідки монетних тезаврацій, від яких збереглися глиняні місткості. До них відносяться посудини, знайдені в Вербівцях, Кадубівцях та Вікні. Ці посудини зберігаються в фондах Чернівецького обласного краєзнавчого музею (кераміка із Вербівців і Кадубівців)²² та Заліщицького філіалу Тернопільського краєзнавчого музею (глечик із Вікна)²³.

Усі три посудини, в яких знаходилися скарби, представлено однушними опуклободими глечиками. Так, монетний скарб із с.Вербівців знаходився в глечичу, вкритому світло-зеленою поливою (мал.3:I). Його висота становить 16,7 см, діаметр горла – 8 см, діаметр дна – 6,4 см, найбільша ширина тулуба – 11,8 см. У верхній частині

(горловина) оздоблено кривульками, а тулуб покрито смугами з паралельних ліній. Полива неоднорідна; має темно-зелені вкраплення, нерівномірно розміщені на поверхні. Денце посудини без поливи. «Наймолодшою» монетою скарбу, який у ньому знаходився, є литовський півгріш Сигизмунда II Августа (1545-1572), який датується 1566 роком. Отже, час побутування глечиків такого типу відноситься до другої половини XVI ст. Очевидячки, до цього часу слід відносити фрагменти кераміки, вкриті зеленою поливою, які часто трапляються на території археологічних пам'яток регіону.

У зовсім іншій техніці виготовлено глечик із Кадубівського скарбу (мал.3:II). Він тонкостінний, темно-сірого кольору, який отримано завдяки випалюванню посудини у відновлювальній атмосфері. Глечик має висоту 12,2 см, діаметр його дна становить 5,8 см, найбільша ширина тулуба – 10,5 см, верхня частина не збереглася. Посудину оздоблено лише двома подвійними лініями. За «наймолодшою» монетою скарбу, відкарбованою в 1599 році, період використання такої кераміки відноситься до кінця XVI-початку XVII ст.

Третій глечик із с.Вікно найменший за розмірами (мал.3:III). Посудина сірого кольору; висота – 8,3 см, діаметр горла – 5,5 см, дна – 4,5 см, найбільша ширина тулуба – 7 см. У глечика чітко окреслено горло та пипку. «Наймолодша» монета скарбу (левендальдер м.Кампена, 1667) датує посудину 60-70-ми роками XVII ст. Як і попередні гончарні вироби, форма та техніка виготовлення

даної посудини мають відповідники в археологічних матеріалах із регіону.

Скарбовий посуд з Буковини, як і кераміка із закритих комплексів, дозволяють встановити хронологічні періоди існування гончарних виробів певного типу і таким чином точніше визначити час їх побутування.

Використання середньовічних нумізматичних матеріалів, як бачимо, важливе для археологічних досліджень пам'яток Буковини. Монетні знахідки дозволяють значно точніше продатувати археологічні комплекси,

визначають абсолютні дати для цілого ряду предметів матеріальної культури. Особливо ж це важливо для гончарних виробів. Встановлені за допомогою монет дати функціонування археологічних об'єктів і пам'яток дозволяють запобігти неправильним висновкам щодо їх інтерпретації, надають нові можливості для історичних реконструкцій. Подальші дослідження, очевидно, внесуть корективи в дану класифікацію і будуть сприяти більш точному визначенню хронології середньовічних гончарних комплексів Буковини.

- ¹ Потин В.М. Монеты. Клады. Коллекции: Очерки нумизматики. – СПб: Искусство-СТБ, 1993. – С.193-197; Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.146-147.
- ² Мец Н.Д. Датировка лощенной керамики по собранию кладов нумизматического сектора Государственного исторического музея // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – Вып. XXIV. – С.108-115.
- ³ Калинин В.А. Русская кладовая керамика в Эрмитаже // Русская нумизматика XI-XX вв.: Материалы и исследования. – Л.: Аврора, 1979. – С.95-103.
- ⁴ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII-середини XIV ст. – К.: видання Інституту археології НАН України, 1996. – С.22-25.
- ⁵ Петрашенко В.О. Про один керамічний комплекс VIII-IX ст. з Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів: РАС, 1997. – С.158.
- ⁶ Равдина Т.В. Керамика из датированных погребений в курганах Подмосковья // Московская керамика: новые данные по хронологии. – М.: издание Института археологии РАН, 1991. – С.7-13, табл.2-16; Равдина Т.В. Погребения X-XI вв. с монетами на территории Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С.11, 13, 20.
- ⁷ Талис Д.Л. К характеристике византийской керамики IX-X вв. из Херсонеса // Археологический сборник. Труды Государственного исторического музея. – М.: Советская Россия, 1960. – Вып.37. – С.129-130, 139.
- ⁸ Чернов С.З. Новые материалы по хронологии московской керамики второй половины XIII-XV вв. из раскопок в районе древнего Родонежа // Древнерусская керамика. – М.: издание Института археологии РАН, 1992. – С.144-146.
- ⁹ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л.: Наука, 1979. – С.7-9, 13, 32.
- ¹⁰ Mikolajczyk A. Naczynia datowane scarbami monet XIV – XVIII w. na ziemiach Polskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1977. – S.5-8.
- ¹¹ Nohejlova-Pratova E.M. Zaklady numismatiky. – Praha: Academia, 1986. – S.40, 108, 209, 260.
- ¹² Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К.: Наукова думка, 1985. – С.111, 128.
- ¹³ Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхеля. Золотоордынский период. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С.51; Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхеля. Молдавский период. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С.32-37.
- ¹⁴ Въжарова Н.Ж. Славени и прабългари. – София: Изд-во БАН, 1976. – С.416-412.
- ¹⁵ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – С.28, 34, 36.
- ¹⁶ Добровольский И.Г., Потин В.М. Венгерские подражания альморавидским динарам // Труды Государственного Эрмитажа. – Л.: Аврора, 1971. – Т.XII. – С.120-124.
- ¹⁷ Малевская М.В., Раппорт Л.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // Советская археология. – 1970. – №4. – С.123; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – С.28.
- ¹⁸ Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии СССР. – М.: Наука, 1969. – Вып.120. – С.13-14.
- ¹⁹ Пивоваров С.В. Візантійська монета з Чорнівецького городища // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті Литаври, 1999. – Т.3. – С.154-159; Пивоваров С.В. Археологічне дослідження Чорнівецького городища в 1999-2000 рр. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті Литаври, 2001. – Т.1. – С.243-255.
- ²⁰ Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.78-101; Пивоваров С.В. Середньовічні нумізматичні матеріали в археологічних комплексах Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип.173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – С.171-182.
- ²¹ Пивоваров С.В. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 218-219;
- ²² Інвентарні книги експонатів. – III група. – №5346, 12920 // Чернівецький краєзнавчий музей.
- ²³ Археологія. – Книга надходжень. – №5230 // Тернопільський краєзнавчий музей, Заліщицький філіал.

[Одержано 28 грудня 2003]

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ В 2003 РОЦІ

Упродовж третього року розгортання в Україні фундаментальних наукових керамологічних досліджень колектив учених Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України продовжував працювати над комплексною науковою темою «Гончарство України XX–початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи», яка в квітні 2003 року пройшла державну реєстрацію (№0103U001988), та над однойменним конкурсним проектом Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства науки і освіти України (№07.07/00118). Робота спрямовувалася на широкомасштабне дослідження українського гончарства як суттєвого компонента народної культури, важливого

Співробітники Інституту керамології під час відрядження до Києва:

(зліва направо): Микола Гриценко, Олена Щербань, Анатолій Щербань, Олесь Пошивайло, Віктор Міщанин, Світлана Литвиненко, Валентина Троцька, Людмила Овчаренко. Київ. Травень 2003.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Віце-президент Національної академії наук України, академік НАН України Іван Курас під час зустрічі зі співробітниками Інституту керамології. Опішне. Січень 2003. Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

чинника культурної самобутності, засобу етнічної ідентифікації, найбільш масового джерела пізнання етнічної історії українців. З цією метою проводилися керамологічні експедиції до гончарних осередків України, опрацьовувалася спеціальна література, здійснювався пошук матеріалів у архівних, бібліотечних та музейних закладах України, створювалися відео- і фотосюжети про побут гончарів, технологію їх роботи, професійну обрядовість, публікувалися польові й аналітичні матеріали з археології, історії та етнографії гончарства. Зокрема, молодшими науковими співробітниками Людмилою Меткою та Світлоною Литвиненко завершено планові керамолого-лінгвістичні експедиції до провідних осередків традиційного гончарства Донеччини (Діброва, Піскунівка, Слов'янськ) та Дніпропетровщини (Васильківка, Синельникове, Тернівка, Кочеріжки, В'язівка, Новомосковськ). У результаті дослідження детально описано сучасний стан народного гончарства, відтворено історію його розвитку в регіонах упродовж XX ст., встановлено прізвища 71 гончаря, зафіксовано 13 термінів гончарної лексики. Також проведено керамологічні експедиції до гончарних осередків Хмельницької (Кам'янець-Подільський, Зіньків, Адамівка; дослідник Людмила Овчаренко), Черкаської (Умань, Громи, Паланка, Кочержинці, Шарин, Томашівка, Полянецьке; дослідники Олена Щербань та

Співробітники Інституту керамології та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному під час спільної керамологічної експедиції по гончарних осередках Полтавщини: (зліва направо) Світлана Литвиненко, Тетяна Заїка, Валентина Троцька, Оксана Ликова.

Черевки, Миргородщина. 2003.

Фото Олександра Бабенка.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Відомий гончар Іван Бібік розповідає про особливості побуту оleshнянських гончарів учасникам спільної керамологічної експедиції Інституту керамології та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному: (зліва направо) Іван Бібік, Михайло Коротя, Валентина Троцька, Наталя Злидар. Олешня, Чернігівщина. 2003. Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Анатолій Щербань), Чернігівської (Чернігів, Олешня; дослідники Людмила Овчаренко та Валентина Троцька), Полтавської (Попівка, Хомутець, Великі Сорочинці, Черевки, Зуївці, Скиданки Миргородського району; Білики Кобеляцького району; Шишаки, Яреськи Шишацького району; Устивиця Великобагачанського району;

Постав-Муки, Городище Чорнухинського району; Сенча, Опішне Зіньківського району; дослідники – Анатолій Гейко, Оксана Коваленко, Світлана Литвиненко та Олена Щербань), Івано-Франківської (Косів, Коломия; дослідник Людмила Овчаренко), Вінницької (Бубнівка, Жорнище; дослідник Людмила Овчаренко) областей та

Запоріжжя (дослідник Олена Щербань), під час яких обстежено 31 осередок гончарства, зроблено унікальні аудіозаписи гончарської термінології (більше 1800 термінів), спогадів гончарів; зафотографовано сучасний побут гончарів, процес виготовлення глиняних виробів (більше 1100 фотографій); зібрано матеріали про гончарські роди, встановлено прізвища 280 гончарів; віднайдено більше 470 рідкісних гончарних виробів XIX–XX ст. (миски, макітри, глечики, двійнята, пасківники, горщики, тикви тощо), інструменти гончарів, гончарний круг, зернотерки, жорна; зібрано близько 60 давніх фотографій. Усі матеріали передано до Центру досліджень українського гончарства та Національного

керамологічних досліджень цілий пласт архівних матеріалів, надзвичайно суттєвих для вивчення історії гончарних центрів України, визначення загальнонаціональних та регіональних закономірностей їх розвитку, з'ясування історії виникнення й функціонування гончарних навчальних закладів України. Національному архіву українського гончарства передано ксерокопії більше 2000 аркушів рідкісних документів, публікацій. Опрацьовано фондові колекції кераміки Слов'янського краєзнавчого музею, Донецького обласного краєзнавчого музею, Донецького художнього музею, Полтавського краєзнавчого музею, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та

Керамолог Людмила Метка (ліворуч) записує спогади Ганни Заїченко — дочки гончаря Григорія Заїченка. Піскунівка, Донеччина. 2003. Фото Світлани Литвиненко. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

В експедиціях для отримання масових матеріалів застосовувалися методи безпосереднього спостереження з використанням маршрутних і кушових, вибірових і суцільних обстежень. При цьому важлива роль відводилася опитуванню, у тому числі анкетуванню, інтерв'ю, відеозйомці за спеціально розробленими етнографічною та лінгвістичною гончарними програмами. На основі зібраних матеріалів продовжено картографування явищ гончарської культури.

Архівні експедиції до Дніпропетровська, Донецька, Полтави, Миргорода, Харкова, Чернігова відкрили для

Покуття імені Кобринського та його Косівського відділу, Національного історико-архітектурного музею-заповідника «Кам'янець», Новоселівського музею гончарного мистецтва братів Герасименків, Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського, Національного музею-заповідника «Чернігів Стародавній», Миргородського керамічного технікуму імені Миколи Гоголя.

Найбільш масовим матеріалом археологічних досліджень є кераміка, яка досить часто постає єдиним джерелом вивчення етнічної історії, архаїчних особливостей народної культури. Збережені до сьогодні релікти давніх часів у звичаях, обрядовості, технологічних при-

Учений секретар Інституту керамології Людмила Овчаренко та інженер Аудіовізуальної студії українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Наталія Злидар проводять відеозйомку горна Косівського художньо-виробничого комбінату. Косів, Івано-Франківщина. 18.09.2003. Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

йомах роботи гончарів у поєднанні з дослідженнями пережитків давньої звичаєвості дозволяють реконструювати етнічну історію давніх народів.

Співробітниками Інституту керамології проведено археологічні розвідки та розкопки, в результаті яких відкрито нову пам'ятку черняхівської культури (IV ст. до н. е.); знайдено різноманітні археологічні матеріали (фрагменти кераміки черняхівської культури, скіфського часу та часів Київської Русі; кружала, гудзико-подібні вироби); вперше на околицях Опішного розкопано гончарне горно для випалювання іграшок (кінець 1910-х–початок 1920-х років); зібрано велику колекцію фрагментів глиняних іграшок, виготовлених у гіпсових формах (більше 20 типів).

У палеокерамологічній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному проведено дослідження з відтворення процесів виготовлення:

- конусів-важків до ткацького верстата;
- кружал; виготовлено кружала різних типів і варіантів, встановлено залежність їх форми від технології виготовлення; визначено, що склад формувальної маси та спосіб випалювання мало впливають на форму кружал;
- посуду скіфського часу (черпаків, горщиків, кубкоподібних посудин) з різної формувальної маси, з різними елементами декорування;
- форм горщиків X–XIII ст. за допомогою реконструйованого ручного гончарного круга;
- люльок за моделями та реконструйованою технологією XVII–XVIII ст.: на гончарному крузі і в гіпсовій формі;
- кахель та відбитків їх дерев'яних форм на глині.

Також проводилися експерименти з:

- визначення температури випалювання давньої кераміки; досліджено близько 100 фрагментів глиняного посуду, кружал та люльок;
- визначення впливу високих температур на фрагменти глиняного посуду скіфського часу та черняхівської культури;
- застосування оброблених стінок посуду та кам'яних лощиків для обробки глиняних поверхонь;
- перевірки виготовленого експериментального посуду на водонепроникність;
- порівняльного випалювання експериментально виготовлених виробів в умовах муфельної печі та у відкритому вогнищі.

Вчені-керамологи академічної установи продовжували дослідження окремих керамологічних тем, зокрема:

- ▣ Гончарство Слобожанщини XIX–XX століть;
- ▣ Прядіння і ткацтво у племен Лівобережного Лісостепу України VIII–початку III ст. до н. е. (за керамічними матеріалами);
- ▣ Гончарство Лівобережної України X–XIII століть;
- ▣ Малі осередки гончарства Опішненського гончарного регіону XVIII–XX століть (історія, етнографія, персоналії);
- ▣ Динаміка української народної гончарської лексики (Полтавщина, Слобожанщина);
- ▣ Гончарні навчальні заклади Опішного кінця XIX–XX століть та їх роль у збереженні і розвитку мистецьких традицій визначного центру народної художньої культури України (історичний досвід і перспективи);

☐ Професійна освіта в гончарстві України (друга половина XIX–перша половина XX століття);

Започатковано дослідження нових керамологічних тем:

☐ Термінологіка гончарів – джерело вивчення еволюції гончарства України;

☐ Жінка в гончарстві України;

☐ Глина і глиняні вироби в народній медицині, замовляннях і ворожінні, магичній практиці українців;

☐ Гончарська столиця України: особливості розвитку гончарства від найдавніших часів до XXI століття;

☐ Оздоблення глиняних виробів на території України (еволюція, функції, особливості);

☐ Гончарство і харчування людини;

☐ Гончарські інструменти в Україні (еволюція, регіональні особливості);

☐ Етнокультурні процеси в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі наприкінці доби бронзи – за доби раннього заліза (за матеріалами гончарства);

☐ Етнокультурна ситуація в Лівобережно-Дніпровському Лісостепу середнього етапу доби бронзи (за матеріалами гончарства);

☐ Гончарство і етнічний світогляд XVIII–XX століть;

☐ Діяльність земського самоврядування Полтавщини в справі вивчення, розвитку й популяризації гончарного промислу (1865–1919);

☐ Феномен гончарства у світовій культурі (космогонія, міфологія, семантика, семіотика, філософія);

☐ Історична топографія Полтави XVII–XVIII століть;

☐ Ліплений посуд скіфського часу племен Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя;

☐ Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).

Продовжувалися наукові, творчі зв'язки з одним із найбільших районів гончарного виробництва Бельгії – провінцією Ено, а також співпраця в галузі керамології з Львівською академією мистецтв, Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут», Харківською державною академією культури,

Молодші наукові співробітники Інституту керамології – Анатолій Щербань та Олена Щербань – біля виробів, зібраних ними під час польової керамологічної експедиції на Черкащині. Опішне. 2003. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Молодші наукові співробітники Інституту керамології
Валентина Троцька, Анатолій Гейко та Анатолій
Щербань проводять експерименти з випалювання
гончарних виробів. Опішне. Жовтень 2003.
Фото Олеся Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського гончарства
в Опішному, Національний архів українського гончарства

Львівським коледжем декоративного та ужиткового мистецтва імені Івана Труша. Укладено угоду про співпрацю з Миргородським керамічним технікумом імені Миколи Гоголя, Косівським інститутом прикладного та декоративного мистецтва, Інститутом археології НАН України та Харківським національним університетом імені Василя Каразіна.

Інститут керамології виступив співорганізатором проведення круглого столу «Земський дім і сучасні проблеми унікальних пам'яток архітектури (з нагоди 130-річчя від дня народження Василя Кричевського)» (Полтава-Опішне, 20-21 травня 2003 року). Вчені-керамологи взяли участь у 14 міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних, науково-практичних конференціях, читаннях, семінарах. Ними опубліковано 54 статті в наукових періодиці та збірках.

Співробітники Інституту надавали консультативну допомогу в створенні Музею гончарства Буковини в с.Коболчин Чернівецької області (ініціатор проекту — Іван Гончар); готували відгуки на дисертаційні роботи вчених України та Росії.

Директора Інституту керамології Олесь Пошивайло було включено до складу Громадської ради з питань духовності та культури при Комітеті з питань культури і духовності Верховної ради України.

Періодичним друкованим органом Інституту керамології в 2003 році був національний науковий «Український керамологічний журнал» (побачили світ №1 і №2-4 по 15,48 авт. арк.).

Готувалися до видання: національний науковий щорічник «Українська керамологія» (кн.3); національний науковий щорічник «Бібліографія українського гончарства» (вип.4).

Продовжувалася робота науковців над підготовкою до опублікування творчої спадщини Олександри Селюченко в 5-ти книгах під назвою «Трагедія одинокі творчості» та трилогії «Таїна правічного мовчання глини: феномен гончарства в красному письменстві України».

З метою підготовки висококваліфікованих наукових кадрів 1 працівник Інституту керамології 2003 року поступив до заочної аспірантури Інституту народознавства НАН України.

Аудіовізуальною студією українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному за участю науковців Інституту фіксувалися найголовніші події в Україні, пов'язані з керамікою та гончарством: персональні виставки художників-керамістів; виставки кераміки різних регіонів України. На основі матеріалів, відзнятих у Києві, Львові, Косові, Коломиї, Кам'янець-Подільському та в сільських гончарних осередках Полтавщини, Івано-Франківщини, Чернігівщини, Черкащини, Вінниччини, монтувалися окремі тематичні керамологічні сюжети.

Надано допомогу Національному архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному в опрацюванні писемних та аудіовізуальних матеріалів, упорядкуванні негатеки та фототеки (більше 2000 одиниць збереження); сформовано більше 40 фотоальбомів. Архів поповнився новими керамологічними матеріалами: ксерокопіями статей та архівних документів, науковими звітами, відеофільмами з різноманітних питань розвитку давнього і сучасного гончарства.

© **Олесь Пошивайло**, доктор історичних наук

© **Людмила Овчаренко**, керамолог

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України)

[Одержано 30 грудня 2003]

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ В 2003 РОЦІ

Уже 17 років в Опішному функціонує унікальний на теренах України Національний центр дослідження, збереження й популяризації гончарної спадщини українців. За цей час він пройшов складний шлях становлення від провінційного Музею гончарства до Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Кожен рік діяльність вносив щось нове в розбудову музею-заповідника. Достатньо виповеним подіями був і 2003-й рік.

Упродовж року науковці Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (далі – НМЗУГ) спільно з вченими Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України проводили польові експедиції до колишніх і сучасних гончарних осередків Донеччини, Чернігівщини (Олешня, Олександрівка), Черкащини (Уманський район) і Полтавщини (Миргородський, Лохвицький, Шишацький, Великобагачанський і Чорнухинський райони). Польові матеріали також збиралися в гончарних осередках Івано-Франківщини (Косів, Коломия) та Вінниччини (Бубнівка). У результаті проведеної роботи значно поповнилися колекції НМЗУГ керамікою XX століття та гончарними інструментами (гончарні круги, ножики, струги, дротики тощо). Описано історію розвитку гончарства в різних осередках, технологію, способи оздоблення та основні форми гончарних виробів, професійну термінологію, побут гончарів. Встановлено прізвища живих і померлих гончарів XX ст. в обстежених осередках. Проведено відеозйомку процесів виготовлення гончарних виробів, цікавих моментів спілкування з гончарями; здійснено аудіозаписи спогадів гончарів і членів їхніх родин. Сфотографовано красюди гончарних осередків, моменти процесу виготовлення виробів, гончарні інструменти та вироби майстрів, самих гончарів з близькими їм людьми. Усі віднайдені матеріали передано до Центру досліджень українського гончарства та Національного архіву українського гончарства. Загалом же колекція кераміки НМЗУГ впродовж

року збагатилася 2374 виробами, які становлять історичну й мистецьку цінність для нашої Держави.

2003-го року значно змінилося подвір'я музею-заповідника – воно поповнилося монументальними скульптурами, виготовленими під час національних симпозіумів гончарства, які доти зберігалися на території Колегіуму мистецтв у Опішному. Тепер відвідувачі музею-заповідника можуть бачити майже всю колекцію монументальної глиняної скульптури в одному місці – на подвір'ї НМЗУГ, де створено Національну галерею монументальної кераміки.

Значно поповнився Національний архів українського гончарства. Усі матеріали, зібрані під час польових керамологічних експедицій, передано до його фондів. У тому числі близько 2000 фотографій та їх негативів, відзнятих упродовж 2003 року і пов'язаних з визначними подіями в гончарному житті музею-заповідника та України. До архіву передано також унікальні аудіо-записи, зроблені під час польових експедицій та відеофільми про гончарні події в Україні 2003 року.

Завдяки зусиллям працівників іншого важливого наукового, інформаційно-пошукового підрозділу музею-заповідника – Гончарської книгозбірні України – значно поповнився книжково-журнальний фонд (1473 видання). Працівники книгозбірні впродовж року влаштовували виставки нових надходжень, продовжували формування тематичної картотеки «Гончарство», що допомагає орієнтуватися в усьому багатстві фонду книгозбірні; готували матеріали до унікального в межах України національного наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства». Протягом року до книгозбірні надійшли видання з обмінних фондів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, Державної історичної бібліотеки України, Національної парламентської бібліотеки України, Харківської державної наукової бібліотеки імені Володимира Короленка, бібліотеки Харківського національного університету імені Василя

Каразіна, бібліотеки Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Плідно працювали співробітники Сектора виставок. З-поміж виставок 2003 року в Мистецькій галереї Центру розвитку духовної культури особливо запам'яталися відвідувачам такі:

- «Опішенське диво»: з 23.03.2003, експонувалися гончарні твори старих і молодих опішенських гончарів та майстрів мальовки; портрети відомих мистців-гончарів; представлені роботи висвітлювали розвиток промислу від 1910-х років до наших днів;

- «Сторінки творчості»: з 10.06.2003, експонувалися роботи учнів 10 класу «Колегіуму мистецтв у Опішному»

- живопис, графіка, декоративна скульптура;

- персональна виставка живопису члена Національної спілки художників України, заслуженого художника України, лауреата Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка, доцента Павла Волика; з 11.10.2003.

Музей-заповідник успішно представив свої досяг-

нення в рамках творчого звіту майстрів мистецтв та художніх колективів Полтавщини в Національному палаці «Україна» (Київ, 28.11.2003).

Працівники НМЗУГ, передовсім співробітники Сектора популяризації гончарської спадщини, туризму та екскурсій, підготували до друку серію науково-популярних статей, присвячених культурному життю Опішного, українському гончарству, окремим гончарним осередкам і художникам-керамістам нашої країни. Загалом на сторінках всеукраїнської і регіональної періодики побачили світ більше 40 їхніх статей гончарної тематики. На хвилях місцевого, районного, обласного та республіканського радіо прозвучало більше 50 повідомлень про діяльність НМЗУГ в Опішному, Центру розвитку духовної культури та Колегіуму мистецтв.

Майстер науково-дослідного відділу археологічної кераміки Олена Мороховець взяла участь у Всеукраїнському конкурсі української народної іграшки (15.05-15.11.2003). За представлену зооморфну скульптуру та монетку вона виборола Друге місце.

Співробітники Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному — Анатолій Гейко, Оксана Коваленко, Світлана Литвиненко, Олександр Бабенко, Наталя Злидар — під час керамологічної експедиції гончарними осередками Полтавщини. Постав-Мука, Чорнухинський район. Жовтень 2003. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Інженер Аудіовізуальної студії українського гончарства Наталя Злидар фіксує на відеоплівку технологію роботи гончаря Миколи Кобзаря.
Олешня, Чернігівщина.
Липень 2003.
Фото Валентини Троцької.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Майстри науково-дослідного відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Олена Мороховець (ліворуч) та Ірина Мирко біля власних творів на відкритій виставці «Опішенське диво». Опішне, Полтавщина. Березень 2003.
Фото Олесь Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Співробітники музею-заповідника провели сотні екскурсій для організованих груп туристів та поодиноких відвідувачів з різних регіонів України та з-за кордону. 2003-го року НМЗУГ відвідали майже вдвічі більше наших співвітчизників, аніж минулого року. Екскурсійна програма музею-заповідника наприкінці року поповнилася новими маршрутами: «Визначні пам'ятки археології довкола Опішного» та «Опішне – гончарська столиця України (гончарні пам'ятки, садиби й куточки Опішного)».

До музею, як і раніше, постійно приїжджали вчені, художники-керамісти, гончарі, учні і студенти художніх шкіл, мистецьких вузів, співробітники музеїв, щоб ознайомитися з фондovими збірками, книжковими та архівними колекціями. Влітку на базі закладу було організовано музейно-етнографічну практику студентів-культурологів Харківської державної академії культури.

Продовжувалося впорядкування Меморіального музею-садиби гончарівни Олександри Селюченко та Меморіального музею-садиби гончарської родини Пошивайлів.

Тривала реставрація окремих творів кераміки. У травні 2003 року реставратори музею-заповідника були учасниками IV Між-

народної науково-практичної конференції «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах...».

Співробітники Аудіовізуальної студії українського гончарства НМЗУГ впродовж року відзняли багато документальних матеріалів, пов'язаних з гончарством, у тому числі про наукову конференцію, присвячену 110-річчю відкриття трипільської культури (м.Київ); про побут та технологію роботи гончарів у різних гончарних осередках України (Полтавщина, Чернігівщина, Черкащина, Львів, Івано-Франківщина, Вінниччина).

Як і в попередні роки, стабільно функціонувало музейне видавництво «Українське Народознавство», готуючи до видання книги, щорічники і журнали з проблем українського гончарства. У 2003 році, завдяки зусиллям працівників видавництва, науковців НМЗУГ та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, побачив світ «Український керамологічний журнал» (№1, №2-4). Доробок видавництва було представлено на III Київській міжнародній спеціалізованій виставці-ярмарку «Книжковий сад – 2003», XVI Московській міжнародній книжковій виставці-ярмарку в рамках єдиного Національного стенду України «Українська книга нової доби».

2003-й рік лише в одному видавстві вкрай складним і напруженим – музей-заповідник «передався» у державну власність з віднесенням до сфери управління Міністерства культури і мистецтв України. Це було викликано нормою ст.87 Бюджетного кодексу України, відповідно до якої фінансування музеїв та заповідників національного значення віднесено до видатків, що здійснюються з Державного бюджету України (доти музей-заповідник фінансувався за кошти обласного бюджету).

Окрім того, що діяльність закладу впродовж 4-х місяців не фінансувалася, ще й було зруйновано унікальну структуру музею-заповідника з художньою школою-інтернатом у його складі. Сформований упродовж десятиліття цілісний майновий комплекс закладу не мав аналогів не тільки на теренах України, а й на європейських обшарах. Він якнайповніше відповідав потребам збереження, наукового вивчення й популяризації гончарської спадщини України. Перебування в структурі музейного закладу школи, в якій діти поглиблено опановували художню культуру України, передовсім гончарство, цілком відповідало специфіці Національного музею-заповідника українського гончарства й знаходженню його в провідному гончарному центрі України. Це виняткове явище справило позитивний вплив на утвердження й подальший мистецький роз-

Бібліотекар Гончарної Книгозбірні України Оксана Андрушенко популяризує керамологічні та етнологічні видання видавництва «Українське Народознавство» на Національному Сорочинському ярмарку. Великі Сорочинці, Полтавщина. Серпень 2003. Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

виток гончарської столиці, на відновлення механізму успадкування давніх традицій наймолодшими поколіннями опішненців, опанування мистецтвом гончаротворення дітьми й підлітками інших населених пунктів.

Провідну роль у процесі знищення унікальної музейної структури відіграло Міністерство фінансів України, абсолютно байдуже як до українського музейництва, так і до шкільництва. Саме воно нав'язувало думку Міністерству культури і мистецтв України про те, що школа має залишитися в обласній комунальній власності, вийшовши зі структури музею-заповідника, і не передбачило її фінансування за кошти Державного бюджету.

24 лютого 2003 року Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження №84-р «Про передачу цілісного майнового комплексу Національного музею-заповідника українського гончарства у державну власність». Відповідно до нього весь заклад, разом із Колегіумом, мав перейти

в державну власність і в підпорядкування Мінкультури. Проте останнє відомство, в Рік культури в Україні, категорично відмовилося приймати Колегіум, підтримавши мінфінівське гасло зруйнування унікальної структури музею-заповідника. Листом від 09.04.2003 року №12-2166/17 на ім'я голови Полтавської облдержадміністрації Мінкультури просило доручити Управлінню культури «здійснити необхідні заходи щодо виведення школи-інтернату із структури заповідника, розробити її статут у відповідності з чинним законодавством про освіту, передбачивши підпорядкування цього навчального закладу Управлінню культури». Такі дії суперечили розпорядженню Кабміну й могли призвести до втрати навчальним закладом мистецької специфіки, а можливо, й до його ліквідації.

З метою продовження науково-дослідних, культурно-освітніх і навчально-виховних програм, започаткованих музеєм-заповідником, Полтавська облдержадміністрація та обласна рада просили Мінкультури хоча б передбачити в статутах музею-заповідника та школи-інтернату співпрацю закладів у проведенні наукових, мистецьких, навчально-виховних та інших заходів. На жаль, і це прохання було проігноровано, що заклало основу для майбутнього відчуження навчального закладу від музейного. 3 квітня 2003 року Мінкультури наказом №186 затвердило нову редакцію статуту Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, де вже не згадувався Колегіум.

Проте боротьба за збереження навчального закладу ще тривала до кінця року. Ситуація, що склалася навколо музею-заповідника та його Колегіуму двічі була предметом обговорення на засіданнях Комітету з питань культури і духовності Верховної ради України (14 травня та 17 червня). На них приймалися рішення, які зобов'язували Мінкультури виконати розпорядження Кабінету Міністрів України й прийняти до свого підпорядкування Колегіум. Голова Комітету Лесь Танюк висловлював готовність внести поправку до чинного закону України «Про загальну середню освіту», який би дозволяв зберегти створений в Опішному комплекс «Музей-Колегіум». У листі від 19 травня 2003-го року на ім'я Прем'єр-міністра України Віктора Януковича він писав: «Проблема, на жаль, стара. Органи виконавчої влади, зокрема в цьому випадку Міністерство культури і мистецтв України, Міністерство фінансів України, намагаються «підігнати» справді унікальний, інноваційний, мабуть єдиний музей-заповідник, який за часи економічної кризи зміг розвиватися, а не жити... до старих стандартів і схем. При передачі Музею-заповідника на баланс Міністерства культури і мистецтв України виникла, очевидно штучно створена, проблема поділу цілісного майнового комплексу музею-

заповідника на музей, що фінансуватиметься з Державного бюджету і підпорядковуватиметься Мінкультури, і загальноосвітню школу-колегіум, яка перейде на баланс місцевої влади і забезпечуватиметься за рахунок коштів місцевого бюджету... Комітет 14 травня ц.р. розглянув проблему і вирішив рекомендувати Кабінету Міністрів України, зокрема Мінкультури і Мінфіну, забезпечити передачу цілісного майнового комплексу, як це й передбачено розпорядженням КМУ; внести на розгляд Верховної Ради України відповідні проекти законодавчих актів про внесення змін і доповнень до існуючих законів, щоб така цілісна передача музею-заповідника не суперечила чинному законодавству. Комітет зі свого боку сприятиме якнайшвидшому їх схваленню Верховною Радою України... Законодавство, рішення виконавчої влади не повинні ставати на заваді прогресивним формам культурницьких закладів та установ». На жаль, Мінкультури проігнорувало й цю пропозицію.

Наприкінці квітня відновилося фінансування музею-заповідника, а натомість майже на три місяці було повністю припинено фінансування навчального закладу. Будь-якими засобами державні органи намагалися примусити місцеву владу вилучити Колегіум зі структури музею-заповідника. Нарешті, 08.07.2003 року, за погодженням з Мінкультури, голова Полтавської облдержадміністрації прийняв розпорядження №201 «Про створення Спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішні», згідно з яким Колегіум виведено зі структури музею-заповідника з наданням прав юридичної особи. Почалося самостійне життя навчального закладу, який тільки наприкінці 2003-го року, завдячуючи принциповій позиції міністра культури Юрія Богущького, за підтримки голови Полтавської обласної ради Володимира Гришка, все ж таки було передано в державну власність з підпорядкуванням Мінкультури. Унікальна структура Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, яка доказала спроможність бути потужним джерелом формування національного художнього мислення, ефективно протидіяти етнорівневоючому суспільним тенденціям і ефективно творити сучасні традиції гончаротворення, виявилася непотрібною Україні зразка 2003-го року. Суспільство отримало ще одне свідчення системної кризи в суспільно-політичному та духовному житті Держави.

© Оксана Ликова, керамолог

© Олесь Пошивайло, доктор історичних наук

(Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

[Одержано 17 січня 2004]

РОЗКАЖІТЬ ОНУКУ, ...ЯК НЕ ТРЕБА ПИСАТИ!

Цією публікацією хочу звернути увагу керамологів, а також педагогів, передовсім учителів загальноосвітніх шкіл, викладачів університетів на численні помилки й неточності, хибні уявлення, які подаються авторами найрізноманітніших методичних розробок, статей і повідомлень. Останнім часом їх особливо ясно друкують педагогічні видання України. Помилки поступово накопичуються, оскільки автори публікацій нерідко запозичають матеріали один в одного. Таким чином **формується фальсифікований фон уявлень і вчителів, викладачів, і їх учнів, студентів про особливості народної культури українців та її творців.**

Спершу подам два приклади на основі публікацій у популярній освітянській газеті-журналі **«Розкажіть онуку»** (мал.1). В методичній розробці «Сузір'я талантів: День мистецтв в дитячому садку. Свято для старших дошкільників» [1] є невеликий фрагмент тексту, присвячений декоративно-ужитковому мистецтву. Гарне діло роблять вихователі, долучаючи дітей до скарбів народного мистецтва. Проте робити це слід більш відповідально, щоб до текстів, які завчаються наймолодшими поколіннями громадян держави, не потрапляли прикрі помилки, які виявляють недостатнє знання самими дорослими основ народної культури. Так, автор тексту зазначає, що для монтажу використано уривки з віршів **Анатолія Листопада**. Насправді ж такого поета немає, а є прекрасна краснодонська поетеса **Антоніна Листопад**, як немає й містечка **Петріківка** [1, с.26] на Дніпропетровщині – є славетна **Петриківка**. Напевне, це недогляд і редакторів, які готують матеріали до опублікування й мали б звірити невідомі їм топоніми, омоніми за словниками, довідниками.

У іншому номері газети-журналу **«Розкажіть онуку»**, вихователь Н.Ф.Пашкова з Києва, у матеріалі до бесіди «Історичні витоки народної іграшки» [4], як можна гадати з її назви – мала б розповісти про походження й історичні форми народної глиняної пластики (мал.2). Насправді ж, половину методичної розробки присвячено виключно гончарству Опішного та технології роботи тамтешніх гончарів, без будь-якого зв'язку з титульною темою.

На початку мовиться, що Опішня – це село, хоча годилося б розповісти вчителям, що це досить таки великий населений пункт, колись містечко, районний центр, а нині – селище. Автор розповідає, що місцева глина «найкраща для ліплення»; що мальовнича місцевість «сприяла розвитку декоративного розпису по виліпленому посуду», а «посуд ліплять руками з глини на гончарному кружі». Прочитавши таке, скла-

Мал.1.

Мал.2.

дається враження, що опішненські гончарі й на початку ХХІ століття не формують глиняні вироби за кругом, а й донині ліплять його тільки вручну, як це й досі можна спостерігати в деяких регіонах Росії.

Вихователь Н.Ф.Пашкова стверджує, що для опішненської гончарної мальовки прикметні образи фантастичних звірів, а «після закінчення формування поверхні виробу зглажується за допомогою вологої губки або гуми», чого в дійсності ніколи

не було. Слобідську Україну названо «Слабожанщиною», Зінківський повіт – «Віннівським», гончарний осередок – «осередом», ангоби – «алгобами», муфельні печі – «міфельними»; посуд не сушать, а «*підсушують*» і «*обсушують*», і не випалюють, а «*обпикають*»; двічі випалений посуд, виявляється, називають не полив'яним, а «*паливаням*».

З посиланням на дані статистичного бюро Полтавського губернского земства стверджується, немовби «на початку *нинішнього століття*» в трьох повітах губернії працювали близько тисячі гончарів. Проте на початку саме «*нинішнього століття*», тобто ХХІ, уже немає ні земства, ні названої кількості гончарів.

І насамкінець: якщо вчителі-читачі журналу вдивляться в малюнки, якими супроводжується стаття, вони отримають чергову порцію фальсифікату, а в їхній уяві традиційна українська глиняна іграшка асоціюватиметься з ведмедиком «Вінні-Пухом» та дерев'яною токарною пташкою, якими проілюстровано «матеріал для бесіди» (див. мал.2).

Подібних спотворених відомостей, які стосуються українського гончарства, є чимало в регіональній періодиці. Так, у одному з випусків вісника громадських організацій Сумської області «Сходина» опубліковано статтю Людмили Федевич «Не святі ж горшки ліплять! (Роменські замальовки)» [5], у якій мова йде про досягнення гончарів містечка Глинськ Роменського району та важливість збереження гончарської спадщини (мал.3). Матеріал проілюстровано чотирма фотографіями. На трьох із них зображено гончарні вироби початку ХХ століття, а підписи до них стверджують, що це вироби Глинської керамічної школи з колекції Зінов'євих та Роменського краєзнавчого музею. На жаль, **вірити анотаціям не можна**, оскільки на фото вироби Глинської школи стоять уперемішку з творами опішненських гончарів, ймовірно, Федора Чирвенка, Івана Гладиревського або Василя Поросного. З цього факту **можна напевно стверджувати про відсутність наукового атрибутування творів народного гончарства не лише в приватних колекціях, а й у музеях комунальної власності, співробітники яких не мають необхідної керамологічної підготовки для фахової експертизи кераміки.**

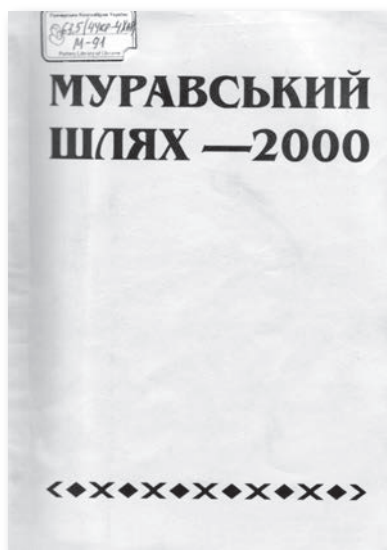

Дещо іншого характеру спотворення на керамологічні теми знаходимо у виданні, яке претендує називатися «*науково-практичною збіркою*» [2, с.3]. Мова йде про книгу «*Муравський шлях – 2000*» [2], підготовлену до видання Харківським обласним центром народної творчості (мал.4). В анотації до книги, як і в її підназві, наголошується на тому, що до збірника ввійшли матеріали «*комплексної фольклорно-етнографічної експедиції, проведеної науковцями Харківського обласного центру народної творчості*» [2, с.2]. Проте, як з'ясується далі за змістом книги, серед авторів немає жодного науковця – співробітника згаданого Центру; натомість є провідний методист Центру; викладач кафедри історичних дисциплін Харківського педагогічного університету імені Григорія Сковороди; художній керівник дитячого фольклорно-етнографічного гурту «Вербиченька» з Нової Водолаги. Окрім цього, виявляється, не було й «*комплексної фольклорно-етнографічної експедиції*» як такої, оскільки поданий у

Мал.3.

Мал.4.

книзі опис весілля в с.Клюшниківці Миргородського району Полтавської області, зроблено Г.В.Лук'янець впродовж 1989-1992 років; розвідку про гончарство написано М.П.Масловим не за польовими матеріалами, а за друкованими виданнями та архівними документами; а сценарії дитячих свят написано О.В.Коваль за друкованими текстами та фольклорними матеріалами 1990-х років. Власне, майже половину харківського «наукового» «фольклорно-ентографічного видання» (саме так – «ентографічного» – зазначено на останній, 152-й сторінці книги) займають сценарії «розважально-пізнавальних програм» [2, с.77]. Можна гадати, що у тому числі й вони, за висновком упорядників «дають нове уявлення про основні закономірності й особливості розвитку народної творчості в Україні» [2, с.3]!!!

Історії розвитку гончарства на Харківщині присвятив свою розвідку кандидат історичних наук Микола Маслов. На початку він стверджує, немовби «в духовному житті українців дедалі більшого значення набуває діяльність центрів народної творчості» [3, с.65], з чим не можна погодитися: за останні десять років ще існуючі обласні центри народної творчості фактично згорнули свою колишню різновекторну діяльність, спря-

мовану на підтримку й популяризацію народної творчості і їх нинішній вплив на фольклорну, народно-мистецьку творчість у регіонах здебільшого має формальний характер.

Микола Маслов виділяє п'ять типологічних груп глиняних виробів: «посуд різноманітного призначення», «предмети для обладнання житла», «дитячі іграшки», «люльки для паління», «ритуально-сакральні предмети». Такий поділ позбавлений наукового підходу й засвідчує незнання автором існуючих класифікаційних схем, загальноновизнаних у керамології, археології, мистецтвознавстві. Зокрема, віднесення до «предметів обладнання житла» ваз, статуеток свідчить про те, що всі речі першої групи («посуд різноманітного призначення») теж є водночас і «предметами обладнання житла». Серед типових речей кожної групи автор називає з-поміж іншого «рамки для дзеркал», «свічки, хрести, ікони» [3, с.65], а також «прикраси» [3, с.68], чого традиційне гончарство Харківщини ніколи не знало. Та й як можна з глини виготовити свічку?!!

- Викликають подивування «самобутні» твердження автора про:
- «гончарство як найбільш стародавній промисел в Україні» [3, с.65];
 - необхідність «більш глибокого і повільного дослідження процесів становлення і розвитку гончарства на Слобожанщині» [3, с.65];
 - «функціональна роль гончарства на Слобожанщині полягала у виготовленні з обпаленої глини гончарних виробів» [3, с.65];
 - виготовлення кераміки «вимагало міцних трудових навичок» [3, с.66];
 - в експозиціях музею «можна побачити елементи ліпної кераміки» [3, с.66];
 - «з середини IV тис. до н. е. гончарний промисел остаточно став одним з головних занять населення регіону» [3, с.66];
 - «широко відкриті гостроверхі горшечки» [3, с.66];
 - «відносно великі міста» на території Слобідського краю в VII-X століттях [3, с.66];
 - «навала військ Тимура в 1395-1396 рр., а пізніше міжусобиця в самій Золотій Орді» призвели до «втрати багатьох технологічних прийомів та секретів» у гончарстві [3, с.66];
 - «гончарний посуд у побуті слобідського населення» в XVII столітті «став повсюдно займати важливе місце серед предметів домашнього вжитку» [3, с.67];
 - «місцеві глини мали самий широкий спектр природних барвників – від білої, кремової, вохристої до червоної, коричневої і темно-сірої» [3, с.67];
 - для зберігання висушеного посуду «в деяких місцевостях... робилося особливе приміщення під піччю, яка будувалася тут на стовпах, а під нею викопувалася яма» [3, с.70];
 - «горно для випалу глиняних заготовок» [3, с.70];
 - «нововодолазькі гончарі виробляли найрізноманітніші керамічні товари не тільки для місцевого, але й для загальноросійського ринку» [3, с.73-74];
 - «головна соціальна база гончарства – вільне селянство» [3, с.74].

Автор стверджує про існування в IV тис. до н. е. виготовлення глиняних виробів в організаційній формі «гончарного промислу», у середині XI століття – «традиційного промислу», а в XVII столітті «народного промислу» [3, с.66, 67], що не відповідає дійсності; насправді ж вести мову про промисел можемо лише з XIX століття.

Далі Микола Маслов переконує читачів, немовби «за масштабністю гончарних промислів і за чисельністю зайнятого в них населення Харківська губернія... стала однією з провідних в Російській імперії, поступаючи тільки Полтавській, Московській та частково Чернігівській губерніям» [3, с.67]. Насправді ж, щодо цього вона була позаду ще й Київської та Подільської губерній.

Розповідаючи про основні етапи технології народного гончарства, автор виділяє як окремих технологічний етап «повторний випал» [3, с.68], з чим погодитися не можна, оскільки повторне випалювання суттєво нічим не відрізняється від етапу «випалювання». Способи формування глиняних виробів Микола Маслов називає засобами [3, с.68].

Автор статті також стверджує, немовби «якщо довгий час до середини XIX ст. на Слобожанщині застосовувався ручний гончарний круг, то в другій половині XIX та в XX ст. тут переважав ножний круг» [3, с.68] і ще раз фальсифікує історичні факти. Адже принаймні з XVII століття на території сучасної Харківщини ручний гончарний круг не фіксується; повсюдного поширення там набув ножний гончарний круг, спершу – так званого шльонського, а з другої половини XIX століття – волоського типу. В другій половині XIX та в XX столітті ножний гончарний круг там був не «переважаючим», а єдиним типом гончарного верстата для виготовлення посуду. А ручний гончарний круг побутував до початку XX століття майже в усіх гончарних осередках Росії (за винятком України), а в окремих із них залишається у вжитку гончарів і донині.

Подібним чином автор запевняє читачів, нібито до 1860-х років на Слобідській Україні домінували «відносно примітивні» «відкриті горна, що являли собою вириту в землі яму, обмазану глиною» [3, с.70], що теж не вповні відповідає історичним реаліям.

Фантазуючи на тему гончарства, автор договорився до того, що буцїмто «склепіння горна або також будувалося із цегли з трубою біля задньої стінки, або було дощатим, що прибиралося під час завантаження та вивантаження глиняних заготовок» [3, с.71]!!! Тут уже автор засвідчує, що зовсім не уявляє процесу випалювання, бо інакше б збагнув, що дощане склепіння горна одразу ж згоріло б під час випалювання, а, отже й відпала б необхідність прибирати його задля вивантаження «заготовок»! Поверховість уявлень автора щодо інших особливостей гончарного виробництва виявляють і такі твердження: «виготовлення виробів, покритих непрозорою глазур'ю та візерунками» (під непрозорою поливою візерунка не буде видно); «глиняну заготовку після першого, утильного, випалу розписували» (мальовку виконували по підсохлому виробу, а не по один раз випаленому) [3, с.71].

Автор стверджує, що в народному гончарстві Слобідської України «з часів неоліту та до 30-х рр. XX ст.» «все

частіше застосовувався новий інструментарій та різноманітні відносно складні механічні пристосування», хоча, насправді, власне «інструментарій» та «пристосування» народного гончарства впродовж тисячоліть залишалися майже незмінними.

Микола Маслов послуговується ним вигаданими словосполученнями «народні майстри-керамісти», «народні керамісти», «сільські керамісти» [3, с.67, 71, 73, 72], незважаючи на те, що в сучасній науковій літературі терміном «кераміст» означають технологів гончарного виробництва або ж мистців, які працюють з глиною й мають вищу художню освіту, а не представників традиційного гончарства. Є й інші «дивні» словосполучення: «селянські гончарі» [3, с.70], «дрібні гончарні заклади» [3, с.70], гончарні «промислові господарства» [3, с.71] «дотримувати більш високу якість виробів» [3, с.71], «приладом з рогу корови» [3, с.72], «стандартно-спрошені вироби з глини» [3, с.74].

Не відповідає реаліям і висновок Миколи Маслова, немовби «вироби народних гончарів, як правило, випереджали за своєю якістю фабрично-заводські аналоги» [3, с.74]. Хибно-утопічною є ще одна його думка, немовби нині, «в умовах національно-культурного відродження українського народу стає можливим відродження багатьох з загублених за останні десятиріччя традиційних для Слобожанщини форм та видів народного гончарства» [3, с.74] (цікаво було б дізнатися, що означає автор «формами», а що – «видами» народного гончарства?). Насправді ж, відродження гончарства в тому вигляді, яким воно було в XIX чи XX століттях, нині вже неможливе, оскільки докорінно змінилися побутові потреби сучасних мешканців Слобідської України, які успішно задовольняються багатьма новітніми виробами й матеріалами. Гончарство надалі може розвиватися не як масова колективна, а як поодинокі індивідуальна декоративно-ужиткова творчість.

Викладені в статті матеріали проілюстровано кількома графічними малюнками. На одному з них, підписаному «Глазурований посуд. Харківщина друга половина XIX – початок XX століття. (За матеріалами етнографічної експедиції у Валківський район Харківської обл.)» [3, с.68] бачимо зображення гончарних виробів з мальовкою, яка ніколи на Харківщині не побутувала, а отже, під час неіснуючої «етнографічної експедиції у Валківський район» побачити її було неможливо. Більше того, на одній з посудин (гличик) бачимо птаха, яким оздоблював свої вироби гончар Василь Шостопалець (1816-1879) з міста Сокаль, що на Львівщині.

На іншому малюнку – «Глазуровані дитячі іграшки. Друга половина XIX – початок XX століття. (За матеріалами етнографічної експедиції у Валківський район Харківської обл.)» [3, с.72] – бачимо зображення куманця, хоча такої дитячої іграшки на Валківщині не зафіксовано; зображення токарної дерев'яної пташки-

свистунця; а також... коника й пташки, змальованих з димківської іграшки (Російська Федерація)!!!

Продовжуючи далі латентно русифікувати слобідське гончарство, Микола Маслов стверджує, нібито «сухий спосіб глазуровки, характерний для гончарних промислів більшості губерній Європейської Росії та Сибіру, на Слобожанщині використовувався рідко і переважно в тих регіонах, де гончарним виробництвом займалися переселенці з Курської, Московської, Тульської, Орловської та інших російських губерній» [3, с.72], хоча, насправді, посипання сухим поливом глиняних виробів практикували гончарі в усіх гончарних осередках України, у більшості з яких російських переселенців і близько не було.

Незрозумілим видається твердження Миколи Маслова, що від свинцевої поливи виробу «гончарів сл. Ямпол Ізюмського повіту, набували темно-сірого (чавунного) кольору й особливої міцності» [3, с.72]. Напевно, автор статті димлені вироби («сиві») сприйняв за полив'яні, оскільки темно-сіру поливу на гончарних виробах Харківщини не зафіксовано. Слід також зауважити, що не тільки темно-сіра, а й будь-яка полива «особливої міцності» глиняному посуду не надає, а в Ізюмському повіті була слобода Ямпіль (рос. мовою – «Ямполь»), а не «Ямпол», як пише Микола Маслов.

Зустрічаються в тексті й просто взаємовиключні твердження, скажімо такі: «Для гончарного промислу повсюдно була характерною сезонність», а через одне речення: «Проте для більшості майстрів гончарство було єдиним засобом до існування протягом року» [3, с.73].

Автор послуговується багатьма русизмами: «ліпна кераміка» [3, с.66] – треба: ліплена; «випал», «формовка», «сушка», «просушка», «глазуровка» [3, с.68, 69] – треба: випалювання, формування, сушіння, глазурування; «гончара» [3, с.68, 69] – треба: гончаря; «зформований» [3, с.69] – треба: сформований;

Є й приклади редакторської недбалості: «середені» [3, с.66] – треба: середині; «Полтавський» [3, с.67] – треба: Полтавській; «горна» [3, с.70, 71] – треба: горни; «картелі», артельні [3, с.71] – треба: артілі, артільні; «десятиріччя» – треба: десятиріч.

Нарешті, у тексті статті трапляються фрагменти майже дослівно запозичені в інших авторів, проте без будь-яких бібліографічних посилань.

У зв'язку з викладеними вище зауваженнями, звертаю увагу молодих керамологів на необхідності обережного ставлення до всього того, що пишеться про гончарство в місцевій (регіональній) періодиці та в книжкових виданнях тамтешніми краєзнавцями, етнографами-самоуками, журналістами, тобто не дослідниками з відповідною загальною університетською та фаховою керамологічною підготовкою. Відповідно, не варто поспішати активно покликатися на них і беззастережно використовувати їхні твердження, фактичні дані у своїх наукових студіях, а тим більше для обґрунтування тих чи інших висновків. Пам'ятаймо народну мудрість: сім разів відміряй, а один раз відріж!

1. Лаба Н.Г. Сузір'я талантів: День мистецтв в дитячому садку. Свято для старших дошкільників // Розкажіть онуку. – 2003. – №13. – Травень. – С.24-27.
2. Лук'янець Г.В., Маслов М.П., Коваль О.В. Муравський шлях – 2000: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції. – Харків: Регіон-інформ, 2000. – 152 с.
3. Маслов М.П. З історії розвитку народної творчості на Слобожанщині. Гончарство // Муравський шлях – 2000: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції. – Харків: Регіон-інформ, 2000. – С.64-75.
4. Пашкова Н.Ф. Історичні витоки народної іграшки // Розкажіть онуку. – 2001. – №41. – Листопад. – С.5.
5. Федевич Людмила. Не святі ж горшки ліплять (Роменські замальовки) // Сходи. – Суми, 2004. – №6. – Травень. – С.8.

© Олесь Пошивайло, доктор історичних наук

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

[Одержано 25 червня 2003]

«ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У СПАДЩИНІ УКРАЇНИ»

30

-31 травня 2003-го року, в Києві, у Будинку Федерації профспілок України відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Трипільська цивілізація в спадщині України», присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури. Її організатором виступив Український благодійний фонд «Трипілля», очолюваний народним депутатом України Іваном Зайцем. Заснований 2002-го року, Фонд «Трипілля» обрав головною метою своєї повсякденної діяльності сприяння дослідженням та популяризації Трипільської цивілізації.

До участі в конференції було залучено передовсім науковців Інституту археології НАН України, Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України, провідних українських музеїв (Національний музей історії України, Одеський археологічний музей НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний заповідник «Давній Галич», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Музей історії Києва). У заходах

Зі вступним словом до учасників конференції звертається її ініціатор, голова Українського благодійного фонду «Трипілля», народний депутат України Іван Засць.
Київ. 30.05.2003. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Український
благодійний фонд
«Трипілля»

«Трипільська
цивілізація
у спадщині України».

Конференція,
присвячена 110-річчю
відкриття
трипільської
культури.

м. Київ
30 –31 травня 2003 р.

Обкладинка програми конференції

Робочий момент конференції. Київ. 30.05.2003.

Фото Олесь Пошивайло. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

наукового форуму також взяли участь директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Олесь Пошивайло та завідувач Аудіовізуальної студії українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Людмила Гурін.

У доповідях та виступах на конференції порушувалися численні проблеми вивчення трипільської культури, зокрема її походження, хронології, особливостей історичного розвитку, етнічної належності її носіїв, досягнень у сферах

Груповий портрет конференції. Київ. 30.05.2003.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Дискусії тривали й після завершення роботи конференції:
Іван Засєць та Микола Біляшівський. Київ. 30.05.2003.
Фото Олесь Пошивайло. Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному, Національний архів
українського гончарства

матеріальної (землеробство, мисливство, металообробка тощо) і духовної культур; дослідження поселень-гігантів; формування, атрибутування та збереження трипільських колекцій. Ніхто з учасників конференції не обминув увагою унікальне явище трипільської цивілізації – мальовану кераміку, хоча цілком присвятили свої виступи проблематиці її вивчення лише науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук Сергій Рижов (*«Столова кераміка племен трипільської культури»*) та доктор історичних наук Олесь Пошивайло ().

Доповідачі порушували питання про роль науковців Інституту археології НАН України та активістів Українського благодійного фонду «Трипілля» в справі вивчення та популяризації досягнень трипільської цивілізації, про необхідність створення академічної «Трипільської комісії» зі своїм друкованим органом, про актуальність скликання міжнародної наукової конференції з проблем трипільознавства. Помітним було прагнення однієї частини учасників конференції переглянути застарілі заполітизовані археологічні концепції щодо найдавні-

шої цивілізації на українських землях, і активний спротив інших учених, які захищали здебільшого не стільки наукові істини, скільки, як мені здалося, корпоративно-відомчі інтереси. На основі думок прихильників цих двох протилежних точок зору виникла повчальна дискусія на тему «патріотизму» в науці. У виступах окремих учених констатувалися тенденції переміщення археологічних концепцій щодо походження та історичного розвитку трипільської цивілізації з площини історичних реконструкцій у сферу політичної догматики, як засобу обґрунтування іноетнічного експансіонізму та нав'язування українському суспільству космополітичних і конформістських ідей. По-дилетантськи сприймалися спроби деяких промовців на основі «суцільної міфологізації» давніх пам'яток матеріальної культури явити співгромадянам витворені в уяві сучасних етнологів релігійні вірування трипільців. Щоправда, переважаючими все ж таки були конструктивні думки й пропозиції щодо наступних кроків у справі наукових студій трипільської культури. Задля історичного виховання громадян України перспективною видається ідея Олексія Ткачука про ство-

рення експериментальних трипільських «археодромів» та «археопарків».

Всеукраїнська наукова конференція «Трипільська цивілізація у спадщині України» засвідчила зацікавленість українського суспільства своїм минулим; виявила бажання вчених і політиків використати історичні знання для консолідації співгромадян; звернула увагу державних відомств та установ до проблем збереження історичної спадщини, активізації наукових досліджень, популяризації духовних надбань українців. Вона не залишила байдужими ані представників академічної науки, ані діячів громадських організацій, про що свід-

чать численні відгуки про конференцію в українській періодиці, нерідко з висловлюванням протилежних думок і оцінок.

© **Олесь Пошивайло**, доктор історичних наук

(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному)

[Одержано 10 жовтня 2003]

Горщик. Глина, ліплення, писання, лискування, теракота, 19,1x19,0 см.

Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н. е. Трипільська культура.

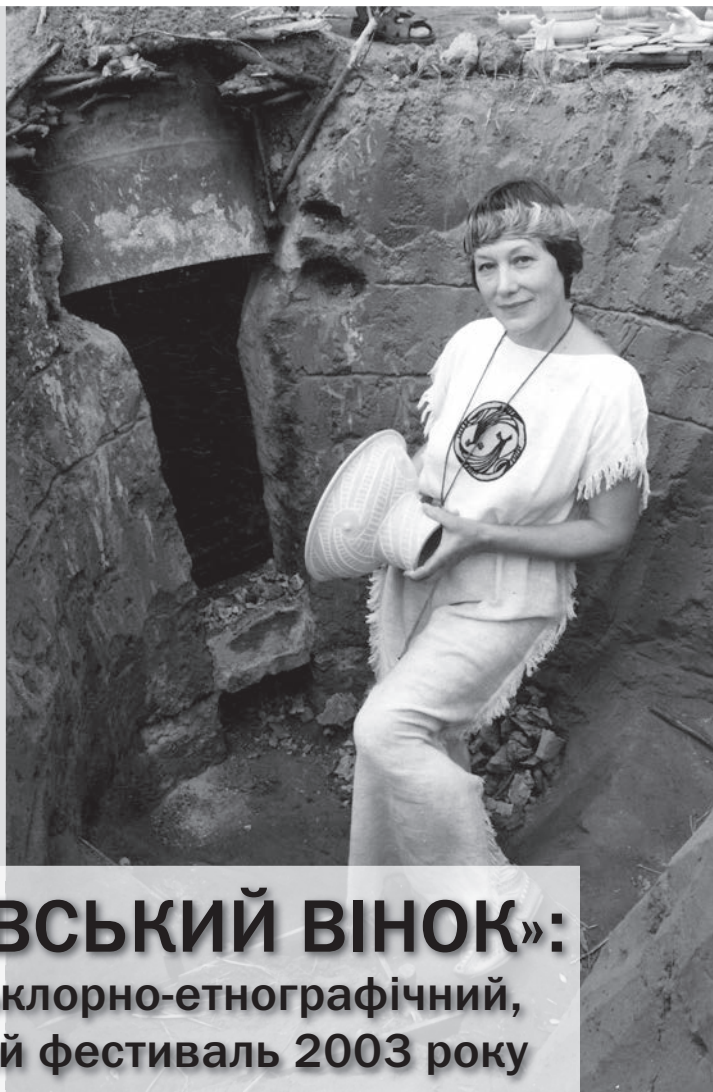
Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1990 року.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,

Центр досліджень українського гончарства, інв. №нд-13151.

Фото Олесь Пошивайло. Публікується вперше

Реставратор Ганна Шиянова в одязі за трипільськими мотивами, з реконструйованою трипільською посудиною, біля реконструйованого трипільського горна, під час фестивалю «Ржищівський вінок». Ржищів. 2003. Фото Юрія Тимочки. «Товариство Коло-Ра», інв.№70-02/33а. Публікується вперше

«РЖИЩІВСЬКИЙ ВІНОК»: перший фольклорно-етнографічний, археологічний фестиваль 2003 року

УРжищеві мешкає близько 8,5 тисяч населення. Третя частина з них – школярі та студентська молодь, 2,5 тисячі – пенсіонери. Майже 2 тисячі населення – безробітні, невелика частина з них (250 осіб) перебуває на обліку в міському центрі зайнятості, решта займається підсобним господарством на присадибних ділянках. Три навчальні заклади міста – Ржищівський індустріально-педагогічний технікум (далі – РІПТ), будівельний технікум, професійно-технічний ліцей – стоять перед проблемою працевлаштування випускників. Така сума картина.

Але подивимося на цю ситуацію з дещо іншого боку. Містечко своїми коренями сягає далекого минулого. На цій землі люди мешкали з доісторичних часів. Тут знайдено пам'ятки найяскравішої – трипільської – археологічної культури, а також скіфської, зарубинецької, чор-

ноліської, черняхівської культур. Першим дослідником місцевих археологічних пам'яток на початку XX сторіччя був славетний археолог Вікентій Хвойка. Офіційно день міста святкується ржищівцями 6 липня відповідно до Іпатіївського літопису, в якому місто Ржищів згадано під 1141 роком. Залишки городища Іван-Гора належать до оборонних споруд Київської Русі.

Ржищів розташований на березі Дніпра, має річковий причал і пляж. Саме на території цього мальовничого містечка відбувся перший триденний (5-7 липня 2003 року) фольклорно-етнографічний, археологічний фестиваль «Ржищівський вінок», присвячений 110-річчю відкриття Трипільської культури на Київщині.

Управління культури і Центр народної творчості Київської обласної державної адміністрації дали дозвіл на проведення в цьому містечку обласного конкурсу фольк-

лорних колективів (05.07.2003). Підтримали це рішення і науковці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. Пізніше режисер-постановник Національної опери Сергій Архипчук погодився режисерувати другий день фестивалю (6 липня); активно взялися за роботу Індустріально-педагогічний технікум, Фонди «Звенигород» та «Мальовнича Україна».

Участь відомого академіка архітектури Анатолія Ігнащенка, автора реконструкції будівлі Обласного археологічного музею в с.Трипілля, дозволила розробити нову концепцію облаштування фестивалю. Понтонна сцена на воді для учасників молодіжного конкурсу, символ трипільського бика на стрілі портового крана – усе це внесло своєрідний колорит.

Знакова подія для міста й області відбувалася за участі всієї громади. Відомий архітектор Анатолій Гайдамака (лауреат Шевченківської премії) запропонував місту створити перший в Україні сквер трипільської культури на місці пам'ятника Леніну. І нашим здивуванням не було меж, коли пропозицію перенесення «вождя» на інше місце підписали майже всі комуністи містечка. Напередодні фестивалю було закладено фун-

дамент і зведено каркас центральної споруди скверу – біноклеподібної ритуальної посудини трипільської культури, який буде вкрито кольоровим бетоном уже до Дня незалежності 2003 року. Забудову скверу фінансує підприємець В.Калашников. Виготовлення чотирьох 1,5-метрових жіночих фігур – збільшених копій знахідок трипільської культури, відкриття яких відбулося під час фестивалю, профінансував В.Лазоренко – інший підприємець із сусіднього села Уляники.

Науково-практичну конференцію, яка відбулася в рамках фестивалю 6 липня в стінах нової конференц-зали РІПТ, готували «Товариство Коло-Ра», РІПТ та науковці Інституту археології НАН України. Археологічні дослідження урочища Ріпниця, в околицях Ржищева, проводилися четвертий рік (у 2003 році – від 16 червня до 2 серпня, за фінансової підтримки Фонду «Україна-3000»). Розкоп третього житла поселення трипільської культури було проведено студентами РІПТ та Переяслав-Хмельницького педуніверситету; нині залишки трипільського житла готують до музеєфікації. Поряд було збудовано («Товариство Коло-Ра», О.Фіголь) трипільське горно, в якому дровами твердої породи (акація) було здійснено випалювання реконструкцій трипільської кераміки (автори: Л.Куцова, В.Трачук, Л.Смолякова). За сім годин випалювання температура в горнові досягла 900-930°C; допомагали підтримувати процес студенти Київського інституту декоративного мистецтва та дизайну імені Михайла Бойчука – майбутні спеціалісти гончарства. Наступного дня випалені в горні вироби швидко розкупили туристи.

Під час конференції також проведено демонстрування творчих реконструкцій трипільського одягу за мотивами унікальної книги «Український літопис вбрання» художника-етнографа Зінаїди Васиної. Протягом 10 днів студентки Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди та РІПТ під керівництвом досвідченого викладача РІПТ, закрійниці Н.Єгорченко (консультант З.Васіна) виконували моделювання результатів етнографічно-археологічних досліджень. Завдяки матеріальній підтримці Посольства Канади в Україні показ одягу з елементами театралізації відбувся безпосередньо в розкопі трипільського житла.

У конференції взяли участь науковці і освітяни з Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Переяслав-Хмельницького та Ржищева.

Студентка Ржищівського індустріально-педагогічного технікуму в одязі за трипільськими мотивами з реконструйованою біноклеподібною посудиною. Ржищів. 2003. Фото Юрія Тимочки. «Товариство Коло-Ра», інв.№17-01/15

Уже другий обласний семінар сільського зеленого туризму, організований Київською обласною туристичною агенцією з Білої Церкви, 6 липня в Ржищеві провела Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні (далі – Спілка). У ньому взяли активну участь міський голова Микола Спичак та його заступники. Голова Спілки – Володимир Васильєв – зауважив, що прийнятий Закон України «Про особисте селянське господарство» звільняє господарів, які надають послуги відпочиваючим, від оподаткування; повідомив про розробку програми кредитування будівництва на селі «Власний дім». Більше 90 ржищівців виявили бажання надавати послуги туристам. Учасники семінару висловили думку, що Ржищів гідний називатися туристичним містом: тільки під час цього річного фестивалю його відвідали більше 1000 гостей і туристів.

Голова Державної туристичної адміністрації України Валерій Цибух дав у Ржищеві офіційний старт міжнародній науково-дослідницькій експедиції на лодії «Сварог», яка взялася змодельовати історичний процес мореплавства, повторити водну частину «Великого Шовкового шляху». 15 членів екіпажу експедиції на чолі з капітаном – директором Київської міжнародної лабораторії дослід-

жень Інституту археології НАН України Сергієм Вороновим – пропливли Дніпром, Азовським морем, Доном, Цимлянським водосховищем, дійшли до місця, з якого починався сухопутний відрізок «Великого Шовкового шляху», і повернулися додому.

Під час фестивалю в Ржищеві гостинно відкрили двері відвідувачам два музеї:

- Археологічний музей (відділ Обласного археологічного музею), створений зусиллями «Товариства Коло-Ра» та археологів – Сергія Рижова, Віктора Магомедова, Михайла Відейка, Валентини Шумової, Олени Якубенко, музеєзнавця Дмитра Кепіна, реставраторів Ганни Шиянкової та Юрія Сомікова, за матеріальної підтримки Посольства Канади в Україні та під патронатом міської ради;

- Музей-колекція картин заслуженого художника України Володимира Сидорука, створений за кошти культурно-просвітницького центру «Мальовнича Україна».

У вечірній час 15 студенток у трипільських костюмах, разом з Валерієм Цибухом, відкрили молодіжний конкурс української історичної пісні. Переможців нагороджено призами («Трипільські біноклі») та пам'ятними медалями, виготовленими з глини «Товариством Коло-

Студентки Ржищівського індустріально-педагогічного технікуму та Переяслав-Хмельницького педуніверситету на розкопі трипільського житла поселення Ріпниця-1 в околицях Ржищева демонструють творчі реконструкції трипільського одягу та кераміки під час фестивалю. Ржищів. 2003. Фото Юрія Тимочки. «Товариство Коло-Ра», інв.№70-02/33.

Реконструкції трипільської кераміки після випалювання в реконструйованій трипільській печі біля розкопу трипільського житла кінця IV тис. до н. е. під час фестивалю «Ржищівський вінок». Ржищів. 2003. Фото Юрія Тимочки. «Товариство Коло-Ра», інв.№п-2

Ра». Купальське дійство на березі річки Леглич було виповнене загадковою магією природи, кохання.

Для тих, хто відпочивав, місцеві рибалки організували різні види риболовства та водні подорожі місцевими маршрутами. Бажаючи відвідати в Балико-Щучинці Букринський меморіал, фортецю Чучин, напівзатоплену церкву серед Канівського водосховища, майбутній історико-археологічний і культурно-просвітницький комплекс в ур.Ріпниця, казкові джерела «живої» і «мертвої» води.

Місцева цілителька і знавець лікарських трав Любов Шевченко надавала послуги «зеленої аптеки» всім бажаючим. Майстри народного мистецтва два дні демонстрували свої вироби. Заклади громадського харчування (їдальні, ресторани, кав'ярні) працювали на повну потужність.

Завдяки підтримці Державної туристичної адміністрації України та Фонду «Євразія», події фестивалю

висвітлювали більше 50 журналістів радіо, преси та телебачення.

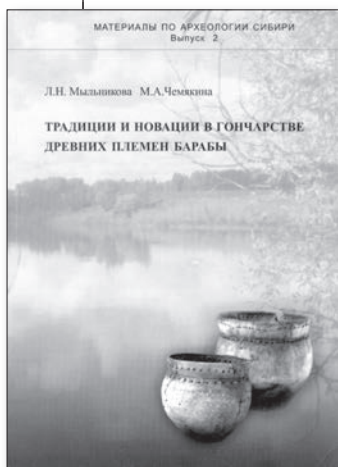
Фестиваль «Ржищівський вінок» 2003 року привернув до себе увагу всієї України та багатьох наукових і культурних зарубіжних центрів. Він є складовою частиною інноваційного проекту «Подорожі до прадавніх хліборобських культур та традицій Східної Європи», який 30 липня 2003 року було схвалено сесією Ржищівської міської ради й подано на Всеукраїнський конкурс інноваційних проектів і програм розвитку місцевого самоврядування.

© **Олексій Трачук**
(«Товариство Коло-Ра»)

[Одержано 13 серпня 2003]

Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ В ГОНЧАРСТВЕ ДРЕВНИХ ПЛЕМЕН БАРАБЫ (по материалам поселенческого комплекса Омь-1).

– Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2002. – 200 с.

У монографії вперше публікуються результати аналізу глиняних виробів, знайдених на багатощаровому поселенні Омь-1 (Куйбишевський район Новосибірської області Російської Федерації). На думку авторів, це поселення є еталоном, базовим для визначення хронології й стратиграфії пам'яток усього регіону. Про це свідчать не тільки значна товщина культурних нашарувань (до 3 м), а й велика кількість знахідок епохи бронзи – раннього заліза, середньовіччя, а саме – байрицького та тюркського часів, андронівської, ірменської, пізньоірменської, саргатської, новочекінської і потчевашської культур. Але дослідники не обмежилися даним поселенням і для порівняльного технологічного аналізу кераміки залучили синхронні матеріали з інших лісостепових поселень Об-Іртишшя.

Перший розділ монографії – «Багатощарова археологічна пам'ятка Омь-1. Стратиграфічні умови залягання та хронологія керамічних комплексів» – типовий для археологічних праць. У ньому подано дані про топографію поселення, стратиграфію культурних нашарувань, методику розкопок, характеристику гончарних матеріалів за шарами, датування комплексів. Тобто все те, що є обов'язковою складовою наукових звітів про археологічні розкопки.

У другому розділі – «Технологічний і типологічний аналіз керамічних комплексів пам'ятки Омь-1» – авторами опубліковано результати комплексного аналізу глиняного посуду ірменської, пізньоірменської, саргатської, новочекінської культур. Реконструйовано більшість технологічних етапів виготовлення посуду, а також досліджено форми та орнамент глиняних виробів. Звертається увага на відбір сировини стародавніми гончарями, приготування формувальної маси, обробку поверхні, випалювання. Для досліджень застосовувалися такі методи: порівняльно-типологічний, петрографічний, термічного аналізу та біокулярної мікроскопії. Носії досліджуваних культур використовували як сировину для виготовлення посуду гідрослюдисті суплинки і глини, до складу яких входив пісок. Щоб запобігти бракові під час сушіння й випалювання, у формувальну масу вносили домішки. Ними були органіка, пісок, глина, проте найбільш поширеним було домішування шамоту. Здійснено співставлення технологічних прийомів виготовлення глиняних виробів носіями різних археологічних культур, які послідовно змінювали одна одну. Прослідковано динаміку розвитку виробництва і на цій основі виявлено та проаналізовано гончарні традиції регіону. Дослідники стверджують, що «наявність однотипної сировини по всьому регіону призвела до складання певних принципів використання та приготування формувальних мас на основі технологічної доцільності». На думку авторів монографії, склад глини не є культурним визначником для кераміки епохи пізньої бронзи – раннього заліза: це регіональна традиція, що базується на наявності місцевої сировини.

Виділено дві гончарні традиції у формуванні, обробці поверхні та розміщенні орнаменту на глиняних виробках. До першої віднесено посуд культур пізньої бронзи, а саме: ірменської, пізньоірменської, де панували подібні типи

посуду, зокрема горщикоподібні форми. Цим двом культурам притаманні спільні риси у формуванні виробів, обробці їх поверхні твердим гладким знаряддям. Лискування виробів здійснювалося по підсушеній поверхні після нанесення орнаменту. Прикметна зональність у декоруванні посудин з виділенням орнаментальних частин вінець, шийки, плечиків.

Існує й інша стійка традиція, що поширилася на всьому лісостеповому та південно-тайговому Об-Іртишші і відрізняється від попередньої, пануючої в добу пізньої бронзи. Хоча форми посуду раннього залізного віку, а саме саргатської та новочекінської культур, не схожі між собою, проте дослідники стверджують, що посудини мають спільні риси в пропорціях, техніці нанесення та елементах орнаменту, формуванні на основі смісного почину, обробці поверхні, зональному розподілі орнаменту та товщині стінок. На нашу думку, товщина стінок посуду не може бути надійним критерієм у визначенні спільних рис для даних культур.

У третьому розділі – «Технологія виготовлення керамічних виробів, реконструкція ремесел і промислів» – автори книги проаналізували інші типи виробів з глини, пов'язані з ливарництвом, прядінням, рибальством, звернули увагу на дрібну глиняну пластику, повторне використання уламків кераміки. Аналізувалися ці знахідки за такою ж схемою, як і глиняний посуд.

До бронзолivarного виробництва на пам'ятці Омь-1 авторами віднесено сопло, фрагменти глиняних тиглів, форм та осердя для відливання виробів. Помічено, що формувальна маса для глиняних тиглів була подібною до використаної і для посуду. Для ливарних форм майстри готували спеціальні формувальні маси. До глини, окрім традиційних домішок, додавали ще й подрібнені яєчні шкаралупи та кістки. На думку авторів, цей

факт пов'язаний з прагненням зменшити ризик розтріскування й деформування ливарних форм.

З прядінням на поселенні Омь-1, як і на більшості археологічних пам'яток Євразії, пов'язані глиняні кружала (51 екземпляр). Автори проаналізували цю категорію глиняних виробів комплексно. Зокрема, досліджено параметри кружал, технологію їх виготовлення, сліди спрацьованості, орнаментацию. За формою, виділено 4 типи кружал: циліндричні, біконічні, зрізано-біконічні та сплюснені. На основі археологічних і етнографічних матеріалів подано варіанти реконструкції вигляду веретен з кружалами. Новою є спроба авторів вирахувати за параметрами кружал максимально можливу величину їх інерції під час обертання. За цією характеристикою виділено 4 групи кружал, призначених для прядіння різних типів сировини. Недоліком такого обрахунку є те, що кружала розглядаються як самостійні знаряддя, незалежні від веретен. Тому одержані авторами дані не характеризують енергії обертання веретен з кружалами, яка залежить і від способу прядіння (веретено обертається, звисаючи на нитці, в руці пряді чи на землі). Тому стверджувати про прядіння різної сировини за допомогою кружал з певними параметрами слід із застереженнями.

Дещо меншу увагу звернули автори на аналіз глиняних важків для рибальських сіток та дрібної глиняної пластики.

Людмила Мильникова і Марина Чемякіна аналізують у третьому розділі й факти повторного використання випалених глиняних виробів. На їхню думку, вони застосовувалися не тільки для виготовлення шамоту та на покриття дахів жител. З посиланням на роботи своїх попередників, автори пишуть, що фрагменти посуду використовувалися для обробки шкір як лощила-скребла. Зазначимо, що подібні предмети зустрічаються і на інших територіях, і в інших часових проміжках. Дослідники, які вивчають їх, вважають, що вони слугували й для інших потреб (див. статтю Петра Гавриша та Анатолія Гейка

в цьому номері «УКЖ»). Разом із авторами книги ми також стверджуємо, що потрібні додаткові дослідження, зокрема експериментальні, які могли б пролити нове світло на функціональне призначення оброблених стінок посуду. Очевидячки, можна погодитися, що кружечки із зашліфованими гранями використовувалися як фішки для гри. Хоча наголосимо, що етнографічні дані про застосування згаданих предметів під час ігор не можуть бути надійним джерелом при вивченні стародавньої кераміки.

Викликають зацікавлення глиняні кулі (на жаль, фрагментовані). З 1728 знайдених уламків лише кілька застосовувалися як абразиви. Тому аналіз авторами монографії фрагментів глиняних куль сукупно з іншими повторно використаними глиняними предметами, на нашу думку, недоцільний. Схожі крихкі предмети, щоправда конусоподібної форми, трапляються і на поселеннях скіфського часу Дніпровського Лісостепу. На жаль, їх призначення археологам невідоме. Певним недоліком роботи є те, що глиняні кулі досліджуються лише побіжно. Відсутні малюнки цих предметів, зокрема реконструкції їх вигляду, а за поданою фотографією фрагмента уявити форму виробу неможливо. Гадаємо, що відповідь на питання про призначення подібних предметів мають дати подальші археологічні розкопки, а також звернення до етнографічних паралелей.

Книгу добре проілюстровано. Малюнки, фотографії та таблиці не тільки доповнюють, а й наочно ілюструють дослідження, підсилюють доказовість висловлених думок. У таблицях згруповано результати аналізу формувальних мас та орнаментів посуду, параметрів кружал саргатської культури. Подано фото уламків посуду та ділянок петрографічних шліфів досліджуваної кераміки, за якими прослідковуються особливості техніки формування виробів, обробки поверхні, декорування, домішки, що входили до складу формувальної маси. Недоліком поданих ілюстрацій є те, що не завжди під ними є точні підписи, на деяких фото-

графіях не зазначено масштабу.

Слід висловити й деякі побажання. Автори стверджують, що на початку доби раннього заліза в гончарстві мешканців поселення Омь-1 з'явилося багато нових рис. На жаль, причин і шляхів появи нових традицій автори не аналізують. На нашу думку, у даній роботі, де основою досліджень є матеріали з одного поселення, це завдання не ставилося та й, очевидно, його й не можна було здійснити. Можливо, це пов'язано з тим, що до порівняльного аналізу не залучено інших, неглиняних знахідок. Але, передовсім, причиною цього є недостатнє використання методів природничих та технічних наук, етноархеології, експериментального моделювання тощо. На основі книги можна стверджувати, що застосування лише окремих розрізнених методів дослідження кераміки, які можуть виконувати лише окремі локальні завдання, не дозволяє комплексно відтворити загальну картину розвитку стародавнього гончарства.

Викладені міркування ніскільки не применшують заслуг авторів монографії, оскільки більшість із них стосуються археологічної науки в цілому. Книга є виявом наполегливих пошуків археологами нової інформації і розробки сучасних методик дослідження кераміки. Сподіваємося, що роботу в цьому напрямку буде продовжено. Тим більше, що археологи Сибіру та Далекого Сходу активно проводять різноаспектні теоретичні та практичні дослідження, які наочно показують, що стародавня кераміка дійсно є надзвичайно важливим історичним джерелом у науковому пізнанні історичного минулого.

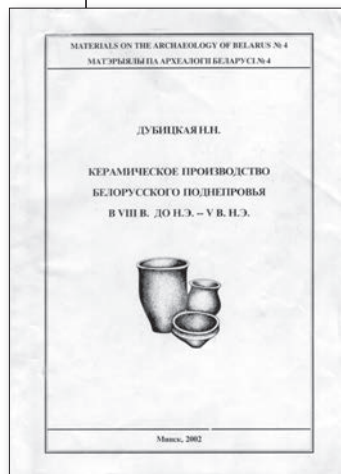
© **Анатолій Щербань, Анатолій Гейко**, керамологи (Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

[Одержано 10 грудня 2003]

Дубицкая Н.Н.

КЕРАМИЧЕСКОЕ ПРОИЗВОДСТВО БЕЛОРУССКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ В VIII В. ДО Н. Э.-V В. Н. Э. /Матэрыялы па археалогіі Беларусі, №4.

— Минск: Институт истории НАН Беларуси, 2002. — 191 с.: илл.

В Україні дослідження стародавнього гончарства ще й досі базуються, у більшості випадків, на візуальних спостереженнях, що вже давно стало вчорашнім днем світової керамологічної науки. За кордоном, окрім розвитку старих, іде постійний пошук та розробка нових методів і методик вивчення виробів із глини. Результатом подібних напрацювань стала й монографія старшого наукового співробітника Інституту історії Національної академії наук Білорусі, кандидата історичних наук Наталі Дубицької, присвячена гончарному виробництву Білоруського Подніпров'я в VII ст. до н. е.–V ст. н. е. Книга написана на основі результатів лабораторних досліджень кераміки милоградської (VII–II ст. до н. е.), зарубинецької (II ст. до н. е.–кін. I ст. н. е.), київської культур (кін. II–V ст. н. е.).

Основним методом дослідження для автора став мінералого-петрографічний, який дає високу результативність у вивченні технології виготовлення кераміки. Додатково також зроблено хімічні, спектральні, рентгеноструктурні і термогравіметричні аналізи.

Книга складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку літератури і двох додатків.

У «Вступі» подано короткий історіографічний огляд проблеми вивчення гончарного виробництва Верхнього Подніпров'я.

Розділ 1 присвячено характеристиці джерел і методів дослідження археологічної кераміки, аналізу сучасного стану проблеми в науці. Особливу увагу автор звертає на методи природничо-технічних наук як на одні з найважливіших для вивчення технології виготовлення глиняних виробів.

У наступних трьох розділах автор реконструює технології виготовлення глиняного посуду в племен милоградської (VII–II ст. до н. е.), зарубинецької (II ст. до н. е.–I ст. н. е.) і київської (II–V ст.) культур. Структура кожного розділу схожа. Виділяються такі підрозділи: характеристика сировини, характеристика штучних спіснювальних компонентів, складання рецептів формувальних мас, умови випалювання. Наприкінці кожного розділу автор подає узагальнюючі висновки.

Зокрема, у другому розділі Наталя Дубицька, аналізуючи розвиток гончарного виробництва племен милоградської культури, виділяє два основні етапи. Перший (VII–III ст. до н. е.) – пов'язаний зі становленням і розквітом домашнього виробництва місцевих племен. На другому етапі (кінець III–II ст. до н. е.) відбувалося зародження елементів ремесла. З'явилися гончарі-професіонали, які виготовляли високоякісний посуд.

Третій розділ присвячено кераміці зарубинецької культури. На основі власних досліджень, базою для яких став посуд з городища Чаплин, Наталя Дубицька робить висновок, що у Верхньому Подніпров'ї (II ст. до н. е.–I ст. н. е.) утворилася певна культурно-виробнича спільність. Це твердження автор пов'язує зі зникненням простих рецептів глиняних формувальних мас і виникненням на їх основі складних, таких як глина+жорства+руда; глина+жорства+шамот.

У четвертому розділі аналізується виробництво глиняного посуду в племен київської культури (верхньодніпровський варіант). Дослідниця зазначає, що незважаючи на скорочення асортименту посуду, особливо ж столового з лисквою поверхнею, регресу в його виробництві, втрачати технологічних знань, набутих попередніми поколіннями гончарів милоградської

і, зокрема, зарубинецької культур, не спостерігалось.

Розділ 5 – узагальнюючий. У ньому показано розвиток технології виготовлення глиняного посуду в Білоруському Подніпров'ї VII ст. до н. е.–V ст. н. е. Автор робить висновки про наявність спільних технологічних схем для різних регіонів побутування археологічних культур протягом усього досліджуваного періоду, корені яких прослідковуються в неоліті – бронзовому віці; про поступове й безперервне зростання виробництва, накопичення технічних знань. Наталя Дубицька стверджує, що техніко-технологічна схема приготування формувальних мас з використанням жорстви побутувала в Білоруському Подніпров'ї до XVI ст. Лише поява в цей час гончарного круга призвела до поступового витіснення давньої традиції. Залучені до аналізу етнографічні матеріали дозволили автору зробити висновок, що цей процес загальмувався в часі й навіть зараз у народному гончарстві Білорусі майстри інколи продовжують використовувати жорству для приготування формувальної маси.

Основні результати дослідження сучасний білоруський керамолог формулює так:

- гончарне виробництво в Білоруському Подніпров'ї в VII ст. до н. е.–V ст. н. е. прикметне динамічним і послідовним розвитком, стійкими технологічними схемами; зміни в технологічних традиціях відбувалися поступово;

- для гончарного виробництва культур досліджуваного регіону характерні традиції використання як спіснювального компонента жорстви кристалічних порід; ручне формування посуду; як правило, випалювання без застосування теплотехнічних споруд;

- протягом залізного віку технологічні знання вдосконалювалися, з'явився новий опіснювач – залізна руда; на основі простих рецептів (глина+жорства, глина+шамот) виникали більш складні багатоконпонентні рецепти (глина+жорства+шамот, глина+жорства+руда, глина+жорства+шамот);

- виробництво глиняного посуду в Білоруському Подніпров'ї доби заліза най-

більше пов'язане з гончарством племен археологічних культур лісової смуги; принесені техніко-технологічні схеми, які не вписувалися в місцеві виробничі традиції, зокрема використання шамоту як основного опіснювального компонента в складних рецептах формувальних мас, з часом перестали застосовувати;

– внаслідок поглиблення спеціалізації виробничої діяльності з виготовлення глиняного посуду відбувався поступовий перехід від домашнього до ремісничого виробництва, започаткований на завершальній стадії розвитку мілоградської культури (найбільшого розвитку досяг у гончарстві племен зарубинецької культури, хоча ремеслом гончарство ще не стало).

Більше ніж дві третини обсягу книги займають додатки з результатами аналізів кераміки. Ці матеріали дозволяють перевірити висновки автора, й заодно є важливими порівняльними матеріалами для подальших досліджень.

Книга Наталі Дубицької є вагомим вне-

ском у вивчення археологічної кераміки. Вітаючи вихід у світ нового керамологічного дослідження, висловимо окремі побажання його автору. Насамперед, звертає на себе увагу недостатня якість ілюстративних матеріалів і відсутність детальних анотацій до малюнків. Назва книги передбачає висвітлення більшого хронологічного періоду і ширшого кола проблем, аніж це заявлено в її змістові.

Автор не подає реконструкцій усіх техніко-технологічних етапів виготовлення посуду, не характеризує його форми. Слабко аргументовано висновки щодо особливостей випалювання посуду. На нашу думку, кількість проаналізованих зразків кераміки із окремих пам'яток не дозволяє вповні прослідкувати культурно-виробничу спадкоємність у гончарстві племен Білоруського Подніпров'я протягом VIII ст. до н. е.–V ст. н. е. Жодним словом не згадано про інші види глиняних виробів: кружала, важки, фігурки тощо. У цілому, за допомогою тільки методів, використаних Наталею Дубицькою, відповісти

на всі питання, що цікавлять керамологів, неможливо, що вкотре підтверджує необхідність залучення до керамологічних студій не лише окремих досвідчених спеціалістів, а й цілих дослідницьких груп, які б послуговувалися усіма відомими на сьогодні методами досліджень, напрацьованих технічними й гуманітарними науками.

Загалом же, книга актуальна й необхідна як для керамологів, так і для істориків, археологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться давнім гончарством.

© **Анатолій Щербань, Анатолій Гейко**, керамологи
(Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

[Одержано 28 травня 2003]

Мельничук Лідія. ОЛЕКСІЙ ЛУЦИШИН: СПОМИН ПРО МАЙСТРА.

— Вінниця: Книга-Вега, 2003. — 72 с., іл.

«Якщо один день не відчую глину — ніби не жив»
Олексій Луцишин

тра». Її автор — доцент кафедри української та зарубіжної культури університету, завідувач його Народознавчого центру, член Українського керамічного товариства, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук Лідія Мельничук. Останнім часом вона активно досліджує особливості подільського гончарства, яскравою сторінкою якого постає творчість кришинецького гончаря, заслуженого майстра народної творчості України Олексія Григоровича Луцишина (1922–2001).

Монографія вченого — це спроба узагальнити творчий доробок, систематизувати й проаналізувати наявні матеріали про життєвий і творчий шлях самобутнього народного мистця.

Книга відкривається переднім словом, в якому автор так визначає свою працю: «...Книга-спомин про самобутнього спадкового подільського майстра-гончара

Олексія Луцишина, творчість та подвигництво якого заслуговують нашої вдячності та пам'яті» [с.5].

Провідна ідея дослідження — слід на землі, побачений не тільки очима Майстра, а й очима рідних, учнів, друзів, мистців, широкого загалу пересічних людей, кому випало щастя спілкуватися з ним, захоплюватися його творчістю.

Умовно книгу можна поділити на дві частини. Першу присвячено непростій долі та яскравому таланту подільського гончаря Олексія Луцишина, творчість якого розквітла під впливом односельця, знаного майстра народної іграшки Івана Тарасовича Гончара. Для Олексія Луцишина вчитель був зразком і орієнтиром у всьому. «Я більш як за сорок років гончарства здобув ті ж титули, що й Іван Тарасович, але того не втну. Може, в мене інший почерк, а того, що вмів одоселець, ніколи не досягну. Світла людина була», — розповідав він на початку 1990-х років.

Спільними зусиллями Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Вінницького обласного центру народної творчості побачила світ книга «Олексій Луцишин: спомин про Май-

І ще додавав: «Я такої великої людини не зустрічав в житті! Його шанували і дуже любили в селі. Весь день за кругом. Сивий, у білій сорочці, акуратний, тільки кінчики пальців леліють глину. Вона співала в його руках» [с.11]. Цими словами можна було б охарактеризувати й творчість самого Олексія Луцишина.

Автор книги звертає увагу на активну творчу позицію самобутнього мистця, подає хроніку найважливіших подій у його житті. Не менший інтерес становить і педагогічна діяльність Олексія Луцишина, який встиг підготувати понад 40 учнів. Названо імена найбільш талановитих із них. Окрім того, Олексій Луцишин усе своє свідоме життя присвятив збереженню та розвитку гончарських традицій, збирав відомості про династії кришинецьких «горшкольопів», уболівав за створення в рідному селі музею Івана Гончара.

Значний інтерес становлять роздуми-спогади тих, кому пощастило знати Олексія Луцишина. Серед них – заслужені працівники культури України Ігор Каришин та Тетяна Цвігун, учні Олексія Григоро-

вича – Віктор Косаківський, Людмила Філінська і Андрій Шевчук; дружина Надія Дмитрівна та інші. Усі згадують його як незвичайну людину і неперевершеного майстра, досвідченого педагога. Дослідницько-мемуарні матеріали проілюстровано цікавими чорно-білими фотознімками, на яких закарбовано окремі етапи творчого становлення мистця.

Також у цьому розділі йдеться, зокрема, і про народну кераміку Східного Поділля як унікальне явище мистецтва слов'янського світу.

У другій частині подано кольорові фото скульптурних композицій, ваз, тарелей, посудин, іграшок, які розкривають естетичні вподобання подільського майстра, виявляють його доброту, щирість, фанатичне захоплення народним мистецтвом. Серед них привертає увагу горщик «Гончарям усього світу присвячую...» – своєрідний пам'ятник гончарям, які невіддільними часу творіннями фіксували пам'ять свого народу, його неповторність і велич.

Автор вважає, що Олексій Луцишин залишив багатий творчий спадок. Його світлій пам'яті нащадки мають віддячити шанобливим збереженням і опублікуванням того, що давало йому втіху і щастя, що становить загальнонародну цінність. Підсумовуючи огляд книги, зазначимо, що вона – невелика за обсягом, проте вагома за змістом, а її автор – Лідія Мельничук – зробила ще один посутній внесок у популяризацію гончарської спадщини українців.

Видання розраховане на керамологів, етнологів, мистецтвознавців, працівників закладів освіти та культури, усіх шанувальників народного мистецтва.

© **Ольга Гирман**,
провідний бібліотекар
(Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному)

[Одержано 18 жовтня 2003]

«Український
керамологічний журнал» читає:
академік-секретар
Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства
Національної академії наук України,
голова Комітету з Національної
премії України імені Тараса Шевченка,
академік Іван Дзюба.
Київ. Грудень 2003.

Фото Олеса Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, Національний архів
українського гончарства

Наші автори

БАБЕНКО ЛЕОНІД, 20.12.1966 р.н.; старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею; досліджує історію та культуру сіверськодо-нецького населення скіфської доби; автор публікацій у періодиці і наукових збірниках; нині працює над темою: «Пісочинський курганний могильник скіфського часу».

■ [Вул.Університетська, 5, Харків, 61003, Україна, тел. (+38 057) 7127348, e-mail: rudik@univer.kharkov.ua].

БОЛДІН ІГОР, 25.10.1967 р.н.; науковий співробітник Калужського державного об'єднаного краєзнавчого музею; кандидат історичних наук; досліджує гончарство II тис. н. е. на території Верхнього Пооччя; автор публікацій у наукових збірниках.

■ [Ул.Пушкина, 14, Калуга, 248600, Россия, тел. (+7 0842) 742012, факс (+7 0842) 721618, e-mail: kmusey@kaluga.ru].

ВІДЕЙКО МИХАЙЛО, 23.01.1956 р.н.; старший науковий співробітник відділу археології енеоліту і доби бронзи Інституту археології НАН України; кандидат історичних наук; досліджує культури доби міді на території України; автор 120 наукових праць, у тому числі 7 монографій (2 – у співавторстві): «Давні поселення України» (2000), «Археологія в Інтернеті» (2001), «Трипільська цивілізація» (2002), «Трипільські протоміста. Історія досліджень» (2002).

■ [Вул.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, тел. (+38 044) 4192718, e-mail: videiko@i.com.ua].

ГАВРИЛЮК НАДІЯ, 28.07.1951 р.н.; завідувач відділу «Польовий комітет» Інституту археології НАН України; доктор історичних наук; досліджує історію економіки Степової Скіфії, проблеми постскіфських городищ Нижнього Дніпра, проблеми охорони археологічної спадщини, археологічне матеріалознавство, пам'яткоохоронне законодавство; автор численних наукових праць, у тому числі монографій: «Домашнее

производство и быт степных скифов» (1989), «История экономики Степной Скифии VI–III в.в. до н. э.» (1999), «Словник-довідник з археології» (1996; керівник авторського колективу).

■ [Вул.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, тел. (+38 044) 4192718, e-mail: gsvr@iananu.kiev.ua].

ГАВРИШ ПЕТРО, 07.03.1956 р.н.; доцент Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка; кандидат історичних наук; автор більше 40 наукових праць, у тому числі монографії: «Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля)» (2000); працює над темою «Історія міста Гелон в Геродотовій Скіфії».

■ [Вул.Острозького, 2, Полтава, 36001, Україна, тел. (+38 05332) 72725].

ГЕЙКО АНАТОЛІЙ, 23.12.1966 р.н.; молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; досліджує кераміку епохи пізньої бронзи – раннього заліза; автор близько 80 наукових праць.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ГИРМАН ОЛЬГА, 08.10.1949 р.н.; провідний бібліотекар Гончарської Книгозбірні України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; член Українського керамічного товариства; автор оглядів керамологічної літератури в науковій періодиці; один із укладачів національного наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства».

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. (+38 05353) 42415, факс (+38 05353) 42416, e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ДУБИЦЬКА НАТАЛЯ, 05.08.1957 р.н.; старший науковий співробітник відділу археології доби заліза Інституту історії Національної академії наук Білорусі; кандидат історичних наук; досліджує пам'ятки доби заліза і раннього середньовіччя, технологію виготовлення давнього глиняного посуду; автор наукових праць, у тому числі монографії «Керамическое производство Белорусского Поднепровья в VIII в. до н. э. – V в. н. э.» (2002).

■ [Вул.Академічна, 1, Мінськ, 220072, Білорусь, тел. (+37 517) 2842889, e-mail: amedved@tut.by].

КОВАЛЕНКО ОКСАНА, 31.05.1977 р.н.; молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, асистент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка; досліджує кераміку середньої бронзи, козацькі старожитності; автор наукових статей з проблем археологічної кераміки та пізнього українського середньовіччя; працює над темою «Історична топографія Полтави XVII–XVIII ст.».

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; kovalenkoksana@rambler.ru].

КРАКАЛО ІРИНА, 02.12.1955 р.н.; старший науковий співробітник Кременчуцького краєзнавчого музею; досліджує пам'ятки археології Кременчуцького та Глобинського районів Полтавської області; автор наукових праць у періодиці та збірниках.

■ [Вул.Жовтнева, 2, Кременчук, 39614, Україна, тел. (+38 05366) 39105].

ЛИКОВА ОКСАНА, 04.03.1976 р.н.; головний зберігач фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; член Українського керамічного товариства; автор публікацій про творчість українських художників-керамістів.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ЛОМАН ВАЛЕРІЙ, 20.03.1959 р.н.; заступник директора Саріаркінського археологічного інституту при Карагандинському державному університеті імені Є.А.Букетова; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; досліджує пам'ятки епохи бронзи Казахстану, стародавню гончарну технологію; автор публікацій у наукових збірниках; нині працює над темою «Кераміка епохи бронзи степової зони Казахстану як історичне джерело».

■ [Вул.Університетська, 28, Караганда, 470055, Казахстан, тел./факс (+8 3212) 731530, e-mail: lvg7@yandex.ru].

ЛУГОВИЙ РОМАН, 20.09.1979 р.н.; науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею; досліджує глиняний посуд епохи ранньої бронзи.

■ [Вул.Леніна, 2, Полтава, 36000, Україна, тел. (+38 0532) 20919].

МАЙКО ВАДИМ, 08.12.1966 р.н.; провідний науковий співробітник відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»; кандидат історичних наук; досліджує проблеми історії та археології Криму VII–XI ст.; автор близько 80 наукових праць у періодиці та тематичних збірниках України, Росії, Молдови, Болгарії, Польщі, Туреччини.

■ [Музей «Судацька фортеця», м.Судак-2, АР Крим, 98002, Україна, тел./факс (+38 06566) 31606].

МЕТКА ЛЮДМИЛА, 22.05.1966 р.н.; молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; член Українського керамічного товариства; автор наукових статей з проблем гончарства Слобожанщини.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

МІЩАНИН ВІКТОР, 10.09.1962 р.н.; науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; автор численних наукових праць з проблем українського гончарства, у тому числі монографій: «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» (1999) [книга стала лауреатом VI Форуму видавців у Львові (1999), визнана Журі I Національного симпозиуму гончарства «Опішне-2000» кращою публікацією в Україні з проблем гончарства за 1999-й рік]; «Хутори ви мої, хутори...» (2002); член Українського керамічного товариства та Національної спілки майстрів народного мистецтва України.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ОВЧАРЕНКО ЛЮДМИЛА, 31.08.1970 р.н.; учений секретар Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, заступник із наукової роботи генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; член Українського керамічного товариства; автор наукових статей у періодиці з проблем гончарних навчальних закладів.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ПИВОВАРОВ СЕРГІЙ, 16.12.1960 р.н.; кандидат історичних наук, докторант (з 01.12.2003) Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; заступник декана історичного факультету з наукової роботи, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; директор Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича;

напрямки наукової діяльності: історія, археологія, нумізmatика Буковини в античний та середньовічний час; автор близько 100 наукових публікацій, у тому числі монографій: «Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра» (2001), «Нумізmatичні пам'ятки Буковини» (2002); нині досліджує тему: «Історичний розвиток населення Буковини в добу середньовіччя».

■ [Вул.Коцюбинського, 2, Чернівці, 58012, Україна, тел. (+38 03722) 22175, 24128, 24900].

ПОШИВАЙЛО ОЛЕСЬ, 06.11.1958 р.н.; директор Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; голова Правління Українського керамічного товариства; депутат Полтавської обласної ради; доктор історичних наук; автор численних наукових праць з проблем українського гончарства,

у тому числі монографій: «З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX—на початку XX століть» (1989), «Гончарство Лівобережної України XIX—початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості» (1991), «Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна)» (1993), «Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)» (1993), «Опішне — гончарська столиця України» (2000), «Гончарська столиця України: по українськи «Опішне», а не «Опішня»» (2000), «Гончарська столиця України: Видавництво «Українське Народознавство»» (2000); головний редактор «Українського керамологічного журналу», національних наукових щорічників «Українська керамологія» та «Бібліографія українського гончарства»; організатор Національних симпозіумів гончарства в Опішному (1989, 1997–2001), Всеукраїнських гончарських фестивалів (Опішне, 2000–2001), Національних конкурсів художньої кераміки (Опішне, 2000–2001), Всеукраїнських наукових конференцій з проблем гончарства (1989, 1997–2001), співорганізатор Слов'янського симпозіуму кераміки '2001; учасник Міжнародного симпозіуму кераміки в Осло (Норвегія, 1990), Міжнародного фестивалю європейської кераміки (Великобританія, 1992), Міжнародного фестивалю гончарів у Скопіні (Російська Федерація, 2002); стипендіат Українського фонду культури (1988–1989), срібна медаль ВДНГ СРСР за внесок у справу дослідження та популяризації надбань українського гончарства (1990), дипломант XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів (1985), лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Івана Нечуя-Левицького (1995), лауреат Фонду міжнародних премій; лауреат Міжнародного відкритого рейтингу популярності та якості «Золота фортуна» (2001).

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ПРОШКИН ОЛЕГ, 07.06.1960 р.н.; завідувач відділу археології Калузького державного об'єднаного краєзнавчого музею; кандидат історичних наук; досліджує історію освоєння Верхньохолмського басейну в давньоруський час; автор публікацій у періодичних виданнях та збірниках наукових праць.

■ [Ул.Пушкина, 14, Калуга, 248600, Росія, тел. (+7 0842) 742012, факс (+7 0842) 721618, e-mail: kmusey@kaluga.ru].

РАХНО КОСТЯНТИН, 16.08.1979 р.н.; молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; автор наукових статей з проблем української керамології, історії та етнології.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна,

тел./факс (+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

РЕЙДА РОМАН, 25.10.1975 р.н.; магістрант Національного університету «Києво-Могилянська академія»; досліджує пам'ятки черняхівської культури Лівобережної України; автор наукових публікацій у періодичні та тематичних збірниках.

■ [Вул.Великого Жовтня, 54, корп.5, к.47, смт.Ворзель, Київська область, 08296, Україна].

СИНГАТУЛІН РУСТАМ, 08.07.1959 р.н.; учений секретар Саратовського відділення Інституту історії Академії наук Республіки Татарстан; почесний працівник освіти Російської Федерації; автор більше 40 наукових праць; вивчає нові методи археологічних досліджень, зокрема питання палеофотонаграфії, стереотермофотограмметрії.

■ [Ул.Мичурина, 92, Саратов, 410028, Росія, тел. (+7 8452) 454879, e-mail: rtulin@rambler.ru].

ТРАЧУК ОЛЕКСІЙ, 03.07.1948 р.н.; голова «Товариства Коло-Рав».

■ [Вул.Деміївська, 45-а, кв.78, Київ, 03040, Україна, тел. (+38 044) 2570147].

ЩЕРБАНЬ АНАТОЛІЙ, 15.04.1978 р.н.; молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; автор наукових статей з проблем археологічної кераміки та прадавнього ткацтва.

■ [Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел./факс

(+38 05353) 42175, 42416, e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net].

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ**«УКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО ЖУРНАЛУ»!****ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА на «УКЖ»!**

Її можна оформити в операційних залах поштамтів і відділень зв'язку за «Каталогом видань України».

Передплатні індекси «УКЖ»: для індивідуальних передплатників для підприємств та організацій

01198**01177****Вартість передплати:**

I квартал — 18 грн.
півроку — 36 грн.
рік — 72 грн.

I квартал — 25 грн.
півроку — 50 грн.
рік — 100 грн.

За каталогом ТОВ «Науково-виробниче підприємство «Ідея» — індекс 12208

Оплата здійснюється як за готівку, так і за безготівковим розрахунком.

Передплата «УКЖ» за межі України оформляється на умовах, про які можна дізнатися у видавництвах

Редакція «УКЖ» приймає для опублікування статті на теми гончарства, кераміки обсягом до 24 сторінок формату А-4 (1 друк. арк., 40000 знаків, без урахування ілюстрацій); повідомлення, інформацію не більше 12 сторінок (0,5 друк. арк., 20000 знаків). **Перевага надається матеріалам з ілюстраціями та в електронному вигляді. Не приймаються: копії статей; матеріали надіслані/надруковані в інших періодичних виданнях; матеріали, не підписані авторами.** Усі матеріали публікуються безкоштовно.

Відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 року №7-05/1 до друку в «УКЖ» приймаються наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ В «УКЖ»:

- Матеріали **українською мовою** просимо друкувати на друкарській машинці (принтері), з одного боку паперу формату А4 (210х297 мм). Усі сторінки рукопису повинні мати суцільну нумерацію. Рукописні вставки та вклейки не дозволяються. Матеріали в електронному вигляді подавати на дискетах 3.5", CD, MO 230-640MB (*.doc, *.pm6, *.p65, *.pmd, *.qxd, *.indd), або електронною поштою: ceramology_inst@ri.net.ua. При цьому обов'язково слід надіслати підписаний автором текст статті на папері. До згадуваних у тексті статті прізвищ слід подавати не ініціали, а повне ім'я.
- Посилання на джерела подаються наприкінці матеріалу, за правилами бібліографічного опису наукових видань з обов'язковим зазначенням: місце видання, видавництва, року видання, тому, книги, номера видання, сторінки використаної цитати. Скорочені (аббревіатурні) посилання на періодичні видання дозволяються лише в тому випадку, якщо матеріал має список умовних скорочень. Якщо подається алфавітний список літератури, спершу зазначаються видання кирилицею, далі — латиницею. Для періодичних видань, надрукованих поза Україною, необхідно зазначити місце видання. Усі знаки, які не можуть бути надруковані на машинці (принтері), необхідно вписати в текст від руки, чорним чорнилом (пастою, тушшю), чітко і за єдиною системою написання. Якщо знак (символ) може бути сплутаний з іншими, близькими за написанням, слід пояснити на лівому полі, що це за знак (символ). Грецькі літери слід підкреслити червоним олівцем. Слово «Література» або «Примітки» не пишеться, а одразу ідуть посилання. Усі посилання мають подаватися мовою оригіналу в алфавітному порядку та пронумеровані. У тексті бібліографічні посилання позначаються цифрами у квадратних дужках, наприклад: [1, с.5].

3) Текстовий оригінал має бути підписаний автором на останній сторінці із зазначенням таких відомостей про себе:

- прізвище та ім'я;
- день, місяць, рік і місце народження;
- місце проживання;
- освіта (навчальний заклад і рік закінчення), місце роботи, посада;
- науковий ступінь, вчене звання;
- почесні звання, державні нагороди;
- головні напрямки наукових досліджень;
- основні наукові праці (повний бібліографічний опис);
- тема, над якою працюєте нині;
- домашня і службова поштові адреси, телефони, факси, e-mail;
- дата підпису матеріалу;
- **фото автора матеріалу.**

4) Як оригінали ілюстрацій автор може подати :

- графічні та напівтонові малюнки і фотографічні знімки;
- діапозитиви (слайди) та негативи;
- електронні файли (*.tif, *.jpg).

В усіх випадках заповнення ілюстрацій з іншого видання обов'язково бібліографічно повне зазначення джерела.

Оригінали фотоілюстрацій слід подавати розміром не менше багатого відбитка в журналі.

Ілюстрації слід нумерувати згідно з порядком посилань на них у тексті матеріалу. Для всіх видів ілюстрацій подається загальна нумерація. У рукопису на лівому полі, в прямокутнику повинні бути зазначені номери ілюстрацій і таблиць навпроти того місця в тексті, де бажано їх надрукувати. Підписи до ілюстрацій додаються на окремому листі. До кожної ілюстрації інформація-легенда додається в такій послідовності: Автор. Назва. Матеріал. техніка. Розміри. Місце виготовлення (побутування). Датування. Місце знаходження. Шифр зберігання. Автор ілюстрації чи фото. Публікується вперше чи повторно. Для археологічної кераміки слід зазначити назву поселення, де знайдено виріб, час її виготовлення, належність до певної археологічної культури, місце зберігання. Для ілюстрацій слід вживати слово «малюнок», а не «рисунок».

Ксерокопії репродукцій чи фотографій не приймаються.

- До кожного матеріалу обов'язково слід додати резюме і ключові слова українською та англійською мовами.**
- Автори публікацій відповідають за повноту висвітлення питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв і т.п.
- Редакція застерігає за собою право скорочувати матеріали та правити мову. Надіслані матеріали не повертаються.
- Автори публікацій, обсягом більше 3-х журнальних сторінок тексту (без урахування ілюстрацій), безкоштовно одержують один примірник журналу. Автори публікацій, обсягом менше 3-х журнальних сторінок тексту, одержують ксерокопії статей.

РЕДАКЦІЯ «УКЖ» ГОТУЄ ДО ВИДАННЯ

ТЕМАТИЧНІ ВИПУСКИ ЖУРНАЛУ:

№4(14). 2004

«АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА»

Основна проблематика публікацій:

- наукова спадщина керамологів, етнографів, мистецтвознавців;
- особисті архіви художників-керамістів, народних майстрів-гончарів;
- матеріали польових наукових експедицій;
- документи про діяльність гончарних артелів, керамічних підприємств, гончарських навчальних закладів;
- спогади, рукописи, епістолярія, персоналії, фотографії, що мають відношення до гончарства, кераміки XVI–XX ст.

Матеріали приймаються до 01.10.2004

№1(15). 2005

«КЕРАМІКА АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖЖЯ»

Основна проблематика публікацій:

- дослідження керамічних комплексів чи окремих знахідок кераміки археологічних культур;
- аналіз форм, орнаментики кераміки, техніки і технології роботи гончарів, гончарської обрядовості;
- кераміка як джерело історичних реконструкцій (світогляд, естетичні уявлення давніх етносів, міграційні процеси, розвиток економіки);
- колекції археологічної кераміки та гончарських інструментів в Україні та в країнах далекого і близького зарубіжжя;
- проблеми атрибуції, збереження, консервації і реставрації, популяризації кераміки;
- каталогізація та опублікування керамічних виробів;
- виставки кераміки;
- дослідники і збирачі колекцій археологічної кераміки (історія формування);
- ставлення центральної і місцевої виконавчої влади до проблеми збереження історико-культурної спадщини в Україні.

Матеріали приймаються до 01.01.2005

№2(16). 2005

«ЕТНОГРАФІЯ ГОНЧАРСТВА»

Основна проблематика публікацій:

- історичний розвиток гончарних центрів;
- гончарство як феномен культури;
- генезис і еволюція гончарства в Україні;
- основні закономірності розвитку технічних знань у гончарстві;
- формувальні маси, гончарські інструменти та будівлі;
- семіотика гончарства і гончарних виробів;

- міфологічні уявлення про глину, гончарів, гончарство;
- професійна обрядовість і побут гончарів;
- гончарні вироби в календарній обрядовості;
- глиняна іграшка в народній культурі українців;
- українське гончарство та традиційна культура інших етносів.

Матеріали приймаються до 01.03.2005

№3(17). 2005

«ГОНЧАРСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ»

Основна проблематика публікацій:

- історичний розвиток гончарської професійної термінології;
- відображення в мові етнічних особливостей гончарства;
- регіональна специфіка гончарської термінології;
- керамологічні поняття й термінологія;
- керамологічні терміни в інших наукових дисциплінах;
- походження назв гончарних осередків;
- сучасна професійна лексика гончарів і художників-керамістів;
- гончарська топонімія, гідронімія, ономастика;
- керамологічні словники (словники гончарської лексики, програми-запитальники)
- матеріали польових керамологічно-лінгвістичних експедицій;
- проблема формування уніфікованої національної системи опису гончарних явищ;
- лексика гончарів – джерело вивчення історії гончарства та етнічної історії.

Матеріали приймаються до 01.06.2005

№4(18). 2005

«МИСТЕЦТВО КЕРАМІКИ»

Основна проблематика публікацій:

- історія становлення художньо-стильових особливостей осередків українського гончарства;
- особливості формування асортиментного складу гончарної продукції;
- функції гончарних виробів;
- форми глиняних виробів і етнічний світогляд;
- тенденції сучасного розвитку мистецтва кераміки;
- орнаментика глиняних виробів;
- мистецтвознавчий аналіз окремих творів кераміки;
- проблеми підготовки художників-керамістів, гончарські навчальні заклади;
- історія славетних гончарських родів України;
- колекції кераміки.

Матеріали приймаються до 01.09.2005

Запрошуємо керамологів, археологів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, колекціонерів бути авторами тематичних випусків «УКЖ». Для цього просимо не пізніше зазначених вище дат надсилати статті з визначених проблем [обсягом – до 24 сторінок (А-4, 40000 знаків), на дискеті, бажані ілюстрації; детальний перелік вимог до оформлення статей дивіться на сторінці 174 «УКЖ»]. Статті приймаються **безкоштовно**. Автори отримують один примірник журналу **безкоштовно**.

Статті більшого обсягу – до 50 сторінок (А-4, 80000 знаків, на дискеті) приймаються для опублікування в четвертій книзі Національного наукового щорічника «Українська керамологія» (до 01.12.2004 року), який побачить світ у першій половині 2005 року. Статті приймаються **безкоштовно**. Автори отримують один примірник щорічника **безкоштовно**.

Нагадуємо ще раз, що постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 14.11.2001 року №2-05/9 «Український керамологічний журнал» та «Українську керамологію» внесено до «Переліку №9 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» зі спеціальностей «Історичні науки» та «Мистецтвознавство».

У редакції можна замовити попередні випуски «УКЖ» (2002: №3, 4; 2003: №1, 2-4).

Адреса редакції: вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (+38 05353) 42416, 42175; e-mail: opishne@pi.net.ua

© Олесь Пошивайло, головний редактор

Милі друзі!

- ✓ Якщо Ви прагнете краще пізнати археологію, історію, етнографію, мистецтво гончарства, дізнатися про сучасний стан гончарних центрів України;
- ✓ Якщо Вас цікавить світ художньої кераміки, найважливіші події в Україні і світі, пов'язані з керамікою;
- ✓ Якщо Ви слідкуєте за останніми досягненнями вчених-керамологів і мистців-керамістів;
- ✓ Якщо для Вашої діяльності важливі новітні книги та журнали з проблем кераміки, —

Вам просто необхідно мати під рукою всі керамологічні видання видавництва «Українське Народознавство»!

ЦЕ ЄДИНІ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ.

До роздрібно-книготорговельної мережі вони не надходять. Щоб не мати клопоту з їх своєчасним придбанням, замовляйте видання безпосередньо у видавництві «Українське Народознавство» за адресою:

вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна,
тел. (+38 05353) 42175, 42415, факс (+38 05353) 42416;
e-mail: opishne@pi.net.ua

ЄДИНИЙ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

має кольорові ілюстрації і обсяг до 192 сторінок.

ЙОГО МОЖНА ЗАМОВИТИ у видавництві «Українське Народознавство»

Вартість 1 прим. — 24 грн.
Піврічне замовлення: 2 числа — 44 грн.
Річне замовлення: 4 числа — 80 грн.
(Вартість не включає поштових витрат)

НА ПЕРШІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Посудина. Глина, ліплення, писання, лискування, теракота, 12,1x12,7 см. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н. е. Трипільська культура. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1990 року. Інв. №нд-13156.

НА ДРУГІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Посудинка. Глина, ліплення, ритування, теракота, 3,8x3,2 см. Книшівка, Полтавщина. VII-III ст. до н. е. Скіфська культура. Розкопки Петра Гавриша 1988 року. Інв. №нд-8173.

НА ТРЕТІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

- 1 – Мисочка. 8,7x21,6 см. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1989 року. Інв. №нд-13163.
- 2 – Мисочка. 6,2x15,1 см. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1990 року. Інв. №нд-13050.
- 3 – Мисочка. 4,4x12,6 см. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1993 року. Інв. №нд-13047.
- 4 – Мисочка. 5,6x12,2 см. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1989 року. Інв. №нд-13051.
- 5 – Мисочка. 5,3x11,4 см. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1990 року. Інв. №нд-13049.
- 6 – Мисочка. 5,9x14,2 см. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського 1994 року. Інв. №нд-13048.
- 7 – Посудина. 9,0x8,6 см. Розкопки Петра Гавриша 1992 року. Інв. №нд-8164.
- 8 – Посудина. 7,6x8,2 см. Розкопки Петра Гавриша 1989 року. Інв. №нд-8153.
- 9 – Посудина. 6,4x6,7 см. Розкопки Петра Гавриша 1990 року. Інв. №нд-8158.
- 10 – Посудина. 8,1x9 см. Розкопки Петра Гавриша 1993 року. Інв. №нд-8156.
- 11 – Посудина. 5,7x6,6 см. Розкопки Петра Гавриша 1989 року. Інв. №нд-8151.
- 12 – Посудина. 7,9x8,4 см. Розкопки Петра Гавриша 1991 року. Інв. №нд-8160.

Усі виробки: Глина, ліплення, писання (1, 4, 5, 6), лискування (1, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11), проколювання (12), теракота. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н. е. Трипільська культура (1-6). Книшівка, Полтавщина. VII-III ст. до н. е. Скіфська культура (7-12).

НА ЧЕТВЕРТІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Горщик. Глина, ліплення, ритування, вдвлювання, теракота, 17,3x14 см. Чкалове, Дніпропетровщина. IV-III ст. до н. е. Скіфська культура. Розкопки Чортомлицької експедиції під проводом Вячеслава Мурзіна 1984 року. Інв. №нд-13841.

До всіх малюнків: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла. Публікуються вперше

